

Е. АСКАРОВ

АРМАНЫМНЫҢ АҚ ҚҰСЫ

ЕРІК
АСҚАРОВ

АРМАНЫМНЫҢ
АҚ ҚҰСЫ



ЕРІК АСКАРОВ

АРМАНЫМНЫҢ АҚ ҚҰСЫ

ӘҢГІМЕЛЕР
ПОВЕСТЬ
ПЬЕСАЛАР
АУДАРМАЛАР

АСТАНА
2008

**Кітапты құрастырыл баспаға ұсынған
Дәулеткерей Кәпұлы**

А-88 Асқаров Е.

**Арманымның ақ құсы: Өңгімелер, повесть, пьесалар,
аудармалар. /Құраст. Д. Кәпұлы. – Астана: Фолиант,
2008. – 376 бет.**

ISBN 9965-35-606-8

Бұл кітапта ақын, жазушы, драматург, аудармашы Ерік Асқаровтың «Қараты көш» атты тұңғыш туындысынан бастап әр жылдары жазылған өңгімелері, пьесалары, аудармалары және «Келер жылы жазда» повесі топтастырылған.

Кітап қалың оқырман қауымына арналған.

**А 4702250201
00(05)-08**

ББК 84 Қаз7-44

ISBN 9965-35-606-8

© Асқаров Е., 2008

© «Фолиант» баспасы, 2008

Қазақ айтыс өнерінің дамуында айта қаларлықтай тұлғалар болды. Солардың бірі марқұм Ерік Асқаров еді. XX ғасырдың 80-90 жылдарындағы айтыс өнерінің дамуына үлкен үлес қосқан ақын өзекті де келелі мәселелерді батыл айта білді. Айтыспен қатар әдебиеттің оралуан жанрына қалам тербеген бұл азамат туралы айтылар естелік те жылы болмақ. Ұлтының мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған ол:

*Ермактың ескерткіші құру керек.
Аруағы ер Сәтбектің құру керек.
Ермактай жауыздарды қарағанда
Ағайын, орыныңнан тұру керек! –*

деген өткір жолдарымен ақ айтыс көрермендерінің сүйіспеншілігіне бөленген еді.

Азамат ақынның соңында қалған жазба мұрасына көз жүгіртіп отырып, драма, проза, аударма салаларына да қаламы жүйрік болғанына көз жеткізуге болады. Көзінің тірісінде жарыққа шығарып үлгермеген дүниелерінің айтары да, қызықтыраны да бар. Көзі тірісінде мерзімдік басылымдарда жарияланып жүрген мақалаларынан қазақ тарихына жіті назар аударатын сергектігі де көрінуші еді...

Көркем проза саласындағы алғашқы қадамы болған «Қаралы көш» әңгімесінің мазмұны тартымды, көркемдік бітімі әдемі. Ерік Асқаров бұл тарапта да қаламы қарымды, тілі шұрайлы көнігі жазушы ретінде көрінген. «Қаралы көш» 1974 жылы жазылған алғашқы әңгіме» деген екен осы әңгімеге жазылған шағын алғы сөзінде марқұм автор. Автордың өз сөзіне сүйенсек, әңгіме кейіпкерлері өмірде болған адамдар. Аты айтып

тұғандай, екі жастың махаббаты қасіретке ұласқан. Бәтия атты ару сүйгенінен қапыда айрылып, қарысы сыңсумен көңілі каламаған адамға ұзатылып бара жатады... Баяндау стилі, оқиға өрімі ұлттық лирикалық прозамыздың бастауы болған «Шұғаның белгісін» еске түсіргенімен, бұл өз алдына көркемдік кеңістік ашқан тың дүние деуге болады.

Шағын прозалық туындылары қаламгер Ерік Асқаровтың жаңа ізденістері мен қалам қарымын, жазушылық фантазиясын молынан таныта алған. «Наполеон Адайский» өңгімесі мен жазушы «эксперимент» деп көрсеткен «Ата қаз» туындылары осыған мысал бола алады. «Наполеон Адайский» өңгімесінің басталуынан-ақ авторлық стиль бірден байқалып тұрады. Есет атты кейіпкердің сыра ішіп отырып, Наполеонның достарының құтқармақ болған ниетінен бас тартқанын құптамай, көзі ұйқыға кеткенше «Наполеонды кешіре алмай» жатады. Оқиғаға жол-жөнекей араласқан үшінші адам – қазақтың қарпайым шалы. Мінезді шал. Өңгіме барысында ел, жер туралы сөз қозғай отырып, өз ауылын тамұққа, інісінің ауылды жұмаққа жақындата суреттейді. Інісі соя ауылға көш деген. «Көшесіз бе?» деген сауалға «Жоқ» деп жауап береді. Оған сөбеп: ол ауылдың «Қысыр бие» деп аталуы. Соған соң «Туып-өскен жерді тастап, ата-бабаның зиратын иесіз қалдырып, адай басыммен көшіп кету сүйекке таңба» дейді. Ұлттық намыс, ұлттық мінез, ұлттық болмысты сақтау өңгіме соңында осы диалогтан айрықша көрінеді. Даңқты қолбасшы Наполеон мен қазақ шалының мінезінен ұқсастық тапқан автор өңгіменің атын да сөтті ойлап тапқан.

«Ата қаз» өңгімесінің өзегінде рух азаттығын аңсау, асқақтықты көксеу, табиғатқа, кеңістікке деген күштарлық сарыны бар. Сары даланың құсы саналатын қаздың үй құсына айналып (олардың үй құсына айналуы ерте күндерде болса керек), шырмауға түсуі, ақыры өз кеңістігіне ұшып кетуі көркемдік аяда өдемі бейнеленіп, өңгімеленген. Ата қаздың көзімен, соның түйсігімен танылатын қоршаған орта тіршілігі де қызғылықты. Ани-

малистік символиканы көркемдік тәсілде пайдалану әлемдік әдебиетте бар үрдіс. Бұл жерде Джек Лондонның «Ақ азу», Л. Толстойдың «Холостомер», сол сияқты А. Чеховтың көптеген туындыларын, М. Горькийдің «Сұңқар жырын» мысал етуге болады. Ұлттық әдебиетімізде М. Өуезовтің «Көксерегі» бірегей мысал. Сондай-ақ сөз зергері Ғ. Мүсіреповтің «Қыран жыры», «Өмір жорығы» О. Бөкейдің «Бура», «Кербұғы» өңгімелері жан-жануарлар әлеміне тереңдей енген туындылар. Ғ. Асқаровтың «Ата қаз» өңгімесін осы қатарға еркін апарып қоюға болады.

Жалпы, жан-жануарлар әлемінің көркем әдебиетке тақырып болуы мифтік сана негізінде туындаған антропоморфизмді еске түсіреді. Адам мен табиғат қарым-қатынасын гуманистік аяда салмақтау жоғарыда аталған көркем дүшиелердің тууына себеп болғаны белгілі. Адам мен табиғатты бірлікте санаған ежелгі дүниетаным нәтижесінде антропоморфтік түсінік қалыптасты. Антропоморфизм – адамда болатын қасиеттерді затта, табиғат құбылысында, хайуанатта бар деп түсінетін түсінік болса, көркем шығармадағы антропоморфтік образдар поэтикалық суреттеулер барысында анимализммен біте қайнасты. Ал, анимализм – жан-жануарлардың өзінің табиғи шеңберінде бейнеленуі. Әдебиеттегі жан-жануарлар бейнесі – өзінің табиғаты жағынан гуманистік сана-сезімнің жемісі екенін айтып өттік. Ерік Асқаровтың «Ата қазы» мазмұны мен идеясы, көркемдік құрылымы жағынан салмақты, табиғатқа деген ізгі сезімді ардақ тұтуға уағыздаған туынды.

Қаламгердің соңында қалған жазба мұраларының ішінде «Келер жылы жазда» повесі, «Қызыл қала Қызыл жар», «Батыр Баян» драмалары, «Біржан сал» трагедиясы кәсіби жазушының қаламынан туған салмақты дүниелер.

Әдебиеттің әр жанрында қалам тербеген жазушының аударма саласындағы еңбегі өз алдына бір төбе. Орыс драматургі И. Гоголевтен аударған «Сауықшыл Наһара Суох» комедиясы, Л. Табукапівиліден аударған «Ар-

маңымның ақ құсы» пьесасы, философтар Э. Кассирер, М. Хайдеггерден жасаған аудармалары көркем аудармалармыздың қатарын толықтыра алар дүниелер екені анық.

Маркұмның соңында қалған әдеби мұраларын жинақтап, оқырманға ұсынуудағы мақсат – жақсы шығарманы оқып, тұщынсып, сол мұралармен терең таныссын деген ниет.

Жанат Әскербекқызы,
ақын, филология ғылымдарының
кандидаты

Бұл кітап менің туған елімнің
ақын Ерік Асқаров матаһи сыйлаған
кітабы еді мен өте сүйіп оқыдым
мен Меширкина Зарина, осы кітап-
ты матаһи сыйлаған Балқия
еді мен бұны мәжнәт үйіне
сыйлаймын. Меширкина.

ՀԱՅԿԱՅԻՆ

Հանրապետության Մանկավարժական Մեթոդական Կենտրոն

Հայաստանի Հանրապետություն



Գրքի 1

ԾԱՆԴԻՄԵԼԵՐ



ҚАРАЛЫ КОШ

«Қаралы кош» – менің 1974 жылы жазылған алғашқы әңгімем. Бекенім – Бекен Жұмабайұлы, Мағашым – Мағжан, Ахия – оның ұстазы Ахмеддин Аханов, Бәтия – Бекеннің ағасы Нұржағамбеттің қызы Ғаиза болатын. Ұсынып едім, облыстық «Ленин туы» газеті (Болат Қожахметов): «Шұғаның белгісіне» ұқсайды, – деп хат жазды, «Жұлдыз» журналы (Оралхан Бөкей): «Сен классик баласың. Бірақ, журналға басуға әңгіменің көлемі қысқа», – деп арқамнан қақты. Содан бері ешқайда ұсынбай, тартпамда жатыр еді. Кейбір балаң тұстары көзге ұрып тұрса да, ырымалды дүниеім болған соң қол тигізбей, сол қалпында жариялауды жөн көрдім.

Автор

«Осы күнде біреуге біреу атағына қарай сыйластық қылып, атағына қарай қошемет етпей ме?» Иә-ә... атак дегенің – бақ кой, шіркін!» Бекен болыс осылай ойлады. Күн ыстығына қарамай, белді буып, ұзаққа жолға шығып еді, барар жері алыс, өздері де ұзақ жүрген болатын. Қанша жүрсе де осы бір сумақай арбаған жеңіл ой жетегінен арыла алмады.

Өнебойы терлеп, түктері жылтыраған үш күрен сілтеп-ақ келеді. Ортадағы төңкерілген торпақ жалды биік аттың доғасына байланған жұдырықтай күміс қоңырау сыңғыр қағады. Баптана үзілген нәзік сыңғыр теңселмей мүлгіп тұрған шок-шок, ірім-ірім тоғайларға сіңіп кетіп жатқандай.

Бекен болыс Қызылжарға шыққан еді, шыққанда да жау тигендей үрдіс шықты... Маймен сылап тастағандай семіз денесі борша-борша терлеп, қолтығынан қолаңса сасып, жас делбешінің мұрынын жағымсыз қытықтайды. Өу дескендей бүгін жел де жоқ. Алысты-жақын ойнаң қаққан сағымнан басқаның бәрі мүлгіп қалыпты. Аспандағы қалқып тұрып қалған бұлттар да, айнала созалаңдаған тоғайлар да, тұңғыш аспанның өзі де терең ойға кеткендей.

Болыстың бүгінгі сапарының айрықша мәні бар. Бұл сапар – оның барғысы келмес, баруға құмартпас сапары. Мұндай қысылшаң жағдай, қырсыққап сәтті ол күтпеп еді-ау. Бөрі де қалтаның күрт тайыздана қалуынан болды. Қалта сай, көңіл сай болса жан қинап, мынандай ұзақ жолға қапырық күнде шығар ма еді?!

Бекен Полудинияның өткен сайлауында құдасы Исамбердінің сүйемелдеуімен болыс болған. Исамберді өзгеге де, өз ішіне де беделді, сөзі жүрімді адам. Бекенге құдандалық құрметі есебінде сайлау алдында болыс билердің, сайлаушылардың аузын алып берген. Сайлаушылардың бөріні – ұлығынан бастап тілмөшіне дейін қалжырулы етіп, Бекеннің өзі де мол шығын көтеріп барып болыстыққа қол жетті. Осы сайлауда сол машақатты билігінен айырылып қалар түрі бар. Жылдағыдай молшылық биыл жоқ. Өткен жылғы доңыздың алпауыт жұты Бекеннің дәулетін ойсыратып, төп-тоуір шығасылы етіп кетті. Қалталыға қалбақтамасына шарасы да қалмады. Оған малдан айырылудан да атақтан, өкімшіліктен айырылу қиын. Тумасында бір мансапқор жан болатын.

Бекеннің қаржыдан дәмелі болып келе жатқан адамы – Есентай таз. Есентай – саусағы епті, қолы ұзын саудагерлердің бірі. Алым-берім қатынасы Тобыл, Орынбор. Есіл, Атбасар сияқты осы маңдағы ірі қалалардың барлығымен де болып тұрады.

Есентай таздың қаржыдан көмек қыларына болыстың көзі жетеді. Есентайдың Бекенге ошкандай ортақтастығы да, төуелділігі де жоқ. Сөйтсе де бойсұнған халде тілемсек күйі болатын. Ол иттің де Бекенге ауыр қолқа-

сы бар. Өткенде сол жайлы бір сөз қылғанда Бекен ат-
тонын ала қашқан. Тіпті ашуга булығып, Есентай тазды
боқтап та жіберген. Виді, міне, сол қолқаны араларына
көпір қылып ұстап өзі келе жатыр. Соның бөрінің түбі
бір-ақ нәрсе: Атақ, дәреже! Әй, мансап-ай, бір дөңдеткен
адамыңды отқа да, суға да итересің-ау. Біреулерді тасыр-
қатып тастасаң, енді біреулерді тасытып тастайсың.

Өйтпесе Бекеннің биыл болыстықтан түсіп қалып, ке-
лесі сайлауға дейін қонданып алуға ақылы жетпей ме?
Әрине, жетеді. Ол жағын да сарапқа сап көрген. Бірақ
түсіп қалды деген атағы жаман. Бекен сонысынан қор-
қады. Түсе тұру жайлы қайтсе де ақылға сияр емес.

Келесі күннің бесінді өлетінде Есентайдың пен қара-
ғай қақпасының алдына Бекеннің «Троикасы» келіп тоқ-
тады. Бекенді Есентай таздың өзі қарсы алды. Қан көрген
күзғындай бола қалды. Ақсия жарқылдап күліп, алды-
артын орап елпек қақты. Қайнағасын күтіп алған күйеу-
дей болуға тырысып баққан жайы бар. Бітеу қабақ шегір
көзінде зымыстан күлкі ойнап, қарашұбар кескіні өлеж-
тапырық болып кетті. Мол денесіне жарамсыз қылық-
тар қылып, Бекенді қонақ үйіне өткізді.

Әбден жайғасып болғаннан кейін шай жасалып, шай-
мен бірге буы бұрқырап үйме табан манти келді. Оны жеп
бола бере, лездің арасында төре табақ ет те әкелінді. Бе-
кен болыс көңілденіп кетті. Екеуі де бір-біріне бейілді
бола қалды. Ар жақтарында ит пен мысықтай арбасады.

Бекен Есентай тазбен тез келісіп, қалада көп жатпай,
аз күн сый құрметке бөленді де, еліне жүріп кетті.

Еліне келсімен сайлау мәселесінен «өскер» сөздер қоз-
ғап, ұлықтарды қарсы алуға қам-қарекет жасай баста-
ды.

Бекен Қызылжардан Есентай тазбен құдаңдалы болып
қайтты. Елуді еңсеріп қалған Есентайға он сегіз жасар
қарындасы Бәтияны бермек болды. Сайлаудан кейін ұза-
там деп төс соқты.

Дүрмекті сайлау өтіп, уағдаласқан мерзімде тақап қалды. Өз орнында тағы қалған Бекен бұл күнде сұлу мұртын маңыздана шыырады, өлі қарындасына тіс жарып, ләм демеді. Сенбейді. Жастың аты жас. Оның үстіне ел арасында сыпсың бар. Бәтия осындағы учитель Ахия Аханов деген шала қазақпен көңілдес дейді. Жел болмаса шөптің басы кимылдайды ма?

Расында да, Ахия соңғы кезде осы ауылға жиі келеді. Көбінде Сартай көлінде отырған Абыл ауылдарында жүруші еді. Бекеннің алғыр, зерек баласы Мағап ділмөр, білімпаз Ахияның өңгімесін тыңдауға әуес-ақ. Ахияға өлеңдерін де оқып беретін көрінеді. Ахия Мағашқа шығыс ақындарының өлеңдерін өкеліп беретін. Олардың бұл ынтымақтастығы Бекенге жакпай-ақ жүр. Килігер сылтауы болмаған соң шарасы көне?!

Ахия заты басқалау дегенмен де қараторы, қазақ шырайлы жігіт. Бәтияға арнап қазақша өлең шығарады екен. «Шахнаманы» парсыша, «Ғалиябануды» татарша жатқа айтады.

Осы маңдағы елдердің жастары бір-бірін қонаққа шақырғып, бір-біріне қонаққа барғып. Ел жайлауға көпсе-ақ ауылдардың үстінде ұзақ уақыт жастар сауығы орнайтын. Бекен ауылының және маңайдағы үш-төрт ауылдың жастары Сартайдың жағасындағы ауылдардан қайтып келеді. Бәтия мен Ахия осы топтың орта тұсында. Бөрінің астында жарамды деген жылқылар. Қызылды-жасылды түрлене киініпті. Араларында небір сал-серілерше киінгендер де бар. Тосап қымызға масайған түрлері байқалады, өңге басып келеді:

Атабай көлдің қаласы,
Жалпақ екен даласы...

Жастар өні тымық ауада шарықтап тұр. Діріл қағып шырқала түседі.

— Мынау кім-ой?!

Топ ішінен біреу тандана айқай салды. Жастар өні тына қалып, барлығы қиғаш жатқан дөңнің өңісіне қарай құлап келе жатқан суыт салт аттыға шошына қарасты.

– Есербей гой мынау...

– Иә, сол.

– Шалықтан аман ба, өзі?

– Тегі солай.

– Атын аямайды; бас көзге төпелеп келеді.

Есербай Бекеннің жалшы жігіті. Шыққан ізі де сол ауыл. Бекен ауылы мына бір жалаң дөңнің ығында болатын. Есербайдың бұл шығысы ойламаған жерден. Мана ауылға Есентай таз келген-ді. Бөтияны өкетуге келген беті болса керек. Құлақтанып қалған әйелдер: «Күйеу келді, көрі күйеу келді» – десіп шу ете қалды. Біраз жайға Есербай да қанық қалды. Алдыңғы ауылға сауық құруга өтіп бара жатқан топтың салған өні жұның құлағына дөң сыртынан жетті. Есербай атына міне шапты. Айқайлап келеді.

– Бөтия, сүйінші! Сүйінші! Күйеу келді, күйеу... Есентай келді...

Дағдарысып қалған жастар Есербайды түсінбеді. Күйеуі несі? Кімнің, қайдағы күйеуі? Есентай келді дейді. Есентай келсе, ол таз кімнің шікіресі?

Бөтияның жүрегі әлденені сезгендей боп, нұрланып, гүл жайнап келе жатқан жүзі сұрланып, қаны қашып кетті. Жүрек бәрін сезеді-ау. Адамның ақылы жетпейтінді де жүрегі сезеді.

Есербайды жастар ортаға алып, жан-жағына анталай сұрақ қойып, оның үстіне әркім өзіне қаратқысы кеп жүлқылай, бейшараның онсыз да жарым есін мүлде шығарып жіберді. Есербай қақалып-шашалып:

– Есентай келді. Ой, боуескесі қандай, шіркін!.. Күйеуі... Бөтияға күйеу келді, біржола ала кетуге келіпті! – деді.

Бірнеше сұрақты көз жан-жағынан оқша қалғанда Бөтия қыстыға жылап жіберді. Ахияның аузына жұбататын досе сөз түспейді. Есеңгіреп қалғандай сілейіп тұр.

Бөтия Есербайға тақалып келіп, қолындағы жез бунақты қамшысымен басқа тартып-тартып жіберді. Қапелімде қатты қорқып қалған Есербай:

– Ө-ей.. Өлтіре ме-ей?... – деп, атын тебініп, сытыла қашты.

Ахия бойын жиып алды. Шауып келіп Есербайды қақпайлап аулақ алып кетті. Бәрің төжікелеп сұрай бастады. Кең даланың ауасы жетпегендей дем алысы жиілеп, ауырлап кетті. Ішінде зор ашу бас көтерді.

– Солай.. Таңертең кетеді. Бүгін кешке ойынға жиналасыңдар. Бәтия үшін өнді оңдап айтыңдар. Оңдап! Бір жасап қаламыз-ау, ө?!

– Тоқтат енді! Оттама!

Ахия ызадан өзін-өзі ұстай алмады. Екілене айқай салғанда Есербайдың зәресі ұшып, ауылға қарай тұра қашты.

* * *

Сауыққой сері-сал топ өлдеқашан тарап кеткен. Бәрінің де үнжырғалары түсіп, жел көңілдері желге ұшып, жабырқай қалған. Тек әлгі дөңнің тасасында аза бойлары қаза болып, қасірет бұлтын бүркеніп Ахия мен Бәтия әлі тұр. Қыз жігіттің төсіне басып тіреген қалпы күзде жауған ақ жауындай тыйылмай өксиді. Қасірет пен күйініш нәркес көзден меруерт моншақ – жас болып ақты. Ахия құшағындағы қыздың жас жуған жүзіне бетін тақап тұрып, серт айтқандай болады. Шерлі аруды жұбатқысы келеді. «Жылама, жаным!.. Неге жылайсың? Бір сен үшін тәрк еттім мен барлығын. Кетейікші, кетейікші, жаным, қарғыс атқан ортадан».

– Қайда, кімге барып паналармыз?! Қайда барсаң да – осы күй. Көресің осы көз жасы.

– Мінекей, иек астында орыстың нуы тұрған жоқ па? Кіреміз де кетеміз. Омбыға жетсек, заңға арыз айтпас па едік?

– Қайда бастасаң да тізгінім сенде. Ендігі тірлікте ердім сенің соңыңнан!

Қос мұңлық Омбыны бетке алып атқа қонды. Лүпілі бірге қос жүрек өркіндік аңсап барады... Кенет, бәрі өзгеше болып жүре берді. Бұлар бұдан бір сағат, жарым сағат

бұрын аттанғанда мүлдем азат болар ма еді, қайтер еді? Бірақ, жазмышқа не шара?! Жазмышқа көнбес күдірет жоқ...

Ұзай берген Бәтия мен Ахияның соңынан қутынышы түскен екен. Қугыншылар бұларды әлдеқашан қашқанға жорып, әдейі қамданып, жылқыдан төуір ат алдырып мінген. Олар бес адам. Мінгендері күр айғырлар. Селсоқ аяқның өзіне қол қарыстырып отыратын қызуқанды жүйрік жылқылар.

Қыз бен жігіт қара бұлттай түйілген қатерді бірден сезді де, аттарына қамшы басты. Қарқынды аттар пыдата ма? Аралары барған сайын тартыла берді. Қугыншылардың бір-екеуі тақымдарына сойыл баса шығыпты. Ауаны тілгілей сермеп, едірек айқайға басып келеді.

Ахияның өсіне үйінде қалған алтыатары түсті. «Неге ғана сала шықпадым екен. Мыналардың бірін маңайлатар ма едім? Қап! Мана жарысып, аттарымызды да еңтіктіріп алдық».

Қугыншылар тақап қалды... Ахияның зығырданы қайнай түсті. Енді ақырғы әрекетке амал ойлады. Сондағы сенері – күміс сапты кездігі. Мынау бір өкшелеген шойқараны жайратса, аналар қаймығар еді.

Ахия Бәтияға жанаса беріп:

– Ал, жаным, тарта бер, бетің түзу. Айныма. Мен жетермін. Тоқымдайы болмаса да ұлтарақтай бас бар шығар, – деді.

Ахия бір орнында атын шыр айналдырып тұра қалды. Көздігін оқтайланып, алдыңғы сұр айғырлығы дүрсе қоя берді. Оның қолында сойыл екен. Құлаштай сермеп те жіберді. Сойыл Ахияның самайына сарт етті. Жігіт ағынан өкіре құлады.

Артына жалтақтай қарап, Бәтия бар жайды көріп келе жатқан; Ахияның басынан саугалаған қаңды көргенде не болғанын білмей кетті. Қауіп-қатерді ұмытып, атының басын кері бұрып, ұшып келді. Ахияның өлігінің үстіне талықсып барып жығыла берді...

Ертеңіне Бекен ауылынан шыққан шағын ғана құдалар көші Қызылжарға бет алды. Бұл көшпен шаттық

емес, қасірет еріп барады. Бұл көш – қаншама салтанатты болса да, соншалықты қаралы көш. Бетия мінген пәуескеден сыңсу естіледі. Сыңсу сыңсудан гөрі жоқтауға ұқсайды:

Аға-екем теңім таппай шалға берді,
Қызығың ақша менен малға берді.
Жүрегім өлсе дағы Ахияда –
Елуде Есентайдай тазға берді...

Бетияның осынау күйініш зарына жел ғана ызындап қосылғандай, аспан ғана қабағын түйіп, тоғайлар ғана теңселгендей. Жанындағы тоқкөңіл жандарға Бетия зары өсерін тигізе алмады.

Қаралы көш ұзай берді...

АТА ҚАЗ

(Эксперимент)

*Сарыарқада сары дала,
Қаңқылдайды қаздары...*

(Халық әні)

Ата қаз ұшып кетті.

Үй бойынан биік ұшпайтын үй қазысының мұншалықты өуелегенін көргені осы еді. Өлде таң қалғанынан, өлде сүйсінгенінен – Қарабала басын шайқады. Қора сыртындағы күресінге шығып қарап тұрған. Ата қаз қашан Жалағаштың ұшарынан әрі асып, көзден таса болғанша тапжылған жоқ.

Ата қаз оралмады.

Былтыр ғана жұмыртқа жарып шыққан Ата қаз дүниеде ұлан-ғайыр думан болатынын көрді. Алты ай

қыста табанын шымырлатып ызғырып тұратын кіреуке қар ереді. Қар ерісе – су екен. Су үстінде думандатып, өлем-жөлем базар өтуге болады екен. Ойнауға да, тіпті төбелесіп алуға да болады. Су дегенің рахат екен!

Өзінің бес-алты ұябасарын ертіп айдынга шыққан алғашқы күні Ақ қазбен танысты. Ол көрші үйдің ұябасары екен, өз үйірімен, бөлек келді. Үйір басы жасамыстау Қоқиған қаз екен. Ата қаздың үйірі айдыны тереңдеу, мөлдірлеу жерін меншіктеп жүр еді, Қоқиған қаз көле ұрынды. Қанатымен су сабалап, ысылдап келді де, «Жерімнен кет!» дегендей, топшысынан тістеп алды. Ата қаз сілкілеуге жеткізгенін сезді. Қоқиған қаз көрбезімнің өзі екен. Тұмсығында Ата қаздың бүрқыраған бір ұмыс малығы кеткен, басын суга малып, соны шая бастады.

Ата қаз топшысы ду еткен сөтте-ақ долданып үлгерді. Қанатымен су бетін сабалап-сабалап жіберді де, бөксесі бүлкілдеп, басы селкілдеп, тұмсығын шайып жатқан Қоқиған қазға дүрсе қоя берді. Ол да қарсы шапты. Екі қаздың астаудай кеуделері бірін-бірі қаусатып жіберердей қатты соқтығысты. Ата қаз тұмсығын шапшаң бұрып, Қоқиған қазды мойнынан қапсыра тістеді. Сілкіп-сілкіп алды да, басын тұқыртып өкеп суга малығыштап жіберді. Шалғыдай қанаттарымен ұрғыштап алды.

Қоқиған қаздың тауаны тез тойтарылды. Ата қаздың тісімен босай сала, қанатымен су сабалап, өз үйіріне қарай жүзіп берді. Екеуінің де ұябасарлары манадан бері азан-қазан қаңқылдасып, «айғыры» жеңген үйір масайрай жөнелді де, «айғыры» қашқан үйірі іштерінен тына қалды.

Бұл Ата қаздың алғашқы айқасы, алғашқы жеңісі еді. Қайдан білсін, түбі ойсырай жеңіледі ғой. Қоқиған қаздан емес, өрине.

Қазір ол жеңген ердің салтын сақтап, өз үйіріне қарай алшаңдады. Ұябасарлары қошемет-қолпаштың рәсімін жасады.

Қаздар соғысында өлім-жітім болмайды. Бір-бірін тұқым-тұяғымен құртып жіберуді мақсат қып көрген емес...

Қоқиған қаздың үйірі бұлардан ұзап кеткен жоқ. Қонсы жайылып жүрді. Үйірінен саяқ шығып, бұларға жанаса жүзіп жүрген Ақ қазға мұның көзі әуелде түсе қоймап еді. Өзі екі-үш мәрте қаңқылдап белгі берді. Наздағандай еді. Ұрғашының назына селт етпесе еркек пе, тәйірі! Ата қаз нағыз еркек еді. Ақ қазға қарай тұра жүзді. Ол да қылымсыған жоқ, қарсы беттеді. Екеуі жанасып өтті. Өте бере жалт бұрылысты.

– Сен кімсің?

– Ақ қазбын.

– Сен маған ұнап қалдың.

– Сен де!

– Жүр біздің үйірге.

– Ұят қой.

– Ұятта нең бар, жүр!

Сөйтіп, Ата қаз Ақ қазды «алып қашты».

Қоқиған қаз екеуін бағып тұрған. Бөрі өз көзімен көрді, өз құлағымен естіді. «О, зәнталақ-ай! Былтыр да бір өстіп едік. Иеміз барып шыбықпен айдап өкелген. Қолыма түсерсің!». Артынан барып қуып өкелуге өз жүрегі дауаламады.

Еркегін қызғанбаса ұрғашы ма, тәйірі! Бір-екі ұябсары бұртындап еді. Ақ қазға қағажу көрсеттіретін Ата қаз ба екен, «жындарын» қағып алды.

Күн көшкіріп қалған. Қаздар қайта бастаған. Босап қалған айдыңның ендігі иелері Ақ қаз бен Ата қаз. Үйірлері бұларға өкпелеп кетті. Оған бола қамыққан бұлар да жоқ. Оңаша қалған соң Ақ қаз еркелеуге көшті. Әуелі қатты жүзіп кеп мұны екі-үш рет соғып өтті. Бұл қуып барып еді, ол сүңгіп кетті. Абдырып қалған Ата қаздың ту сыртынан шыға кеп және бір састырды. Сәлден соң Ата қаз да қозды. Бұл қозған соң ойын да қызды. Қаңқ-қаңқ... Қаңқ-қаңқ-қаңқ... Қаңқ-қаңқ... Бұлар өрістен ерлі-зайышты болып қайтты.

Ертеңіне бұл айдыңға Қоқиған қаздың үйірі келген жоқ. Басқа өріске кетсе керек.

Түс қайта Ақ қаздың иесі көлді. Етегі шұбатылған жастау әйел екен. Бұлар жағада жайылып жүрген. Ақ

қазды қуып өкетті. Ата қаз, әрине, қалған жоқ. Сонда-рынан ілесіп отырды. Екеуі бір-біріне емірене қаңқылдасып ұмтылады-ақ. Ақ қаздың иесі таяқпен жасқап, маңайлатпайды. «Шынымен кеткенің бе?!» «Айырылып қаламысың осылай?!»

Ата қаз көзсіз қимылға басты. Шалғыдай қанаттарын жазып жіберіп, жыландай ысқырып кеп, Ақ қаздың иесін бас салды. Қанатын қатты сермегендіктен ұшыңқырап кетіп еді. Ата қаздан мұндайды күтпесе керек, Ақ қаздың иесі таяғымен жасқап үлгермей қалды. Бұл келіп көуде тұстан бүре кеткенде шыңғырып жіберді. Оқыс айғайдан Ата қаз да шопын кетті. Екеуі екі жаққа қашты.

Ақ қазын ертіп, бұл өрісіне қайтты. Сол күні де, ертеңі де Ақ қаздың иесі бұларды мазалаған жоқ. Ата қаздың иесі Ақ қаздың құнын төлеп сатып алған. Оны бұлар қайдан білсін?!

Ата қаз бүгін жалғыз қалды. Өзге ұябасарларымен бірге Ақ қаз да жұмыртқа басуға кірісті. Ана атаулының ортақ мүддесі ұрпақ өсіру емес пе?! Бөтегелері салбырап, жер сызып жүрген өзге ұябасарларға да, қаз баласының ең бір сұлуы Ақ қазға да ұрпақ керек. Өйткені ол да ана. Ана атаулы ұрпақ көксейді. Ата қаз мұны ұғынған жоқ. Ақ қаз қасыннан кетпесе дейді, өзгелерге ұқсап, ұя басып жатпаса дейді. Отан иесі көнсін бе? Талдан тоқылған, төбесін ұшпалап шыммен жапқан дөп-дөңгелек шорам үйге жағалай ұя жасады. Барлық ұябасарларды, ұябасарларға қосып мұның Ақ қазын да ішке кіргізді. Одан арғысын Ана қаздар ешкімнен сұрамайды екен; әрқайсысы бір-бір ұяға барып бауырлай кетті. Иелері шорам үйдің есігін жапты да, кетіп отырды. Ата қаз сыртқа қалды.

Бұл ертеңгісін болған оқиға еді. Қазір түс ауып барады. Ата қаз шорам үйді шыр айналып, әлі қаңқылдаумен жүр. Өуелде іштен Ақ қазы қаңқылдап, бұған басалқы айтты.

- Отағасы-ау, шыдасаңшы. Мазамызды алдың ғой.
- Шықсайшы бері.
- Үя басып жатырмын ғой.
- Неге басасың? Баспа!
- Үрпақ керек емес пе?
- Үрпақ?.. Ол не нәрсе?
- Кейін түсінерсің.

Кейін дегені бүгін-ақ болар деп ойласа керек, Ата қаз әлі қаңқылдап жүр. Ақ қазда үн жоқ. Шорам үй тым-тырыс. Бесін ауа Қарабала кеп есікті ашты. Ол шорам үйге беттегеннен-ақ Ата қаз қаңқылын үдетіп, жетіп кеп еді, Қарабала сескеніп қалды. Кетіп қалып, таяқ тауып әкелді де, мұны жасқап тұрып, есікті шалқайтып ашып жіберді. Ақ қаз бастап, ұябасарлар түгел сыртқа шықты. Ата қаз Ақ қазына ұмтылды. Екеуі тұмсық қағысты. Бұл сүйіскендері еді. Тұмсығымен қыдырта келіп, Ақ қаздың алқымын қасыды. Қанатын серпіп-серпіп жіберіп, арқасын сабалап алды. Мұнысы құшақтағаны еді.

Бұлар біраз серуендеп қайтты. Ата қаз енді аңғарды. Ақ қаз бұған салқын тартыпты. Манағы «үрпақ» дегендеріне алаңдайды-ау. Өзге ұябасарлар қайтқан кезде, бұл Ақ қазын жібергісі келмеп еді, ырқына көнбей қойды. Ата қаздың сәлпектеп ергеннен басқа амалы қалмады.

Шорам үйдің есігі ашық тұр екен, Ақ қазға ілесе бұл да кірді. Ақ қаз төрде тұрған тақтай жөшікке беттеді. Ішіне сабан толтырып қойыпты. «Үя дегені осы болар?» Ақ қаз жеңіл ырғып, жөшікке шықты. Бұл сонда барып көрді: сабаның арасында бозарып жүп-жұмыр бірденелер жатыр. «Үрпақ» дегені осы болар? Қызығынан айырып, мұны жалғыз қалдырған осылар ғой. Ата қаз ызаланып кеп, әлгі бозарып жатқанның бәрін тістей алды. Қатқыл бірдене сырт-сырт етті де, тұмсығы жып-жылы қоймалжыңға тиді. Ақ қаз мұны желкеден бүре түсті. Қанатымен шарпып қалды. Тұмсығы да, қанаты да Ата қазға жеңіл тиген жоқ. Қорғалақтап жылыса берді. Ертерек келіп орнығып алған өзге ұябасарлары да орындарына өре түрегелісіп, ысылдасып, айбар шекті. Енді

көшіксе, жабылып талап тастайтын. «Мына қатындар қайтеді-ей?» Ата қаз шорам үйден қашып шықты. Қолында таяғы бар, Қарабала есікті жабуға келсе керек, озытып бара жатқан байғұсты жұмыр жонынан салып қалды. Бұл мүлде безіп кетті.

Ата қаз содан қайтіп бұзықтық жасаған жоқ. Күнде бесін ауа ұябасарлары сыртқа шығады. Бұл үйірін бастап апарып, серуендетіп қайтады. Бұрын өзге ұябасарлары бір төбе, Ақ қазы бір төбе еді. Енді бұған бәрі бірдей сияқты. Қайта Ана қаздар бір бөлек болып, Ата қаз оқшауланып жалғыз қалғандай.

Күн жылынып, көк тебіндеген шақ еді.

Алғашқы балапандар да жұмыртқа жарып шығара бастады. Сол күндерде тұңғыш рет Ата қаздың әкелік сезімі оянды.

Аулада астын боренемен көтерген үлкен нар тұратын. Иелері Қарабаланың шешесі сол нардың үстіне қатырма қағаздан жасалған сарғыш жөшік апарып қойды. Артынша жөне бір ескілеу тымақ әкеліп, жөшіктің қасына орналастырып кетті. Қолына ұзынша таяқ алып, нардың бір піетіне Қарабала қонжиды.

Жөшікте жұмыртқадан жаңа шыққан кіл сары үрпек балапандар. Жаппай жамырап, шаңқылға басты. Күннің шуағына талпынады, көктемнің молдір ауасына құмартады, жем іздейді. Шық-шық... Жем сұрап жатыр. Бармақтай ғана кішкене аяқтарына дамыл жоқ. Жөшік ішінде тарп-тарп етіседі.

Бір балапан жұмыртқадан әлжуаздау боп шыққан. Ол ескі тымақта оңаша. Аяғын баса алмайды. Алда-санда қарлыға шыкылдап қойып, ол да өзінің жарық жалғанда бар екенін білдіріп бағады. Үні жалыныпты естіледі. Жөшіктен шыққан көп шаңқылдың арасында көмескі қалып жатыр.

Балапандардың шық-шық еткен біркелкі үні Ата қаздың құлағына әуелде тосын естілген. Войы үйрене бастап еді. Сол әлсіз шикыл құлағына емес, кеудесіне

кұйылып жатқандай көрінеді. Көкірегінен кернеп барады. Кемерінен аса лықсыған өлдебір көусар толқындар Ата қазды шайқап жібергендей. Екі аяғын тарпылдатып билеп кеткенін өзі де сезбей қалды. Бұл әкелік сезімінің оянуы еді. Ата қаз өзінің тұңғыш әкелік биіп ұзақ ырғалтты. Соңғы биі де осы екенін ол, өрине, сезген жоқ.

Ата қаздың балапандарына жеткісі келді, көргісі келді, кереге қанаттарын жазып жіберіп саялатқысы келді. Нар үстіне екі-үш мәрте ұжтылған. Қарабаланың таяғы беттетпейді. Сөйтсе де Ата қаз ұзап кете қоймады. Ұзақты күн осы маңды шыр айналды. Әкелік сезімі тербеген Ата қаз әлсін-әлсін билеумен болды.

Күн санап жұмыртқадан шыққан балапандар да көбейе берді, нар үстіндегі қағаз жөңшік те екеу болды, содан үшеу болды. Қарабала күндегі орнынан тапжылмады. Балапандарды аңиды. Қара құстан, Ата қаздан...

Енді бір жетіден соң ұябасарлар да бауырын көтеріп сыртқа шықты. Несі биыл бұларға дән риза. Бірде-бір жұмыртқаны шірітпестен, басқандарын түгел балапан қып шығарды. Өлжуаздау туған үш төртеуін ескі тымаққа салып, оңаша күтіп, қатарға қосты.

Бір күні Қарабала өңкітіп қап-қара бірдеңені домалатып әкелді. Бұл трактордың артқы доңғалағының покрышкасы еді. Шешесі екеуі өлгіні күні бойы аралап, қақ жарды. Дөп-дөңгелек екі астау жасады. Бәрі де қаздың қамы екен, игілігін Ата қаздың балапандары көрді.

Бүгін Ата қаз ұябасарлары мен балапандарын ертіп, сәнді көшпей ырғатылып өріске шықты. Қарабала қастарынан қалмады. Үй сыртындағы көкөрайдан ұзатып ешқайда жібермеді де. Дөңгелек астауларын сол жерге әкеліп, ішіне су толтырады. Салқын судан өзі де қылғытты, ұябасарлары да қылғытты. Кейбір пысық балапандары астауға түсіп ап жүзіп кетті.

Астау басы ұлан-асыр той. Қаз тойы, тіршілік тойы. Құс атаулының ата-аналық мейірімі керемет қой. Ата мен ана да ортақ, бала да ортақ. Өгейлік дегенді білмейді олар.

Қарабала нан үгіп әкеліп, астауға салады. Ол балапандардың жемі. Ұябасарлар су ішіп, көкөрай орып, «қалжа»

жеуге кірісті. Жұмыртқадан ертерек шыққан балапандардың да кейбіреуі Ана қаздарға ілесіп, көк орып жейді. Кейбірі ауызды тырбың біткен көкорайдың түбінен салып, жұлып алуға өлдері жетпей, бөксесі шоңқайып құлап жатады. Ондайды көрсе Ата қаздың қолқа-жүрегі суырылып кетердей, жандөрмен тұмсығымен демеп, тұрғызып жібереді. Әкенің қамқорлығы ғой.

Ақ қаз екеуі сағынысып қалса керек. Бір-біріне көп үйірсектеп жүр. Түс қайта, балапандардың қызыгына біраз қанған соң, екеуі оқшауырақ шығып кетіп еді. Сол шақта балапандар шырылдасып, қаздар қаңқылдасып, астау басы азан-қазан болды. Ата қаз да, Ақ қаз да тұра жүгіріскен. «Не боп қалды?!» Үябасарлардың үш-төртеуі қанаттарын жазып жіберген екен, балапандар соның астына шүпірлесіп тығылып жатыр. Біраз балапан астаудан шыға алмай жанталасуда, Ата қаз енді көрді, үябасарлары тілдері сумаңдап, көкке қарап ысылдап тұр. Қаракүс көтеріліп барады екен. Құзғынның тырнағында шырылдап кете берген балапанға көзі түскен шақта Ата қаз ызалы қаңқылына басып, ұша жөнеледі. Барлық үй қаздарындай Ата қаздың да ұшу қабілеті дамымаған еді. Сырық бойындай көтеріліп, қайта қонды. Өзге балапандары да қолды боп кетердей жанталасып, үйіріне қарай жүгірді. Ана қаздар ойбайласып жатыр: «Кетті-ау, сорлы балапан!»

Жүгіре басып Қарабала да жетті. Балапандардың жемі таусылып қап, ол соған кетіп еді. Ата қаз жұбайына алаңдап, үйір қараусыз қалған. Таңертеңнен осыларды бағып жүрген құзғын неме бейғам кезді пайдаланып, шетірек жайылып жүрген бір балапанды іліп әкетті. Көз алдында перзентінен айырылып қалғанына Ата қаз қапаланып еді. Енді үйірінен ұзамады. Өлгі оқиғадан соң Қарабала да тапжылмады. Көк шөптің үстіне қалың бостек төсеп, таңертеңнен кітап оқып отырған. Жем таусылғанда ғана үйге барып келетін. Енді жемді шешесі әкеліп тұрды.

Резеңке астаудан сәл ұзацқырап жайылса, таяғын шолтаңдатып қайырып әкелетін Қарабала бұларға мүлде жау емес екен. Нағыз дұшпан аспаннан келді. Ата қаз бүгін соны ұғынды.

Ертеңіне Қарабаланың бөстегінің қасында екі таяқ жатты. Бірі өздері күнде көріп жүрген ұзын қара таяқ, екіншісінің тұрқы қысқа, жұмырлау екен. Оның неге керегін Ата қаз ұққан жоқ, ұғуға тырысқан да жоқ.

Үш-төрт сауысқан қайта-қайта шықылықтап, тапертеңнен бері осы маңда жүр. Не жақындап келмейді, не қараларын батырып кетпейді. Ата қаздың өулеті астау басынан мәре-сәре думанға толтырып жатқан. Киет өлдене гүрс ете қалды. Ата қаз селк етіп, Қарабалаға қарап еді, қолындағы жұмыр таяқтың ұшынан бүрк еткен түтін ыдырап, ауаға сіңіп барады екен. Қарабала әудем жердегі өзінің турнигіне қарай тұра жүгірді. Жерден салақтатып көтеріп алған нәрсені Ата қаз енді таныды, манадан бері шықылықтап жүргендердің бірі. Қарабала оны сырыққа байлап іліп қойды. Содан қайтып бұл маңға аспан жауы жоламады.

Ата қаз өміріндегі ең бір бақытты күндерін өткеріп жатты. Екі айналып оралмас, оралса да баяғыдай бола алмас күндер еді. Еркіндік өзіне тиген, қазір Қарабала да бұларға онша көп айналсоқтамайды. Еркіндік тиген соң Ата қаздың шаруасы да көбейді, міндеті де ұлғайды. Резеңке астаулар жайына қалған, үйірі ұзақ өрістерге іпйғады. Ақ қаз екеуі алғаш ұшырасқан айдыңға барып, балапандарын жүздіріп қайтады. Ата қаздың балапандарында басқа үйірге араласып кету деген жоқ. Бұл маңайына келгендерді айбатымен ықтыра жүріп, өз өулетін оқшау ұстайды. Айдындағы ең жас, ең ызақор, төбелескіш «айғыр» осы Ата қаз. Қазір бұған Қарақұс та қатар емес, балапандары да өсіп, үлкейген. Алды үйректтей болды. Бір кездегі шүпірлеген сары үрпек балапандар бұл күнде қоңырқай тарта бастады. Тынымсыз шиқылдап, үндері де зорайып, қарлыққан. Көдімгі қаңқылға ұқсап келеді.

Күз келіп, алғашқы боз қырау түскен шақта Ата қаздың үйірі алпыс қаралы қазға айналды.

Желі үріп маңдымайтын орманды өлкенің қапырық түтеткен аптабы жаз бойына Ата қаздың берекесін алып еді. Саялар жері жалғыз-ақ айдын болатын. Түске тармаса су беті жылиды. Ондайда Ата қаз тереңге бойлап, сүңгіп-сүңгіп алатын. Сөл-пөл сергіп қалатын. Енді, міне, қар түсіп, күн суытты. Орман біткен жапырақтан аршылып, желді ұстаудан қалды. Ата қаздың мамығын үйіріп, жарықтық, айналаның бөрінен ызғиды да тұрады. Бірақ бой шымырлатып, көңіл сергітер нағыз суық әлі жоқ. Ата қаздың күткені де сол еді. Көп кешікпей қақаған қараша да келді.

Бүгінгі күні Ата қаздың көрсем деген, тіпті көрем деген күш емес-ті. Ол үшін өмір – асыр салар айдын, сауық-сайран еді. Дәл мынадай сұмдықтары қауіріне кірмеген.

Үшар басын қырау көмкеріп, мең-зең мүлгіген ормандардан асып көтерілген қысқы күн шытынай бозарып, құлақтанып тұр еді. Лезде шаңытып, аспан торлаған мұнарға сіңіп, көрінбей кетті. Жел қатты ышқына соғады. Қақаған суық басталды. Сәскелікке тармаса аяз күшіне міне түсті.

Қораның есігін ашып, Қарабала Ата қаздың үйірін сыртқа шығарды. Аулаға, қар үстіне шашылған жемге қаз біткен тұра ұмтылды. Қаңқылдасып, қаңқылдасып теріп жеуге де кірісті. Іңірден бергіде Ата қаз да ашығып қалса керек, киіп-жарып жемге бас қойды. Осы сәтте Ата қазды желке тұсынан естілген төрт-бес оқшау қаңқыл елең өткізді. Жанұшырған үндері саңқылдап естіледі. Енді ғана бас қойған жемін тастай бере, Ата қаз қаңқыл шыққан жаққа тұра жүгірді. Мұның соңынан тарпылдасып, Ақ қаз бастаған ұябасарлары да ерді. Биылғы жылдың жемісі – балапан қаздар ғана жемінен басқа алаңдаспады.

Көктемде Ақ қаздар ұя басқан шорам үйдің қапталында сырғауылмен жиілетіп қоршалған ашық албар бар еді. Бес балапан қазды үйірден жырып өкетіп, Қарабала сонда айдап кіргізген екен. Есігін жапты да, кетіп отырды. Іште балапан қаздар, сыртта ана-қаздар мен Ата қаз шұрқырап, қаңқылдасып қала берді. Балапан қаздар

сырғауыл арасынан сыртқа шығар саңылау іздеп бөзектеуде. Сырғауыл жиі қағылған еді, бастары сыйған жерден бұл күнде семіріп, толысып алған жұмыр денелер өте алмай, қыл мойыннан кептеліп қала берді.

Ата қаз перзенттеріне төнген қауіпті өлі анық аңғара қоймап еді. Ана қаздар болса, үзбей шырқырасып, қатты күйгелектенуде.

Аздан соң Қарабала келді. Бір қолында ұзын селебе пышақ пен қайрақ, екінші қолында бұларға жақсы таныс кара таяқ. Ата қазды ұябасарларына қосып, жем шашылған тұсқа таман айдап салды. Бұл жемге бас қойғанда, Ана қаздар өлі де албар жаққа қарасып, қаңқылын үзбей тұр еді. Кенет азан-қазан шуласып қоя берді. Қаз біткен жемдерін тастай беріп, ұзын мойындарын көкке ұмсындыра, шуылдасып кетті.

Ата қаз енді көрді: Қарабала ашыққа қамалған балапан қаздың бірін қолтығына қысып алып, шорамға кіріп барады. Қаңқылдамасын деп, сүйір тұмсығын уысына жұмырып алыпты. Ата қаздың жүрегі үлкен бір қатерді, перзентінің басына түскен сұмдық халді енді ғана сезінген. Тура жүтірген қалпында, астаудай кеудесімен шорамның есігіне соғыла жаздап тоқтады. Соңынан қаңқылдай шұбырып үйірі де жетті.

Іптен балапан қаздың құмыққан қырылы мен тыпыр қаққан қанаттарының тарп-тарп үні біразға дейін естіліп тұрды. Ана қаздардың ауық-ауық сұңқылдап қойғандары болмаса, Ата қаздың үйірі енді шуылдасқан қаңқылдарын тыйып, тың тыңдасып тұрғандай еді. «Менде азық жоқ, сенде жазық жоқ. Бісміллә!» Бұл – Қарабаланың дауысы. Өлдене сыр ете қалды да, балапан қаздың үні өшті.

Сол күні Қарабала қыстың келте күні батқанша үйірден жырып алып, азыққа атаған балапан қаздардың бәрін де тындырды.

Қыстың жарық та айлы түні. Түстіктен жалана соққан үскірік жел бар. Сол желге омырауын тосып Ата қаз тұр. Іңірден тұр. Қазір түн ортасы ауған шақ. Мамығын

жұлып алардай құшырлана соққан солтүстіктің ызғырық желі жанына жағып барады. Қаз органына семіреді, суыққа да семіреді. Бүгінгі суық нағыз қаз семіртер суық еді. Қаз баласының мұндайға тек аяқтары мен тұмсығы ғана осалдық танытушы еді. Ата қаз табандары тоңған шақта бір сирақты бауырын тартып алып, сыңар аяқтап тұрады. Сәлден соң келесі аяққа ауысады. Енді тұмсығы да тоңа бастап еді, мойнын қисайта бұрып иығына тықты да, қалың мамығына қымтанып алды.

Сонау қарашада басталған қасап-қырғын Ата қаздың бар нәрзентін жалмап барып, жақында ғана тоқтау тапқан. Бұл тек ұябасарларымен қалды. Осынау келте тұмырында Ата қаз өмір дегеніңізді бар бітім-болмысымен бастан көшті. Ендігі толғаған зары «ұрпағымның алдында кетсем» деп көксеген тілегі қабыл болмаған ақ шашты ананың зарындай еді. «Қаз баласы қасіретті тап адам ұлындай сезіне алмас» дерсіз. Кім білсін?..

Ата қаз бүгін Ақ қазынан айырылды. Ақ қаз өлді!

Бүгін бұлар қораға қамалмай қалып еді. Ызғырыққа көуде тосып, суық сай-сүйегім шымырлатқан сайын шым-шымдап балқып, төтті мұңға оранғандай қаз біткен қалғып кетіп еді. Шытынаған қарды сықырлата келіп, шама жеккен өлдекімдер қастарыма тоқтаған сәтте де бұлар үрікпеген.

Бұл келген ауыл-үйдің ұрылары еді. Шанадан біреуі қарғып түсті де шеткері тұрған Ақ қазды бас салды. Үнін шығаруға үлгертпеді, мойнын бұрап жіберді. Осы кезде айнала күндізгідей жарқырап қоя беген. Көшеге бұрылған машинаның жарығы түсіп тұрғанын Ата қаз, орине, аңғара алмады. Ақ қаздың өлімтігін тастай салып, қараңғыға қарай шаба жөнелген шанадағы екеуді анық көрді.

Ақ қаз қалған жерінде қала бөрді. Қапк етіп дыбыс, қыбыр етіп белгі берген жоқ. Ертеңіне иесі келіп көрді. Нәден өлгенін білді ме, білмеді ме, ол арасы Ата қазға беймәлім.

Ызғарлы желге бауырын тосқан қалпы бұл ұзақ тұрды. Иесі шашқан жемге де қарамады. Мамығын

жұлып алуға Ақ қазды үйге алып кеткенде де бұл мойын бұрмап еді. Сөске ауа бірақ көрді. Сонда барып жалғыздықты өбден мойындап еді.

Қарғыс атқыр мына жерден көтерілсе, қанаты талғанша сермей берсе, Ақ қазына жолыққанша ұша берсе!.. Ұшу керек! Өйткені бұл ұшу үшін жаралған құс баласы ғой. Қаз ғой...

Ата қаз ұшып кетті.

Үй бойынан биік ұшпайтын үй қазының мұншалықты өуелегенін көргені осы еді. Өлде таң қалғаны ма, өлде сүйсінгені ме – Қарабала басын шайқады. Қора сыртындағы күресінге шығып қарап тұрған. Ата қаз қашан орманнан өрі асып, көзден таса болғанша тапжылған жоқ.

Ата қаз оралмады...

НАПОЛЕОН АДАЙСКИЙ

Әйтеуір үлгердік-ау... Есет екеуіміз купемізге енді ғана кіріп, жайғаса бергеніміз сол еді, пойыз жылжып жүре берді. Екінші Алматының келгенге де, кеткенге де жылы ұшырайтын көне вокзалы артта қалып барады. Өр вагонға ере түсіп, қол бұлғасқан шығарып салушылар да сейіле берді.

Есет кеудешесін шешіп, үстіңгі бос тұрған төсекке атып жіберді де, жалма-жан сөмкесін ашып, екі шыны сыра шығарды. Күні бойы соңынан мені салпақтатып, пойыздан қалып қоя жаздап іздегені де осы сыра еді. Соған ауыз салғанша жанығуы мынау.

– Шыдасайшы. Бірінші Алматыдан шыққан соң ішпейміз бе?

– Ерунда. Оған дейін жылып кетеді. Сыраны суықтай ішпеген соң сөні болмайды.

Бірінші Алматыда да біздің купеге ешкім отырмады. Қарашаның соңғы күндері, жол қызығы жаз қызығымен бірге кетіп, жүргінші азайған мезгіл ғой. Астыңғы екі орынға жайлап төсек салып алдық та, бір-бір журналды құшақтап қисая кеттік. «Вокруг светаның» қар адамы

жайлы жазылған тартымды бір мақаласына енді сұғына берген, Есеттің дауысы оқыс шықты:

– Ерунда!

– Не болды, өй? Жылан шақты ма?

– Ерунда! Мынау Наполеоның ақымақ екен. Достары құтқарам деп келсе, көнбей қойыпты.

– Неге көнбегенін білесің бе?

– Ерунда! Ақымақ болған. – Есет қолындағы жұрналымен столды ұрып-ұрып алды. – Өйтпесе кір салатын себетке жатпаймын деп кісі кергі ме? Себет деген мынадай, үлкен болады. – Құлашын керіп көрсетті. – Наполеон кішкентай адам болған. Вылай бүктетіліп жата қалса сыйып кетер еді.

Есет қол-аяғын бауырына алып, себетке қалай жатуға болатынын да көрсетті.

– Себетке Наполеонның денесі сыюы мүмкін, намысы сыймайды ғой.

– Ерунда. Намысы азаттығынан қымбат болып па? Мен болсам, кір салатын себет түгілі, қоқыс салған себетпен де қашар едім.

– Ол Есет емес, Наполеон ғой! Мәселе қайда жатыр!

– Ерунда. Ақымақ болған. Кел, сыра ішейік.

Сыра ішіп отырып та Есет Наполеонға күйіп-шісуін қоймады. Сырамызды сам жамырағанша сімірдік. Сыра да, сөз де таусылып, төсегімізге жайғасқан соң, қалың ұйқының ауытына бет қойғанша Есет Наполеонды кешіре алмай жатты.

Қанша ұйықтағанымды білмеймін, купені кернеп, күркіреген бір зор дауыстан ояндым. Түннің қай шамасы екені белгісіз. Көзімді ашқанда аңғарғаным – пойыз тоқтап тұр. Сыртқы баған басындағы шамнаан сарғыш сәуле купеге көлбей сұлапты. Есеттің үстіне еңгезердей біреу төніп тұр. Мені оятқан осының дауысы. Апапана шырқандай тереңнен гүрілдеп жететін бір зор дауыс.

– Пәдеріңе нәлет! Өкесінің үйінде жатқандай шалжиуыш... Түр! Ұйқысының қаттысын!

Оялсам да, басымды көтермей көрпе астынан сығалап жатырмын. Есетке төніп тұрған – аппақ шоқша сақалы

бар, басында ноғайша бөрік, бітеу жаға ақ көйлектің сыртынан түйе жүн қаптал киген қазақтың келісті бір шалы екен. Есетті қатты мытып жіберді ме, ол басын жастықтан жұлып алды.

– Ерунда! – деп баж ете қалғанда дауысы аянышты естілді.

– Бұл кім-әй?! Не болды?..

Есет саскалақтап атып тұрам дегенде басын үстіңгі төсекке оңдырмай соқты. Тарс еткенде не тақтай, не бас жарылды ма деп едім. Одан аман екен, өйтеуір.

– Адыраңдама. Түр, төсегіңді үстіне салып ал.

Есет алдында кім тұрғанын енді аңғарды. Есин тез жиды. Төсегін матрасымен қоса орап үстіне бір-ақ атты.

Ақсақал бір бума ақ жайманы Есетке беріп:

– Жай мынаны. Түсір ана матрасты, – деп бұйрығын беріп тастады да, өзі менің аяқ жағымда отырды. Отыра беріп:

– Тарт аяғыңды, көститпей! – деп, жіліншігімен салып қалды. Қолы қатты-ақ.

Бұдан өрі жата беруді ыңғайсыз көріп, орнымнан көтеріліп, сәлем бердім.

– Ассалаумағалейкум.

– Өліксалам. Е, жөн біледі екенсің ғой.

Есет шалдың төсегін тез жайғады да, орнына көтеріліп, жатып қалды. Шая да қапталын шешіп басына жастап, мөсісін шешіп аяққа тастап, ауыр қозғалып орнына қисайды.

– Алла тағала уә-тәбәрәка! – деп күбір ете түсті.

Пойызымыз тепендеп түстікке қарай тартып келеді. Есет көп кешікпей мұрны пысылдап ұйықтап кетті. Шал қыбыретіп қозғалған жоқ, құлап түскен тас мүсін сияқты. Көрі адам ғой, ауық-ауық көкірегі сыр-сыр етіп қалады.

Ұйқым бірашылса – осы, таң атқанша дөңбекшіп, көз іліндіре алмадым. Ұйықтап бара жатып аңғарғаным – таңның ағарып атқаны.

Мен тұрғанда ақсақал төсегінің үстіне малдасын құрып, қаздия қалыпты. Есетті зыр жүгіртіп, шай жасатып қойған. Тоңазыған жамбас алып, көздігімен жа-

вырақтап турап отыр. Жуынып-шайынып келіп, шайға мән де кірістім.

– Иә, ақсақал, жол болсын!

– Әлей болсын... Ет алып отыр.

Үнді шайын біраз сораптаған соң бой жазылып, көңіл жадырап, әңгіме қыза түсті. Ақсақал қайда барып, не көргенін баяндап отыр. Өзі Ақтөбенің теріскей бір ауданында тұрады екен.

– Көршілер түгел орыс. Аудан басында санаулы-ақ қазақпыз.

Қырдап көшіп келген жылдары тосырқап, ел ішін сағынып ек, балалар жетіле келе, өзіміз де үйреніп кеттік.

– Немерелеріңіз бар ма? – деймін.

– Баршылық. Солардың жағдайы ғой, салпақтап осында келіп жүргенім.

– Иә...

– Ертеректе інім бір жолдастарын сағалап, осы жаққа көшіп келіп еді. «Қартайғанда бірге болайық, қасыма кел» деп шақырған соң, тұрған жерін көрейін деп, өдейі келіп ем.

– Қалай екен?

– Айтары жоқ. Қазақ ауылы. Түрігі де, дүнгені де қазақша сайрап тұр. Көршілерімен ағайыннан бетер араласып кеткен.

«Жақсыда жаттық жоқ» деген-ау. Бәрінен мектебін айтсаңшы, қазақша!.. Немерелері түгел қазақша сөйлейді.

Ой, Алла-ай! Қартайғанда туған немереммен ботен тілде шүлдірлеспей, өз тілінде шүйіркелескен де бір көрім ексін-ау! Ақсақал ақырын күрсініп қойды. Біздікілер түгел орысша. Қазақшанды қақпайды да. Өзіме «Здрэсти дедө» деп амандасады. Інімнің немерелері «Ассалаумағалейкум, ата» деп ауыздарын толтырып сәлем бергенде, әй, бір жасап қаласың-ау!.. Тұрған жерлері қандай! Қонақ-жайлысын айтсаңшы! Қазақ іші со ғой, ит басына іркіт төгіліп жатыр. Бізде ғой, көршіге көрші бас сұқпайды.

Ақсақал әңгімесін соза келе өз ауылын тамұққа, інісінің ауылын жұмаққа жақындатып тастады. Қонақ

болған үйлерінде өзі тұстас шал-кемпірлермен қалай өзілдескендерін айтқанда айран-асыр болады. Өжім дарыта қоймаған ашаң жүзі жазыла түсіп, зор дауысымен кеудесін кере көңкілдеп күліп алады. Біз қарт адамның балаша масаттанғанын қызықтап, қосыла күлеміз.

— Ой-хой!.. — деп ақсақал жазық маңдайын ораматмен бір сүртіп өтті. — Ата-баба заманы ай!..

— Сонымен көшетін болдыңыз ба?

— Жоқ!

— Неге? — деппін мен, сасқаным болар.

— Ауылдарының аты жаман екен. «Қысыр бие» деген. Туып-өскен жерді тастап, ата-бабаның зиратын шесіз қалдырып, адай басыммен Қысыр биеге көпсем, сүйекке таңба түспей ме? Жоқ, көшпеймін.

Есет «ерундасын» қойып қалғалы «е...» деп келе жатыр еді, тізесінен қағып қалдым. Ол жым болды. Өягінде ғана тасып-төгіліп отырған апайтөс ақсақалым лезде қушынып, бір уыс боп жүдеп қалғандай, өлсін-өлсін күрсініп қояды.

Көз алды сөл дымданып, мұнарта түсіп, мұңайып қалды. Қарияның көңілін аулар сөзді мен сол арада таба алмадым. Одан бері де неше жыл өтті, әлі тапқам жоқ.

Келесі стансадан біз түсіп қалдық. Перронда тұрып Есеттің:

— Наполеон Адайский... — деп күңк еткені есімде.

КАЛБАТОНИ ДЕУШІ ЕДІМ...

(Естелік)

Қазақ өнерінің қара шаңырағы — М. Өуезов атындағы театрды ел-жұрт өзіне етене санап, «Өкем театры» деуші еді. Қ. Қуанышбаев, Е. Өмірзақов, С. Қожамқұлов, К. Кармысов қатарлы ақсақалдарымыз бақилық болған соң, С. Майқанова, Б. Римова, Ш. Жандарбекова, Х. Бөкеева сынды абзал аналарымыз қара шаңырақтың қасиет-киесін сақтап қалды. Сол тұста Сөкен сері: «Бүленді әжем театры», — деп еді. Сол әжелердің де қазір қатары сиреді.

1982 жылы Алматы мемлекеттік театр және көркем сурет институтының 4-курсында оқып жүргенімде мен М. Әуезов театрының Кіші залында грузин драматургі Лаша Табукашвилидің «Арманымның ақ құсы» атты пьесасын қойдым. Институттағы ұстазым Әзірбайжан аға (Мәмбетов) театрдың директоры әрі Бас режиссері болып тұрса да маған жеңілдік жасай қойған жоқ. Спектакльге арнайы бұйрық шығарылмады да, қаржы бөлінбеді. Бәрін де бастамалық негізде, жұмыстан тыс уақытта атқаруға тура келді.

Сол кезде театрдағы өз істері қауырт болса да, Елена атты кейуананың рөлін ойнауға Бикен апа мен Хабиба апа (Елебекова) келісім берді. Бұл маған қай жағынан да үлкен қолдау болды.

Театр актерлерінің тірлігі мазасыз. Түске дейін репетицияда, кешкі бестен спектакльге келеді. Тыным алуға берілген бір-екі сағатын жырымдап мен студенттік спектакльді дайындаймын. Тілектес, Жұмагүл, Төлеубек сияқты жас актерлермен бірге үлкен апаларым да шақырған уақытымда сахнадан табылып, жан-жағымнан ақыл-кеңестерін айтып, мені өз балаларындай қамқорлыққа алды. Спектакль сәтті шықты, жеті-сегіз маусым театр сахнасынан түскен жоқ.

Пьеса грузин өмірінен болған соң сол елдің өмір салты біраз зерттелді. Грузинше «батони» – князь, «калбатони» – князьня екен. Ақсүйек кемпірді ойнап жүрген Бикен апамды мен Калбатони деп атап кеттім. Бір қызығы, ол кісі де мені «Калбатони» дейтін. Ер адамды «батони» деп атайтынын айтып ем, құлақ аспады, солай қалыптасып кетті. Кейін жария заманда Бикен апа өз өмірінен біраз сыр ақтарып жазды ғой. Мен білгендей «Калбатони» депшім. Ол кісі, шынында да, шыңжыр балақ, шұбар төстің тұқымы екен.

Хабиба апамның да текті жорден шыққанын білгенмен, екі апамды бір атпен атамайын деп, ол кісіні «Хабиба Қаракбөевна» дейтінмін. «Әкемнің атын сен ғана ауызға аласың» деп апам батасын жаудыратын.

Қазақтың еркек-әйелінде өзім көрген екі шешен адам бар. Бірі – Сабира апа, екіншісі Бикен апа еді. Бұл кісілер

қанша ұзақ сөйлесе де сөз қайталауға, бір ойды қаузай беретін мезгілікке ұрынбайтын. Тың ой, бейнелі сөз, адам естімеген қайдағы ескі мақал, сөз тіркестерін түйдек-түйдегімен тастайтын. Нағыз дала Демосфендері еді. Шешен атанып жүрген кейбір замандастарым бұл кісілердің қасында өншейін ділмарлар ғана.

Бикен апа шешендігін ауызекі ғана емес, қалам қарымымен де танытты. Тырнақалды дүниесі – инсценировка түрінде жасалған «Абай – Әйгерім» пьесасы. Пьесаны тұңғыш сахналаған режиссер Жақып Омаров ағаман ассистент болып едім.

Алғашқы жазба дүниесі сахна төріне шыққан сөтте Бикен апа тұңғыш сәбиін қызықтаған анадай ерекше бір мейіріммен шабыт құшағында жүрді. Премьерадан соң апамыз жайған дастарханда таң ағарғанша мазмұнды бір көш өткізіп едік. Қазір Бикен апам да, Жақып ағам да, Абай рөлін ойнаған Өнуар Боранбаев, Өшірәлі Кенжеев ағаларым да бұл дүниеде жоқ. Жандары жаннатта болсын! Жүрекке нұр, жанға қанат бітірген сол шырақты сөттерді бұл күнде шексіз сағынам.

Бикен апаның 60 жылдық тойы «Жетісу» қонақ үйінің мейрамханасында дүркіреп өтті. Әбділда ағамыз жеңгесіне жыр арнады. Қарт ақынның рұқсатын алып, мен де той иесіне арнаған өлеңімді оқып едім. Ол өлеңнің қолжазбасын кейін таба алмадым, мүмкін апамыздың қағаздарының арасынан шығып қалар. Онда: Шахмет аға Ақан сері мен Біржан салдың інісі, сондықтан сіз Ақтоқты, Ләйлім шырақтардың абысыны боласыз деп жырлағаным есімде.

Кейін қазақ теледидарында істеп жүргенімде Бикен апа туралы хабар түсірілетін болды да, редактор Ұлбосын Айтәленова екеумізді апамыз үйіне шақырды.

Өнердегі өресі биік, өмірде кергуі жоқ, аралас-құраласта да емен-жарқын, тартымды адам еді. Сурет толы альбомдары мен ескі газет қиындыларын алдымызға жайып отырып, өз өмірінің небір тауқыметті шақтары мен өнердегі асу-белестері жайлы сыр таркатып еді. Түсте басталып, ідірге ұласқан ұзақ кеңесте апамыз Шахмет аға жайлы тебірене толғап еді. Ол кісінің есімінің өзін ауызға алғанда айлап, еркелетіп отырғандай көрінетін.

1996 жылы Шахмет ағаның 90 жылдық тойын өткізуге Бикен апа Көкшетауға келді. Тобында Жазушылар одағының екінші хатшысы, ақын Темірхан Медетбеков, өзінің ұлы, көрнекті ғалым Көбей аға бар екен. Көкшетау театрына Шахмет ағаның есімі беріліп, қаладағы той шаралары ағаның туған жері – Айыртау ауданында жалғасты. Күнтен көрмей, сағынысқан асыл ананың тобында жүріп, аяқталған 90 жылдығын тойлау да бір ганибет қой.

Той дүрмегінің бір толас сәтінде, Саумалкөлдегі «Ақтоқты» қонақ үйінің ауласындағы орындықта өңгіме-дүкен құрып отырғанымызда Бикен апа сөмкесінен бір сурет алып көрсетті. «Мынау менің Хасенім», – деді. – Зіңгіттей азамат болған шағында бізді тастап жүре берді. Аңырап қалдым артында...

Апамыз сөзін аяқтай алмай, кемсеңдеп жылай бастады. Хасенді мен білуші едім. Ертеде, мен театр студиясында оқып жүргенімде театрда жұмыс істеген. Сол кезден таныс едік. Алайда, қайтыс болғанын естімеппін. Апама көңіл айтып, сабырға шақырдым, дегенмен, арыстай ұлының қазасын азалап отырған қарт ананы жұбатарға амал таппадым. Сол кезде той иелері – аудан басшыларының қарасы көрінді. Ол кісілер келіп, аман-саулық сұрасып, тойдың ендігі жоспарымен таныстыра бастады. Апама қарасам, бойын жиып алыпты. Өлгінде ғана жанын езген аналық қасіретін шертпегендей, айыртаулық қайныларымен емен-жарқын әңгімелесіп тұр. Апамыз өзін қай ортада қалай ұстайтынын өте жақсы білетін. Өлгі бір оңаша сөтте, мені өзімсініп, сәт-пәт шер тарқатқаны екен.

Ертеңіне, қонақтар Алматыға аттанар алдында облыс өкімінің орынбасары, белгілі дәрігер, елдің сыйлы ағасы Болат Сүлейменұлы көл-көсір қонақасы берді. Сол күні апамызды шығарып салып тұрып, мен ол кісіге соңғы рет қол бұлаған екем...

Өнер жолында шарапаты тиген, анамдай еркелеткен Бикен апаның арты еліне қайырлы болды, алды өзіне жарық болғай! Жайы жаннаттан болсын!

05.03.03

ҚАСҚЫРДАН ҚАШҚАН БАЛА

(Мультфильмге сценарий)

Жап-жасыл жазық дала басын аппақ қар басқан биік тауға кеп тіреледі. Мұз құрсаған биік шыңдардың төсінде ұлпадай будақ бұлттар қалқып тұр. Тау етегінде сылдырлап өзен ағып жатыр. Өзен жағасында көп жылқы жайылып жүр. Үйір шетінде астына ақбоз ат мінген жылқышы көрінеді. Өзеннен атын суарып тұр.

Жылқылар жусап жатыр. Құлындар ежелерін еміп, кейбірі айнала асыр сала шапқылап, кейбірі шыбындап, бөрі бей-жай. Рахат, бейбіт тіршілік байқалады.

Үйірден аулақта, қолына бөркін алып, көбелек қуып жүрген бала көрінеді. Сары қанат одемі көбелек гүлден гүлге қонып ұшады, бала қуалайды. Атының тізгіні түрүлі, соңына еріп, шапқылап жүр. Бала секіріп көбелекке ұмтылғанда, аты да секіріп, ойнақтап қояды.

Кенет жылқының үрейлі кісінеуі, тұяқтардың дүбірі естіледі. Артына жалт қарағанда: тауға қарай дүрлігіп шауып бара жатқан жылқыларын көреді. Бала аң-таң... Енді ғана көзі шалды. Еңістен өрге қарай үш қасқыр екпіндей зымырап келеді. Жылқы солардан үріккен екен.

Қасқырлар екіге жарылды. Екеуі тау аңғарына беттеген жылқыға қарай кетті де, ең үлкен сұр қасқыр балаға қарай ұмтылды.

Бала атына мініп алды да, жылқыға ұмтылған екі қасқырдың алдын-ала тауға қарай қиғаштай тартты. Бала екі қасқырдың алдын орап шапқылап барады. Ойы белгілі: үш қасқырды да соңына ертіп кетпек. Бала шапқан бойымен екі қасқырдың алдынан тым жақын өтті. Алдарынан зу етіп өте шыққан баланы көріп, олар да бұрылып соңына түсті. Бала айдалада зымырап барады. Үш қасқыр қуып келеді. Ең артта манағы балаға ұмтылған сұр қасқыр.

Бұлар ұзақ шапты. Ормандар, көлдер, далада жиі кездесетін тас обалар – бөрі кейін қалып бара жатыр. Үш қасқыр өршелене қуып келеді...

Бір мезгілде алдыңғы қасқыр өлсіреп барып құлады да, өлді. Өкпесі кеудесін жарып шығыпты, қасында бүлкілдеп жатыр. Келесі қасқыр мұның қасынан өте шықты да, сұр қасқыр аз аялдап, жерде бүлкілдеп жатқан өкпесін жұтып жіберді. Кеудесі үлкейе түсті де, пыбысы үдеді...

Тағы бір сәтте екінші қасқыр да алдыңғы қасқырдың ажалымен өлді. Сұр қасқыр мұның да өкпесін жұтып жіберді. Кеудесі тағы өсе түсті. Тынысы кеңіп, тіпті қатты шабатын болды. Құлағын жымырып ап, баланы соқыла түсті.

Ақбоз ат жан аямай келеді. Сұр қасқыр да аянар емес. Аралары барған сайын жақындап келеді.

Тіпті жақындап қалды. Құйрық тістер жерге келді. Аузын ашып, ұмтыла берген еді... ит үрді. Зеңбіректей гүрсілдеген зор дауысты естіп, сұр қасқыр кідіріңкіреп қалды. Тағы ұмтылды. Тағы да тістемекке оқталғанда, ит үрді. Бұл жолы ит дауысы жақынырақ жорден естілді. Сұр қасқыр тағы бөгелді. Артында қайта ұмтылды. Жанталаса шапты. Баланы тез-ақ қуып жетті. Тістеуге де сәті кеп қалды! Алайда өлгі ит тағы үрді! Тым жақыннан, бел артынан үрді. Сұр қасқыр мүлде бөгеліп қалды. Бала белден асып, көзден ғайып болды. Арс-арс етіп үрген ит үні жиілей түсті. Сұр қасқыр аз тұрды да, бұрылып кейін аяңдады. Аулақтағы бір жотаға жетті. Басын бала кеткен жаққа бұрып, жата кетті...

Манағы бала асып кеткен белдің артында жалғыз ұй бар. Онда Сырттан деген иті мен бір жігіт тұрады. Жігіт аңшылықпен айналысады.

Бала шауып келген қалпымен үй алдына жеткенде, атынан есі ауып құлап түскен еді.

Қазір бала аңшы жігітке бар жайды айтып болған. Өңгімесінің соңын иесінің қасында тұрған еңгезердей үлкен тазы – Сырттанды шекесінен сипап тұрып айтады:

– Сырттан үрмегенде ол бізді қуып жетер еді. Тістеуге тіпті, жақын қалды, – дейді.

– Ақбоз ат баланың қасында еңтігіп, демін ауыр алып тұр. Өнебойы шылқыған тер. Жігіт палдыққан ақбоз атты көріп, қасына келді де, сипап сәкелете бастайды.

– Сұр қасқыр бұл даладағы қасқыр атаулының ер мықтысы, сырттаны, бірақ жалғыз, біз көппіз, әрі қайырымдымыз. Сенің атың жылқының төресі екен, менің итім иттің сырттаны. Қайырымдылар жауыз сырттанды жеңуге тиіс.

Сұр қасқыр құла түзде созыла қашып барады. Сырттан созыла шауып қуып келеді. Аралары бірде жақын дайды, бірде алыстайды... Қарсы алдарында бұлдыраған алыс көкжиек. Көкжиекке батқалы тұрған қызыл арай күннің жарты бөлігі ғана жер бетінен сығалай қарайды. Біртіндеп батуға айналған. Сұр қасқыр батқан күннің қарай тежеусіз зымырап барады... Күн көкжиекке түгел еніп болған шақта шауып бара жатқан қасқырдың сұлбасы бұлдырай бере, көрінбей кетті. Күн де батты, қасқыр да жоқ.

Биік жотаның басында бала мен жігіт тұр. Бала ақбастының үстінде. Сұр қасқыр мен Сырттан кеткен жаққанды үңіле карап қалған. Қасқыр көзден таса болған шақта бала:

– Аға, сұр қасқыр көрінбейді ғой... Қайда кіріп кетті?

– Ол күнмен бірге батып кетті. Енді қайтып келмейді. Күннің көзі әр батқан сайын жер бетінен бір жамандықты өзімен бірге ала кетеді. Танертен ұясынан шыққанды бір жақсылықты ілестіре келеді.

– Алақай, онда мен шыққан күнді елден бұрын қарсы алам! Күнмен бірге жер үстіне жақсылық келеді, алақай! – деп бала қуана дауыстайды.

Көкжиекте батқан күннің жұқа қызғылт арайы кілкіп тұр. Сол арайдың аясында Сыртанның тұлғасы көрінеді. Арс-арс етіп үреді. Оған баланың «алақайлаған» дауысы қосылады.

ИЗДАНИЕ ПЕРВОЕ



ПОВЕСТЬ



Атқа қонғасын ақартына бұрылмауға тырысады. Тозғалы шығып, күні еңкейген аядай ауылына ат үстінен айналып бір қарағысы келмейді. Қарады-ақ, көңілі құлағын сала береді. Жанына демеу тұтар еш қара талпай қиналатынын бар. Ата-жұрттың топырағына кіндігі байланып өскен саналы жігітке бұдан асқан азап та жоқ сияқты. Үш-төрт жыл бұрын қарлығаш салған ұдай ыстық тарғатын ауылының бүгінгі кейлі күз реңдінен де сұрықсыз сияқты. Қарамауға тырысатынын сол.

...Енді байқады: Таң сәріде бозқырау түссе керек. Айнала теңбіл-теңбіл тілшеленіп жатыр. Егін шөп орылып төгіліп біткен. Сирақтағы малға өріс кең. Табынын Қарайғыр шоғына таман беттетіп салды да, өзі ілбіп, соңына түсті.

Айнала ойдым-ойдым орман өзiрге төндерін жапырақтан жалаңаштап болған жоқ. Жер-дүние ала тайдың терісіндей. Алдындағы совхоздың бір табын сиырынан басқа мал иесі көрінбейді. Тіпті құс екеш құс та ұшпайды. Орман сыртында сүдігер жыртып жүрген тракторлардың гүрілі естіледі. Қарға біткен солардың соқаларына еріп жүрсе керек.

Тізгінді ердің қасына іле салды да, керзі етіктің қонышындағы кітабын алып, енді соған бас қойды. Астындағы ширен ат қаз аяңынан танатын емес. Өзге малшылардың көлігіне ұқсап өзiрге ерқашты бола қойған жоқ. Дегенмен, мал соңындағы күнделікті күйбеңіне көнбістік танытып келе жатқан, өсіресе, үркектігі жоқ.

Өлденеден көңілі алабұртып, кітап бетіне тұрақтай алмады. Ойы сынаптай бытырады. Аптайынның қаймақ қатқан қызыл күрен шайынан соң ұйқысы қашқан көкілді еді. Енді көзіне ұйқы тығылып келеді. Кітабын өтіктің қонышына сұғып жатты.

Қара іздеп айналасына көз жүгіртті.

Көргені – бәденесіз далада бей-берекет кезіп жүрген бодәуи желіне көркін алдырған ормандар, алабажалақ алқаптар.

Аспан күмбезінің батыс бүйіріне аздаған бұлт үйіріліпті. Жел жетегіне еріп, бері таман өрлеп келеді.

Табыны көзге көрінбеді. Қарайғыр шоғына еніп кетсе керек. Тап бір жұтылып кеткендей жым-жылас. Дегенмен, дегбірі қашпады. Егінге түсіп кетеді деген кез емес, несіне сасады?! Өзі де шоққа жетіп қалыпты. Шоқтың бергі қолтығында ұзындығы он бес қадамдай терең жыра бар еді. Жыраны бойлай өскен кендірмай екен. Сабақтары да сорайып ат алқымын қасиды. Бұл жер алаңқайдағыдай емес, ықтасын екен. Атынан түсіп, ауыздығын алды да, отқа жіберді. Тұсаған да, шідерлеген де жоқ. Есті жануар қашу дегенді білмес.

Қалтасынан бөкі суырып, безі бұлтиған мама қайыңнан бұтақ кесіп алды да, ысқырғып жасауға кірісті. Ол қиын шаруа емес, тез бітірді. Бір-екі рет ысқырып корді де, үні шырылдап таза шықпаған соң, лактырып тастады.

Жалғызсырап, зерігейін деген бе, қалай?..

Тағы да жан-жағына көз жүгіртті. Өзгерген ештеңе жоқ, бөз-баяғы қалпы. Алайда... күздің осындай сұрықсыз күнінде де, қыста қар құрсауында үнсіз мелшиген өлі күйінде де Елжан бұл өлкені жатырқап көрген емес. Түңіліп, жек көрген де сөті жоқ. Жаңа көргендей ормандарына таңырқай, елжірей караған кездері ғана есінде. Өр қайыңнан, өр шөптің сабағынан қашан да бір жақындық сезеді. Бүгінгі түскен бозқырау да өз көңілінің аптабынан ерігендей көрінді.

Жер өлі дегдіп үлгермепті, бусанып тұр. Көрпеше төсеп отыруға да болмайды. Арқасын қызыл қайыңның діңіне сүйеп жүреледі. Оқымайтынын білсе де қолына кітабын алды, Хәменгуейдің «Мұхиттағы аралдары» еді. «Маған жалғыздықты үйреткен сен ғой, Хәм» деді күбірлеп. Алайда сауын сиырда жүргенімде көңілдірек еді. Екі табынды төрт кісі бағамыз. Тәулігіне екі мезгіл сауыншылар келеді. Күні бойы екі трактор су тасиды.

Ырду-дырдумен уақыттың қалай өтіп кеткенін аңғармай қаласың.

Секіш сұмырай болмағанда әлі сонда жүре беретін ем. Жо, уайымдайтын ештеңесі жоқ. Енді бір-ақ ай қалды. Ар жағында мал қораға кіреді.

Ойын тырна дауысы бөлді. Елжан қайыңның тасасынан шығып, көкке үңілді. Екі топ тырна үш бұрыш болып тізіліп алып, жосып барады екен. Дауыстап елең айтты:

Жаз өмірін, мөз өмірін қысқартып,
Бара жатыр, бара жатыр құс қайтып...

Жирен ат елең етіп құлағын қайшылады. Тырналар бұрылып қараған да жоқ. Бұл оларды әнімен ұзатып салды. Сол шақта төбесінен қаңқылдап екі қаз өтті. «Бұлар не ғып тобынан жырылып қалған? Екеуден-екеу аспанды оңаша иемдөнейік деген болар. Бірінің қанат сусылын бірі естіп ұшса болды емес пе, бұларға? Махаббат мәселесіне келгенде жағдайлары менікінен жақсы. Бұлар – екеу, мен – жалғыз. Қасымда Қымбат болса, қаздар маған қызығар еді. Жирен ат сен де қызығар ең...»

Қымбат сол жазда Омбыдағы медицина институтына түсті. Бұл КазПИ-ге бағын сынады. Құлады. Қайтып келді.

– Құладың ба?

– Құладым.

Әкесі екеуінің бар сөзі осымен бітті соя күні. Өзге жұртқа да пешіліп түк айтпады.

Жаз бойы дамыл кормеді. Екі сүйрем отын шауып өкелді. Бұтады, текшелеп үйді. Екі қысқа жетердей етіп шөп шапты. Оны да дәудің бөркіндей қып шошайтып үйді. Қара күзде өскерге шақырылды. Аттануына үш-төрт күн қалған шақта Есіккөлден электричкаға мінді де, Омбыға тартып кетті. Күні бойы екеуі Ертіс бойын шарлады. Кешкі электричкамен бұл ауылға қайтты. Дәл жүрерінде Қымбатты:

– Күтем... сүйсейік... – деп, қол бұлғап қала берді. Сөрінен таймады. Құшағын гүлге толтырып алдынан шық-

ты. Нәркес көзден қуаныш жасын төге тұрып, дәл бір діндар өжелердей:

– Тәубе... – деді.

Бұл күлді, ол да күлді. Екеуі қосыла күлді. Сөз жоқ, бүгін де күлер еді. Амал не? Бұл атқа қонды.

Ойлап тұрса, өткеннің бәрі көрген түстей екен. Ертегідей түс екен. «Өткен өмір – көрген түс, өткен өмір – көрген түс» деді бұл күбірлеп. Түсінен Байсал оятты:

– Әй атыңның ауыздығын алсайшы, – деді дауыстап.

Қапелімде жауап айту қаперіне кірмепті, алды-артына саскалақтай қарады.

Сауын бітсе керек, сауыншылар мінген машина тербеліп, ұзап барады. Тобыл мен Сөрсен оз табындарып екпе ағашқа беттетіп салып, төмекінің түтінін будақтата үрлеп, үзеңгіні қағыстырып, қатар кетіп барады. Күн етегі көкжиекке қоныпты, қызыл жалыны орман үстін манаурата шаршиды. Аты темір иауадап су ішіп тұр екен, тез түсіп, ауыздығын алды. Байса да бұлардың табынын Тобыл мен Сөрсеннің ізімен беттетіп барады. Суарып алып, атының ауыздығын салды да, шоқыта жөнелді.

– Байеке, мен де бір идея бар.

– Е... аш тығының, күй стақанға.

– Қазір малды мен бағып қайтайын. Сіз үйіктаңыз...

– Дәлші...

– Тек түнде мені ауылға жіберіңіз.

– Ие, неге?

– Жағдай боп тұр.

– Тыныштық па, әйтеуір?

– Тыныштық.

– Қашая қайтасың?

– Таңғы сауынға дейін қайтам.

– Бопты. Тек сауыншылардан бұрыя жет.

– Өлме, бірақ жет. Бір «Барматуха» ала қайт.

– Болсын.

Байсал бұрылып, қосқа беттеді. Бұл табынын айдап, екпе ағашқа енгізді де, орай шауып алдынан шықты. Екпе ағаштан өрі жарты шақырым жерден сыңсыған қарағай басталатын. Тобыл мен Сөрсеннің табыны сол екі

алаңдайды екен. Екеуі аттарынан түсіп, шалғында шынтақтап жатыр. Аттарының ұзын шылбырларын білектеріне орап алыпты. Жоғитып қастарына барды.

– Төрлет, – деді Сәрсен.

Елжан атынан түсіп, екеуінің ортасына етпеттей кетті.

– Дем ауыз ти, – Сәрсен алдына темекі тастады. Бұл біреуін ерніне қыстырды. Тобыл үнісіз тұтатып берді.

– Шал қайда?

– Ұйықтауға кетті.

– Түсіндім, – деді Сәрсен. – Мен бүгін ол шалды қатырам.

– Қалай қатырасың?

– Шүрк етпе, өзім білем.

– Саған жалғыз қиын ғой, екі табынды қосып барайық, – деді Тобыл гүж-гүж етіп.

Елжанның көкейіндегісі де сол еді. Қуанып кетті...

Екі-үш сағаттан соң бұлар малды қосқа айдады. Сәрсен шалды «қатыра» алмады. Бұлар барғанда ол ояу екен. Науаларды цистернадағы сумен толтырып қойыпты. Қаталап келген қалың сиыр жапатармағай соған бас қояды. Момыда шойнегі қайнап тұр. Демдеп те қойыпты. Жуас сиырлардың бірін ұстап, сауды. Сүтің сүзіп, шойнекке құйды. Вагондағы столды далаға шығарыпты. Оттың жарығымен отырып үшеуі шай сораптауға кірісті. Елжан ауылға асықты.

Алдымен көзіне түскені – ағаш арасында маздап жанған от.

Алдымен құлағы шалғаны – от басында тырқалған өн. Атына қамшы басты. Селдір орманның бір қабат ішін ала отырып, алтыбақанға жетті.

Бір қыз, бір жігіт алтыбақан үстінде. Келесі кезекті күткендер оларды тербетіп тұр. Бұлардың алтыбақандарының құрылуы атына сай бола бермейді. Қатар өскен екі теректің айырбақайына көлденең жуан сырық салып, арқан тартады. Мөткесі биік болған соң, алтыбақан тербетілген кезде әуелеп кетеді. Өзге жастар от айнала алқақотан отырысып, өн шырқауда. От тым жарық екен. Біреулер цокрышка өкеп жағыпты. Қара түтіні будақтап,

патырлап жатқан сол. Жағалай жығылған диягектердің үстінде отырып алып, өңгіме соғып отырғандар да бар. Бес-алты жігіт жырым-жырым ескі картамен «сәка» ойнап отыр. Алтыбақан алаңы ұядай сезіледі. Елжан осының бөрің тез карап, шолып шықты да, көзбен іздеп тапқаны Қымбат болды. Бала күндерінен бірге өскен Ақлима дейтін қыз бар еді. Сол екеуі қолтықтасып, өңші топтың шетінде, отқа жақын тұр екен. Елжан келген бетінде сұғынып отқа жақындамай, алаң шетіндегі қызыл қайыңның тасасына тоқтап еді. Бөрі өзімен-өзі, мұның келгенін аңғарған пенде де болмады. Түн ортасы боп қалғаны да, ешқайсысының қаперіне кірмейтін сияқты.

Бір өн аяқталып еді. Сол кезді күтіп тұрған Елжан аттан түсіп, жұртқа бой көрсетті. Бөрі мұнымен жамырай амандасты. Дауысы бір сыдырғы төуір еді, қыздар жағы бұдан өн қолқалады. Домбыра жоқ, гитара бар екен, соған қосылып өн айтып берді. Қашан тілеуінді бергір Ақлиманың арқасында сытылып оңаша шыққанша, бұл Қымбатқа, Қымбат бұған жақындай алмады. Ауылда өскен қыз-жігіттің жұрт көзіндегі дағдылы қымсынысы. Оңаша шыққан соң екеуі де бірден тілге келе алмады. Арада өткен алты айғы сағыныш сөйлеуге мұрша берместей еді. Елжан өз сезімінің тіл байлардай ыстық толқын атып мұншалық тасыған күйін бұрын-соңды бастан кешпепті. Қымбатын құшақтап алды. Бірақ сүйеге батпады. Сөйтіп тұрғанда қыз мұның бетінен сүйіп алды. Бұл сасқалақтап қалды да:

– Ауылда қанша боласың?

– Бір ай.

– Аз ғой...

– Иә, аз. Сенде ертең жұмыс па?

– Кешке келем ғой.

– Бүрсігүні не істейсің?

– Күндіз боспын.

Құшақтарын жазбаған қалпы екеуі осылай қысқа-қысқа жауап қатысты. Бұл батылданып алды да, қыздың ерінінен ұзақ сүйді.

– Бүлдіргені піскен шығар? – деді Қымбат сөлден соң.

– Тұнып тұр.

- Теруге қашан барамыз?
- Бүгсігүні.
- Бірінші майда қайда болдың?
- Ауылда.
- Маған келмедің...
- Қол тимеді.
- Сағындым...

Бұлар ауылға беттеді. Аяңдай басып Қымбаттың үйіне жетті.

- Қайырлы түні!
- Қайырлы таң де!
- Қайырлы таң!
- Рахмет...
- Неге кірмейсің? Тондың гой...
- Сені шығарып салайын да...
- Аттандырайын де.
- Аттандырайын.

Қымбатын қатты қысып бір сүйді де, ауыздығы сылдырлап соңынан еріп келген атының үзеңгісіне аяқ салды.

- Қош!

- Қош!

Үйіне соғып, Байсалдың тапсырған «Барматухасын» - бір жарты қызылын алды да, Таласқоңырға бет түзеп, жортып кетті. Көңілі тасып, өн салды:

Ақбоз үйдің сыртынан аттандырып,

«Қош, қалкатай!» дегенің естен кетпес...

Жаздың жылы, жарық түні. Селдірген ақ түбіт бұлттардың арасынан сүт толы керсендей аппақ ай баяу ілбиді. Мамыражай тыныптықты сиырлардың бырт-сырт күйіс қайырганы ғана бұзады. Лекилдеген ақжал самал табын жактан жас шалғынның иісін өкелді. Шөуілдеп Сәрсеннің Ақтөсі үрді. Ол өз табынын күзетіп, аргы бетте жатыр. Жұқа тақтай вагоннан Байсал мен Тобылдың жарыса шыққан біркелкі қорылдары естіледі. Сәрсен ауық-ауық Ақтөсімен «тілге кеп», үн беріп қояды.

Орманнан шілдеқоңыз шырылдады. Үні талып жетеді. Шөпке қонған жұлдызқұрт тым жиі сияқты. Шапыраған жақұттай жарқырап көзге ұрады. Аспаннан жұлдыз ақты. «Жұлдызым жоғары» деді дұға оқығандай күбірлеп.

Жұлдызды көкке телміріп жатып, тағы да Қымбатын ойлады. «Қазір төтті ұйқының күшағында жатқан болар?» деді. Жастығына жығылған айдың жарық сөулесіне ақмаңдайы жарқырап, нығынан түскен қолаң шашы төсін жауып, тыныстаған сайын қос анарымен бірге әлсіз діріл қағып... Қымбаттың ұйқыдағы балбыраған кейпін көз алдына елестетті. Сол елестен көңілі көдімгідей жадырап қалды. Қымбаттың енді үш жыл оқуы бар. Соған қарамай, келер жылы жазда үйленеміз деп екеуі сөз байласты. Бойдақ жігітке үйлену жайлы ойлану қашан да қызық, қашан да төтті емес пе? Елжан да қиял шыңына бойлап кетті. «Мен Омбыға барып жұмысқа орналасмын. Потер жалдап тұрамыз. Ел қатарлы отау құрамыз. Қымбат оқуын бітіргесін ауылға келеміз. Бөпеміз болады... Бөпе? Қымбаттың оқуына кедергі болмай ма?... Болғанда қандай... Е... аптайым бар емес пе?! Тұңғыш немересін өзі алып бақпай ма?... Осыны ойлады да, бөпесінің Қымбатқа қолбайлау болмайтынына, аптайының тұңғыш немересін өз бауырына басатынына қуанып та қалды. «Іпіркін, Қымбат!..» деді бір кезде. «Сенен артық жан тумас, тұса туар – артылмастың» өзісің ғой сен. Сондай екеніңді білемісің? Бұдан арғы ойының дәмі қайта бастағанын өзі де сезді. Қызығы да, төттілігі де сұйыла берді. Өйткені, соңғы кезде Қымбаттың жанында бұл өзін-өзі қосынатынды шығарды. Бұрын ондайы жоқ еді. «Неден екен, ә? – деді. – Оқымай қалғанымнан, малшылығымнан қорынам-ау, тегі. Алайда, сенің маған асқақтық көрсеткен жерің жоқ. Сонына ризамын, Қымбат. Әкем маған «Сырттай оқуға түс» дейді. Түскім келмейді. Сол, түскім келмейді. «Неге?» деме. Неге екенін өзім де білмеймін».

Мойны ауырып қалыпты, ерін дұрыс жастанбаса керек. Алайда асты жұмсақ, төсегені Байсалдың түгі қалың

ақ тоны еді. Желкесін сиалап орнынан тұрды. Мұның бас көтергенін сезіп, жайылып жүрген жирен ат оқыранып қоя берді. Табынын Таласқоңырдың шілігіне шіріп еді, бір-екі «қарасан келгірі» сонда еніп кеткен бе, қу бұтақтың сырт-сырт шағылғанын естіді. Қолына бишігін алып сонда беттеді. Жынысқа төрөн бойламай шетте жүрген екі сиырды қайырып әкеп, табынға қосты.

Аялдап отырып Сөрсеннің қасына барды. Ол мана Байсалдың арбасын сүйреп әкелген. Екі аяғын екі жақтауға аса салып, соның үстінде жатыр екен. Ақтөсі шоқып аяқ жағында отыр.

– Әй, келген қонаққа орын бермейсің бе? – деп Сөрсен итін нұқып қалды. Ақтөс секіріп жерге түсті.

– Итің ақылды-ау өзі, – делі бұл жайғасып жатып.

– Кейде адам сияқты.

– Ойпырым-ай, ә!

– Рас айтам. Кейде Тобылға ұқсап, подлецтеніп кетеді.

– Ит кезінде қандай?

– Ит кезінде қапысы жоқ адал... Қой, қырға бермейін, одан да жағдайыңды айт.

– Не жағдай?

– Қашан үйленесің?

– Ендігі жылы.

– Ыһм, – деп, Сөрсен аз-кем үнсіз қалды да: – Тыңда, – деді сәлден соң.

– Иә, – деп қалды бұл да тынып.

– Мен сенен бір көйлек болса да бұрын тоздырдым ғой. Өрі доспыз, шын ақылымды айтам: сен осы жаздан қалдырмай үйлен.

– Неге?

– Неге дерің бар ма? Ендігі жылы деген бос сөз. Іс емес, сөз. Былтыр Нұргүл екеуіміз де ендігі жылы үйленеміз дегеміз...

Сөрсен кідіріп қалды.

– Ол биыл оқуын бітірді. – Тағы кідірді.

– Білем ғой, – деді бұл ыңғайсызданып.

– Білсең сол, қазір күйеуі де, баласы да бар. Мені тотитып кетті. Ендігі жылы жылы сен де тотиясың.

- Елжан шындап абдырап қалды.
- Қойшы, – деді аузына басқа сөз түспей.
 - Мен де былтыр ақыл айтқандарға қойшы дегем. Қой десең, қояйық. Ұзақ уақыт екеуі де үндеспей қалды.
 - Биыл біздің ауылдың қырманы жабылады деген сөз бар, – деді Сәрсен бір кезде.
 - Онда не тұр?
 - Қымбаттың әкесі отыз жылдан бері қырманшы емес пе?
 - Болса ше?
 - Қыrmанды жапса, бұл ауылдан көшем дейтін көрінеді.
 - Өшейін қауесет шығар.
 - Мүмкін. Бірақ қырманның жабылатыны рас. «Надежкаға» көшіріледі. Ауылдан қырман көпсе, «қайын атаңның» да көшіп кетуі ғажап емес.
 - Омбының мединститутын көпіріп өкөтер деймісің?
 - деді Елжан кәдімгідей ширығып. Сәрсен қарқылдап күліп жіберді.
 - Ол солай ғой. Бірақ Омбыда жігіт жоқ деп кім айтты? Біздей малшылардың көкесіндей жігіттер бар шығар. Солар...

Сәрсен канша зілсіз айтқанымен де, сөзі Елжанды бұлықтырып жіберді.

– Қыртпай отыршы, – деді бұл түтігіп. Сәрсен аңырып қалды. Аң-таң боп, бажырая отырды да, қалтасынан темекі алып тұтатты. Содан қайтып бұған аузын аппады. Шалқалай көтіп, темекісін бүрқыратып жата берді. Бұл мелшиіп отырып қалды.

«Сол жаздағы ақымақтығым ай!» дегенде Елжанның есіне осы әңгіме түсуші еді. Сөйтсе, Сәрсен мұның болашағын әулиедей болжап айтқан екен-ау. «Қыңыраймай соның тілін алуым керек еді» деп бұл кейін сан рет күйінген. Күйінгенде: «Сол жаздағы ақымақтығым-ай» дейтін. Сол жазда жайылып жүрген жирен атқа таласып, зоотехник Секішпен жанжалдасып қалды ғой. «Жанжалдасып» деген жұқалап айтқанға ғана, ойтпесе екеуі шындап төбелесті. Жиырма бір сауыншы мен үш малшы қуа. Кінолі Секіш, Елжан емес. Әуелі боқтаған ол,

бұл емес. Әуелі қоя жұмсаған ол, бұл емес. Алайда Секіш бар зілін кейін көрсетті, зорін кейін текті. Мұның содына пырақ алып түсті де, ақыры Түмен облысындағы отгонға жібертті. Отгонның жағдайына риза болған малшыны бұл ауыл білген емес. Сорсеннің айтқаны бұлжымай келді. Қырман жабылып, «Надежкаға» көшірілді. Айналасы бір жұманың ішінде мұның «қайын атасы» көшіп кетті. Бұл бармаған алыс облысқа. Ол ол ма, қиын тигені соя: Қымбат Целиноградтың мединститутына ауысты. Бұл жайдың бәрін қара күзде, оттон сүргіні таусылған соң бірақ естіген Елжан тындап өкінді. Оңашада көзіне жас алғаны да есінде. Қымбатымен ес білгелі бірге өскен, есінен таяа сүйген Қымбатымен қоптаса алмады. Жүзін бір көріп, қолын бір бұлғап қалуга да әддісі болмады. Содан бері көрген емес. Бір жылдай хат алысып тұрды. Соңғы үш-төрт хатына жауап болмаған соң, бұл да тыйылды. Ұзынқұлақтан естіді, тұрмысқа шығыпты. Баласы да бар дейді. «Кімге тартты екен?» деп қалды да, өзін-өзі кекетіп мырс етті. «Кімге тартты екен... Мал соңында жүріп «қоп» деуге жарамаған саған тартушы ме еді?» Қандыкөйдің шығар жолының оң қанатындағы жал ағашқа құрылған алтыбақан, Қымбатпен сонда барғаны, бұл күнде есігін кісі басындай қара құлыпқа күзеттіріп, шатырын бооторғайға ұя қып берген ескі клубқа, радиалаға «Сарафанная молваны» қайта-қайта қойдырып билегендері, билеп жүріп тілсіз тілдескені, көзбен аймаласқан сөттері, түп ауа үйіне шығарып салған сөттері... бәрі-бәрі есіне түсті де жүрегі сыздап Қымбатын сағынды.

Ұнжырғасы түсіп, құлазып қалған екен, серпілгісі келді. Атын ұстап мінді де, тебіне беріп, шауып кетті. Шапқан бойымен ағашы селдір Қарайғыр шоғын тіліп өтіп басына іпикты, табын жоқ, қара жолға түсіп алып, безі бұлтиған кіл қайыңды орманды айнала шапты, тірелгені – екпе ағаш. Содан өткен соң барып, екі шақырым жердегі үйеңкілі орманға еніп бара жатқан қызыл сиырдың қарасын көзі шалды. Солай қарай бет қойды.

Ұшына тарамыс қаққан сегіз өрме бишігін жыланша ысқыртып отырып, тебіне беріп, малын қайта беттетті.

Алға тым шығандап кеткен бес-алты сиырды тұяқтарын сыртылдата қуған бойы, меймiлдетiп әкеп, табынға қайта қосты. Өзi iлбiп, соңына түстi. Тағы да құлази бас-таған соң, көңiлiн көтергiсi кеп ән салды:

Шырмауық шығарында бас тартады,
Бiздiң ел ерте жайлап, кеш қайтады...

Таңдайы кеберсiп, сусап қалған екен, қанжығасын-дағы құлын жарғақ торсықтан тосап жұтты.

Бiрауық аспанға көз жүгiртiп едi, күн көрiнбедi. Қор-гасын бүлт iргесi сершiлместей тұтасып алыпты. Жерде бүлк етпестен саңылаусыз өлi көлеңке жатыр. «Бесiн ауған шақ-ау» деп уақытты мөлшерледi. Өрiске сағат тауып шығу машығында жоқ. Өзiнiң қазiргi үзеңгi жол-дасы Көлбай ақсақалдың «Сағатқа қарап баққан мал се-мiрмейдi» деп айтқан сөзiне бұл ден қойған.

Малды ауылға апарып суарсам ба деген ойынан лезде айныды. Айнығаны – қол созым жерде жатқан Қанды-көлге көзi түстi. Қандыкөл әлдеқашан суалып кеткен, бiрақ ертеректе қазылған ескiлеу котлованы бар едi. Дiттегенi сол болды. Өрi көл орны бiтiк шалғын. Жерiнiң жарығы мен сыңсыған томарынан сөскенiп, ешкiм шал-ғы салмаушы едi. Қалың қау сiресiп тұратын.

Жер табаны құрғақ кезде бұлардың табыны осы Қан-дыкөлде болды. Күн суыта ауылға жақын iрге аудандар-ға да ай жарым мезгiл өткен. «Оты шұрайлы өрiстi мал ұмытпайды» деушi едi Көлбай ақсақал. Рас екен, табын-ның басын бұрып, түспалдап жiберiп едi, қалын сиыр Қандыкөлдi бетке алып ентелеп бердi.

Осы Қандыкөлдiң бойында ертеректе «Жеңiс» дейтiн колхоз болған. Құлдырап тарап кеткенiне де он-он бес жылдай уақыт өтiптi. Елжанның бала кезi едi. Бiраз жай өйтсе де, есiнде қалыпты. Ұмытпаса, әуелi «Жеңiстiң» мектебi жабылды. Содан отыз шақты бала көршi ауылға қатынап оқиды. Мұнымен бiр сыныпта оқыған Арыстан дейгiн сүйкiмдi қараторы томшақ бет бала бар едi. Сол бiрде әкесiнiң көлiк жiбергенiн күтпестен ауылына жаяу

тартып кетті. Аузынан уыз дәмі кетпеген тоғыз жасар сәби ұл үйін сағынбай тұрсың ба?! Арыстан ауылдан шыққанда лекіп тұрған сырма боран өреки келе көз байлар шамаға жетеді. Бала адасады... Сібірдің алағай да бұлағай ессіз бораны үш күннен соң солығын басты. Арыстанның өлігі екі ауылдың арасын қалқалап, көлденең жатқан Үйкүйген тоғайынан табылды. Сол оқиғадан соң талай адам «қыстың көзі қырауда» демей-ақ, бұлардың ауылына Қызылқайыңға көшіп келді.

Сол жылдың жазында «Жеңіс» колхозы даңқынан айырылып, Қызылқайыңның фермасы болып қала берді. Күзде қырманы көшірілді, колонкасы да істен шықты. Ауылдың іргесі түрілді, көрегесі кертілді, ол да ештеңе емес-ау, шаңырағы ортасына түсті ғой. Ойлап тұрса мұның ауылының да іргесі түріліп калыпты, көрегесі кертіліп келеді. Оты өшкен соңғы күннің болдырғысы жоқ. Қолынан келері және жоқ сияқты. Бір кездегі ақшаңқан аумақты аулынан бұл күнде елу шақты-ақ түтін түтейді. «Неге бұйтті?» Осы бір ой көптен бері мұнын жанына қамшыдай тиіп жүр. Мұндай кезде Елжан өзінің ауылда тұрмайтын ауылдастарын еске алушы еді. Оқуда жүргендерді түсінуге болады, «Ит тойған жеріне» деп, нәпақасын жат елден іздеп, ата жұртта табан тіреп қалмағандарын бұл кешіре алмайды. «Ауылға қайт» деп үгіт айтып та көрді. Құлақ асқан ешбірі жоқ. Кейбіреуі мазақтап күлген.

Ұзақты күні сайын далада жалғыз өткізетін адамның санасына нелер келіп, не кетпес дейсің? Елжанның ойы да әр өңірді бір шарлап, ақыр соңы «жұртқа ұлып қайтқан ойдың» кебін күшатын. Қазір де ойдан жалықты. Жарылардай іші пысты. Шоқытып отырып котлованның дөңіне шықты. Көл табанында жайылып жүрген табынның ентелеген сабылысы байқалмайды (от қалың болған соң ғой), қайтып ол жаққа алаңдамады.

Кермек ой өзін әбден қажытса керек. Соқтығарға қара таппай, дәл бүгінгідей жалыққан сөгі жоқ шығар. Атын сауырлап жіберіп, біраз күйғытып алғысы кеп еді, жи-ректің обалынан қорықты. Ырымшылдығы елден бетер еді.

Дөң басында тұрып айналаға тағы да көз жүгіртті. Жартылай жалаңаш ормандар мен жартылай жырғылған дала-ның сұрқы тоят аларлықтай емес еді. «Япырым-ау, – деді дыбыстап, – осы өлкеде жыртылмаған тулақтай жер қалар ма екен, бара-бара?! Әй, қалмас! Тақардың беталысынан сөскенем» деп агрономды өсіне алды. Секіш сияқты ол да мұның жиі қақтығып, қырбай кеп жүрген адамы.

Сол бір жылдың жазында бұл Тақармен де төбелесті ғой. Төбелес емес, майдандасудан да бұл қашпас еді, амалы қайсы? Сол оқиға Елжанның жүрегін қанжардай тілгілеген. Есіне алса, ескі жара өлі де сыздайды.

Таласқоңырдан өріректе ит түмсығы өтпейтін бір жыныс орман бар еді. Ішінде қотан аумағындай алаңқайы бар екен. Оған ашарар жалғыз жол соқпаққа табын-нан бошалап кеткен сиырын іздеп жүрген көздейсоқ тап болып еді.

Соқпаққа түскен бетінде ептеп жүрексініп қалды. Сөйтсе де, ат айналуға келмейтін қалыңға бір өніп кет-кесін, өз бойынан тәуекел тауып, тарта берген. Орман шеңбері қалың емес екен, алаңқайға тез шықты. Бұл ара-ның шалғынына шалғы тимек түгілі, жан аяғы баспаға-нына да талай заман өтсе керек, белуардан келер қалың қау сіресіп тұр.

Атын тебіне берді де, тізгінін қалт тартып, тоқтап қалды. Ғұмыры бұлай қорқып көрмеген шығар-ау, жүрегі тулап, құлағы шыңылдады. Көзіне биік күмбезі бар, төрт құлақты мазар түсті. Одан өрірек биік бір үй тұр. Бұрылып ап, шаба жөнелуге де ойы көтіп еді, сәлден соң бойын жия бастады.

Енді аңғарды – қаңылтырмен шатырлаған еңсесі ағаш үйдің тоз-тозы шығыпты. Көптен иәсіз қалса керек. Тәу-екелді қайық өтті де, жиренін тебініп қап, солай қарай беттеді. Мазарға жетіп тоқтады. Күйген кірпіштен қалан-ған екен. Айналасын сабағы биік сасыр көмкеріпті. Ат-тан түсіп, ішіне кіруге дөті жетпейді. Шалдың баласы емес пе, ептеп ескіше қара танитын. Ақшаңқан құлпы-тастың жазуын оқыды. «Омар Есенұлы. 1918 жылдық шілдесінде қайтыс болды. Руы – Уақ, Шоға» депті.

Елжан әкесінен, басқа да көнеқұлақтардан естігенін жазып жүруші еді. Омар туралы жинаған деректері де бір дөптер болатын. «Омардың үш жүздей жылқысы болған. Қажыға да барған, болыс та болған». Заманында аты жүріп тұрған адам. Өзін сонау бір жылдары «көлік бермедің» деп Кольчак әскерлері атып кеткен. Жалғыз ұлы Сәлім әкесінің басына бұл төдірек көрмеген мазар орнатқан. Ідіріс қажы өз қыстауының қасына жерленді. Ұлы Сәлім бар малын кедейлерге үлестіріп берген. Осы елде алғаш мектеп ашқан адам. Қызыл Армия қатарында соғысқа да қатысқан. Омар мен Сәлімге байланысты басқа да көп жайды бұл әкесінің аузынан жазып алған еді.

Үйдің іргесінде шорам ба, қора ма, өйтеуір, бірдеңенің қираған үйіндісі жатыр екен. Терезелері қолденең тақтаймен шегеленіпті. Үй шатыры бүтін болса керек, іші құрғақ көрінді. Ауызғы бөлменің төбесінде көне тас шам ілулі тұр. Арғы есік жабық екен, ашып кіруге Елжан жүрексінді. Үйдің құрылысы да, әшекей-өрнегі де Елжанға таңсық көрінді. «Ағаштан да мынандай үй салуға болады екен-ау» деп ойлады. «Қалай сақтаған десеңші?!» «Бұл үйде отыз жетінші жылға дейін Сәлімнің өзі тұрды» деуші еді. Үй, өйтеуір, күтімсіз болмаса керек.

Елжан ертеңіне Омар қажының қыстауына Сәрсенді ертіп әкелді. «Осы көрек-ау» деген бірер құралдарын да сайлап шығып еді.

Сәрсен Елжаннан гөрі батылдау көрінді. Ауыз үйге кідірместен, арғы бөлменің есігін жұлқып ашты. Қолшамын жаркылдатып, әрі өтті. Бүкіл бөлменің төбесінен тас шам салбырайды. Төргі үйде бір аяғы сынған сүйек кереует тұр екен. «Омардан қалған жалғыз мүлік осы болар» деді Елжан.

Екеуі амалдап төбеге шықты. Шатырдың қақпағындағы қос жұдырықтай құлыптың пошымы бұларға таңсық көрінді.

Елжан зеректілік танытып:

– Мынау Николай заманының құлыбы ғой, – деді.

– Қой-ей! Бір орманшы тұрды демеп пе ең? Николайы несі?

Сәрсен құлыпты балтаның сыртымен бір ұрды.

– Тиме, сындырма!

– Е, неге?

– Экспонат қой.

Сәрсен тосын сөздің байыбына бірден бармаса да, досының көңілін қимаған болуы керек, құлыпты жайына қалдырып, қақпақтың тоспасынан ұрғылады. Ескі шегелер үдеген соққыдан үзіліп кетті де, бір шеті қикайып, шатырдың қақпағы салбырап қалды.

Екеуі ішке түсті. Төбе ойылып кетеді дейтіндей емес, табан асты мығым көрінді.

– Сандық! – деді Сәрсен.

Сандық құлыптаулы екен. Елжан «Е» деп үлгерген жоқ, Сәрсен саңылауға балтаның жүзін тығып, оқыс басып қалғанда, сандық тоспасынан ашылып кетті. Елжан қапелімде аузына сөз түспей абдырап қалды.

Сәрсен жайбарақат:

– Экспонатқа тигем жоқ, – деп сандықтың құлыпшасын нұсқағанда, бұл еріксіз күліп жіберді.

– Сандықтың ішінен қасын күмістеген ер мен айшықты жүген шықты. Бықыған ескі қағаздар көрінді. Сәрсен қолын сұғыңқырап жіберіп, қағаздардың арасынан шынжырын жарқылдатып тағы бірдеңені суырып алды да, қуана дауыстап жіберді:

– Оho, медальон!

Елжан тағы да зеректік байқатты.

– Медальон емес, бұл болыстың знагы.

– Бұл да экспонат па?

– Әрине.

Қағаздардың астынан және бір экспонат табылды. Мұнысы киіктің сирағымен саптаған дырау екен. Сабында өдемі өшекейі бар.

– Мұның бәрін Қызылжардың мұражайына өткіземіз бе, әй?

– Мүмкін... – деп, сәл тосылып тұрды да, Елжан осы сөт басына келген тың ойын айтты. – Мүмкін, осы үйдің өзін мұражай қылар... Сөйтіп ұсыныс жасап көрсек қайтеді?

Бір жетіден соң облыстық мұражайдан комиссия келіп, экспонаттарды қабылдады. «Үйді мұражайға ай-

налдыру мәселесін ақылдасамыз, шешеміз, жалпы перспектива бар» десті.

Содан соң Елжан ескі қыстауға жиі соғып тұрды. Мәлім да көбіне осы тұсқа жаятын. Бір күні Сәрсен, Тобыл, үшеуі келіп бейіт маңайының шөбін шапты. Айналасы тазарған соң ескі мазардың көдімгідей ажары кіріп қалды. Қыстауға арба жегіп келе алмайсың, жолы қысылма. Өйтпесе, алаңқайдың шөбін шауып, тасып алса да болар еді. «Ертең үйді мұражайға айналдырса, жолын аршиды ғой» деген бір үміт Елжанның көкейіне ұялап қалып еді. Сол үміті алдамады.

Мәлім қыстаудың алдындағы екпе ағашқа қапатып сап, етігінің қонышындағы кітабына бас қойғаны соледі, құлағына мотордың дыр-дыр өткен біркөлкі сарыны жетті. Жазбай таныды, «Дружба» ток арасының даусы. Қыстау жактан келіп тұр. Кітабын қонышына зытыра сап, жиренге қамшы басты.

Қыстаудың алды қараң-күраң. Жүк машинасы мен «Урал» мотоциклы тұр. Көлеңкеде, арбасының қасында Тақардың қаңтарулы қара аты тұр шыбындап. Жеті-сегіз жігіт іске кірісіп кетіпті. Тар соқпақтың екі ернеуіндегі қалың жыныс ұстарамен қырғандай құлап-сұлап, жапырылып, кейін қарай ысырылып барады. Жігіттер лесхоздың орманшылары екен, ағаш кесуге машықтанғандары көрініп тұр, он кездей сұғына бойлап барып қатыпты.

Атын отқа жіберіп, дәліз төрізденіп қалған қуысқа кірген бетінде аңғарғаны – сұлап жатқан қайың, теректің арасынан ескі жолдың қос табаны еміс-еміс көрінеді екен. Көп жыл адам жүрмеген соң, жол бойына иттей күшіктейтін жабайы ағаш сіресе қаулап өсіп кетсе керек. «Тегі үйді мұражайға айналдыратын болған ғой. Өйтпесе жолды аршымас еді. Несін айтасың, бұл бір керемет болатын болды. Тұрған жері ауылдан алыс та емес, он бес-ақ шақырым. Мұражай ашылған соң жол да, асфальт та салады. Келімді-кетімді кісілер көбейген соң басшылар да ауылдың көркіне бей-жай қарай қоймас. Өй, несін айтасың, бұл бір керемет болды! Ауылымыз енді көркей-еді...»

– Әй, Елжанбысың?

Мұны төтті қиялынан ажыратып оқыс шыққан, оғаштау шыққан дауыс Тақардікі екен. Жүк машинасы сөл әріректе, мама кайыңның көлеңкесінде отыр. Қасындағысы – лесхоздың учаске бастығы Әуелбек. Өз ауылдарының жігіті.

– Бері бас, бері! – деп мұны қасына шақырды. Әуелбек қатардағы орманшыдан өсіп, учаске бастығы болғаны былтыр еді. Содан бері үстінен формасын тастамайды. Фуражжасының күнқағары жарылып кетті. Вояуы оңған кителінің түсін аңғару қиын. Кіер бозғылт жасыл, көкшіл қара, ақшудан қызыл дейтін түс болса, сол Әуелбектің кителінің түсі.

Кірпияздау Елжан Тақардың былжырап, терісіне жабысып қалған кір-кір нейлон көйлегін де көрмей қойған жоқ.

Екеуінің алдындағы газет – дастарханда орта канистр сыра, ортайған арақ, сарымсақ пен колбаса, рахаттанып отыр екен.

Неге екені белгісіз, ежелден-ақ Елжанның Тақармен жұлдызы қарсы. Ол да мұның өзіне деген ішін сезеді. Әуелбектің опербакандығына мүсіркей қараса да, шолақ-қамшылығын бір түйремей қалмайтын. Қазір де солай болды.

– Сиыр бағып жүрсің бе? – деді Әуелбек қастарына таман өріп кеп қалған сиыры да, жайылып жүрген атын да көріп отыр.

– Жоқ, жылқы бағып жүрмін.

– Қой, мынау сенің сиырларың ғой... Қайдағы жылқы? Көріп отырымыз ғой.

– Ендеше неге сұрайсыз?

Тақар мырс еткен болды.

– Алып жібер...

Соны айтты да, Әуелбек те ыржиып күлген болды.

Дружба моторының бір сарынды дырылына үшеуі де аз-кем құлақ түріп отырысып қалды. Сықырлап, ыңыранып, аһылап, боздап, құлаған ағаштардың үні де келеді құлаққа. Кей-кейде адам даусына да ұқсап кетеді.

– Жігіттер қалай, ө? – деп, Әуелбек Тақарға бұлдан бір қарап қойды.

Ол көзде Елжан да басқалар сияқты малды сағатымен өргізіп, сағатымен жусататын. Байқап отыр, кешкі сауынның уақыты таяп қалды. Оның үстіне Елжан мал боздаса да, ағаш сықырлап боздаса да көп шыдай алмайтын нөзік емес пе? Отыра алмады. Мол дастарханға бей-берекет шашылған бауырсақтай өр тұсқа өріп кеткен малының бас-аяғын жиып, қосқа беттеткелі орнынан тұра беріп еді, Тақыр:

– Сен жарадың! Совхоздың жиырма бес гектар жерінің көзін ашып бердің. Наградаң мойнымда, – деді.

Шала көйіп Елжан ол сөздердің байыбына барған жоқ, еңбегін бағалағанына ризашылық ишаратын жасады да, атына мініп, жүріп кетті.

Жаз басында үш күн толастамай төгетін «лақ сүмбіле» аталған ақ жаңбыр кеше іңірде басталған. Содан бері тынған емес. Ойнақтап құтырып ала жөнелмейді, тыныстап солығын да баспайды, тақтай вагонның төбесін бір леппен сабалап тұр. Малды түнде бұл бағып, күндізгі өріске Байсал кеткен.

Көз шырымын алсам ба деп еді, қысқы кеште әкесі айтатын қиссадай ұзақ сарыл ұйқатпады. Не жатқан емес, не тұрған емес, өрі-бері дөңбекшігеннен де жалыға бастап еді, шапқылап Сәрсен келді. Жүрісі тым суыт көрінеді, су өтіп кеткен болар. Түтін жұтпаса мұрнын құрт жегендей болатын Сәрсен, темекісі таусылып қап, жауынға қарамай, өрістегі Тобылдың артынан кетіп еді.

Сәрсен вагонның есігін серпе ашып, қайта жапқанда жаңбыр үні бір сарынмен безілдеген жорға күйдің оқыс өреки қап, басылғандай үдей беріп, қайтадан оз сарынына түсті. Сол сарыннан жаңылмай сабалап берді. Сәрсеннің үсті-басы малмандай су. Етек-жеңінен сорғалап, вагонның еденімен жыланша жылжи жөнелді. Жак жүні үрпиіп, жүзі бозарып тұр. Үрей ме, реніп пе, өйтеуір, бір қобалжу байқалады. Киімінің суын да сілкіместен ұзынша тақтай орындыққа отыра кетті. Бір жайсыз сөз көмейіне кептеліп тұрған сияқты еді, лақ еткізіп су төккендей ақтара салды.

– Мына Тахар жынданар, ой! Қыстаудың алдын жыр-
тып жатыр... Үйдің өзін...

Бұл Елжанның күтпеген сұмдығы еді. Күтпеген сұмдықтың күтпеген соққысы Елжанды толқындай ұрып шайқап жіберді. Орынаып қарғып тұрып, курткасы мен күлпорасын жүре киіп, вагоннан серпіле шықты. Ықтасында тұрған жирен аттың ауыздығын салуға да мұршасы келмеді. Несінің ала бөтен шырығуын сөзген жирен де аяғы ілігер-ілікпестен ата жөнелді. Ойы тоқтай қалғандай. Бар санасым, өне бойын дүлей екпіні билеп алды. Езілген май батпақтың тайғақтығына да қарамай, тұлғы бүрлі жирен де күйгизіп келеді. Қарсы алдынан ұзын қос арба сүйреткен «Кировец» тракторы көрінді. Тиегені ескі бөренелер, шатырдың көне қаңылтыры. Тұсына келіп қалған тракторды тоқтатпақ болып, қолын сермеген еді, тракторшы мұны табалағандай, газды бір басып жіберді де, аңыратып өте шықты. Шұбалаңдаған қос арба шалшықты жерлерде бұлғаң қағып, билеп барады. Дұшпанның мазағындай көрінді. Ескі үйдің бөренелерін емес, Елжанның қолқа-жүрегін суырып өкеткендей. Көп те емес, аз да емес, осынау гүмырында тап бұлай долданып көрмеген шығар. Жирен аттың сауырын қамшымен кеміп-кеміп жіберді.

Су жаңа «Қазақстан» тракторын жазбай таныды. Адырбек кекештікі. Ол Тақардың балдызы, Елжанмен тұстас жігіт.

Алаңның шөбін іпауып алыпты. Тақырланып қалған жердің қыртысын төрт тілді қара соқа жартылай аударып тастапты. Тақардың қара ниетіндей көрінген қара пар жытқи-жытқи алаң-араңның аузына таман жақындапты.

Трактордың астына түсем-ау деген жоқ. (Ол үрей мұның санасына кейін ұялаған. Есіне түссе, әлі де шіміркенеді).

Дәл тұмсығының түбіне келіп, атын шыркөбелек айналдырып тұрып алды. Тас төбесінен гүрзімен ұрғандай, бір сояқ етіп, трактор да тоқтады. Мотордың үні де өшті.

Ат үстінен секіріп, шынжыр табанға түсті. Қолында үлкен кілт:

– Ә...ә...өк...кеңнің, – деп кабинадан Адырбек те шыға берді.

Қаруын сілтеп үлгергенше, бұл оны шықшыттан ұрып жіберді. Құлаштамаса да қолы шоқпардай қатты. Адырбектің етженді тұрқы далбақтап кетті. Жыртылған жердің жұмсақ топырағына шалқасынан түсті. Түйғындай атылып бұл да барды. Бара қос шөңгелді алқымға саяды. Сілкіп-сілкіп, ерге екі-үш соқты. Адырбектің трактордан өзі ұшты, басынан кепкасы ұшты, тек қолынан кілтті түспепті. Астында тырбаңдап, қолын сермелеп жатқанда, кілт мұның көз сүйегіне тиіп кетті. Елжан денесін оқ қапқан көкжалдай ширықты. Кілтті жұлып алып, Адырбектің алқымына тіреп қойды да, бас-көзге қарамай жұдырықтың астына алды.

Бүйірінен солқ еткізе тиген соққыны бұл аңдамады. Керзі етікпен шірене тепкен Тақар екен. Солқ етсе де, құламап еді, бірақ тұрып та үлгермеді. Тақар үстіне міне түсті. Екеуі алысып жатқанда Адырбек те тұрып алыпты, жүгіріп келіп, мұны тепкілей жөнелді. Тақар да түрегеліп, тебе бастады. Бұл бетін қос қолымен көлегейлеп, етпеттеп алды.

Әуелі ат тұяғының дүбірін, содан соң Сәрсеннің ақырған даусын естіді. Тақар мен Адырбек тыйылып қалған сәтте бұл атып тұрды. Сәрсеннің айғайына абдырай берген Тақарды, тұрған бойда иектің астынан перін жіберіп, палқасынан түсірді. Сәрсен Адырбекке ұмтылды.

Қалың орманның жартылай жыртылған алаң-аралында, «лақ сүмбіле» аталған ақ жаңбырдың астында екеуі ұзақ жұдырықтасты. Ауық-ауық Елжанның көзі жыртылып кеткен ескі үйдің орнынан, жермен-жексен болған мазардың орнына түседі. Ширығып келіп Тақарды соққының астына алады.

Сәрсен мен Адырбек төбелестерін қойған. Алқа-салқалары шығып, екеуі екі жерде сөтігіп тұр. Бұларды ара шаламады да, болыспады да. Шыңғыра кісінеген ат дауысы шықпағанда бұлардың өлі қанша төбелесетінін кім білсін?.. «Несі қастың аты қас». Шайнасып жатқан жирен ат пен Тақардың қара аты екен. Салт ат жегулі атты

шыдата ма?! Тарпу мен тістеу жирендікі, қорғану қаранікі.

Екеуі де аттарына жүгірді. Тақар бұрынырақ жетіп еді. Жирен ат тебуге оңтайланып, шегіншектеп жолатпады. Тақар атын делбесімен шегіндіріп, ажыратып алды. Жирен де несі келген соң онша өршеленбеді.

Адырбек тракторын от алдырып, соқасын көтерді де, тайып отырды. Тақар да атын бұрып алып, соның ізіне салды. Жолға түсер-түспестен, арбасын салдырлатып шаба жөнелді. Атын ұстап мінді де, соңынан бұл шапты.

Сәрсен екеуі Тақарды ұзатпай қуып жетті. Қапталдаса бере:

– Әй, нақұрыс! Өкенің салып берген үйі бар ма еді, бұзып алатын?! Мұражай қыламыз дегенін естідің ғой, – деді.

– Айдалаға не қылған мұражай?

– Әй, надан! Абайдың мұражайы де айдалада... Неге жыртқыздың, кім саған жырт деген?!

– Жыртсам, совхоздың жерін жырттым.

– Зиратты неге жырттың?

– Онда кімнің жатыр еді?

– Не оттап келесің, әй! Кім жатқанын білмеуші ме ең?

– Білгенімде не тұр?

Таяқты көбірек жесе де Тақар танауы тойтарыла қоймапты, қиястанып келеді. Ашудан түтіккен Елжанның аузынан сөз түспей қалды. Тақар бастырмалата жөнелді.

– Ол жер жыртыла ма, жыртылмай ма, мұражай апыла ма, ашылмай ма, соның саған қандай қатысы бар? Мұражайсырап бара жатсаң қалаға кет. Бұл ауылдың шаруасы саған тіреліп тұрған жоқ. Одан да алдындағы малыңды біл!

– Мен қалаға кеткенде, осында қалып, ауылды көркейтетін сен бе?

– Сен бе, көркейтетін? Бір дипломың болса екен-ау.

– Түкірдім сенің дипломыңа!

– Мен де түкірдім сенің құрығыңа.

Алайда Тақар құрыққа түкіре алмады, үстіне жыланша ысылдап қамшы жауып кетті. Мұны Сәрсен өріге жібермей ұстап қалды.

Сол сағатта да, кейін он бес күн бойы аудандық милиция бөлімінің ауласын сыпырып жүргенінде де «бөкер сабадым-ау, артық кеттім-ау» деген ой Елжанның басына келген емес. Тақарға деген бір кегі көкірегінде қара қандай ұйып қалып еді. Милицияда отырғанында Сәрсен іздеп келді. Сол айтты: облыстан мұражай ашу жөніндегі қаулымен сол баяғы комиссия тағы да келіпті. Совхоз орталығынан қайтса керек. Ескі қыстаудың алаң-аралына соқпапты да. Тақарға да бір тықыр өуелде таяған екен, кейін іс аяғы сұйылып кетіпті. Бұл хабарды естігенде Елжан шарасыздықтан бармағын тістеді.

Ауылына келсе, жирен атын Секіш мініп алыпты. Ол күні бұл сабыр сақтады. Ертоңіне өрістен ұстап алды, кешкілік жұмысқа мініп келді. Секіш «Таласқоңырдың» басында екен. Мұны көре сала:

— Түс, босат жиренді! Саған басқа ат тағайындалды, — деді.

— Қай ат?

— Торы биені мінесің.

— Торы бие лақса ғой. Етке өткізсе де болады...

— Соны мінесің! Басқа ат жоқ! — деп Секіш сасық күзенше шақылдады.

— Сен қанша айтқанмен зоотехниксің ғой. Қай атты мінем десең де еркін. Мен мына жирен атқа бауыр басып қалдым... — деп жалынып көріп еді.

Секіш илікпеді. Шақылдай-шақылдай сөзінің түздығы да ашып кетті. Жиырма бір сауыншы мен үш малшы куә, кінәлі — Секіш, бұл емес, өуелі боқтаған ол. Таяқ жегенде ол, бұл емес.

Сол жылы бәріне қолды бір-ақ сілтеп, қалаға тайып тұргысы келді. Кете алмады. Мұның да басында «Өкем көрі, інім жастың» кебі бар. Ол да емес-ау, ауылынан жырақтап өшқайда кете алмайтынын Елжан сол жолы ұғып еді. Өзі ашқан сол бір ақиқатқа көзі күн сайын, сағат сайын жетеді.

Кенет аспан күркіреді. Елжан құлағым қағыс естіді ме деп, басында дүдәмәл халде қалып еді, аспанның «Қызыл шырпыға» тиесілі тұсынан тағы да гүріл сары-

ны естілді. Бұлт етегі қоюланып, қарақошқылданып алыпты. Сіркіреген тамшылар бетіне ұра бастады. Аңысын аңдыса да, үлкен жауынның ыңғайын тапты. Тамшы ірілей берді, жиілей берді.

Тез атынан түсіп, төс айылы мен шап айылын тартып, брезент шекпенін киіп алды. Табынның бас-аяғын жинап, ауылға қарай айдауға кірісті. Сыртылдап басталған жауынның аяғы сарылға ұласты да, шелектеп құя жөнелді.

Табын қырға шығып қалған. Қазір бұлардың маңдай алды созыла көлбеп жатқан «Үйкүйгеннің» шырпылы-шілікті орманы. Оң қапталында терегі сынсыған «Қыз өлгеннің» нуы. Жол ауыл жақтан екен, бірін-бірі ықтап, ұйлыққан табын көлбей тартты. Елжан бишігін үйіріп, малдың бетін бұрып өлек.

Селдеген жауын үдей түсті.

Жауынға жонын беріп қырындай жоңкілген табын лезде «Үйкүйгенге» қапталдаса келіп қалды. Беталысы ауылдан мүлде шалғай. Қара малдың қасиеті осы – жауын мен желге қарсы өлтірсең де беттемейді.

Табынның арты ақсақ қызыл сиыр жырылып қала береді.

– Қарасан келгір, өкееңнің! – деп, Елжан сыбап жүріп қуып өкелді-ақ, малдың басын ауылға бұрам дегенінше ақсақ жазған тағы іркіледі.

Мал ағашқа кіріп кететін болды. «Үйкүйгеннің» шілігі қалың, іші тастай қараңғы, сиыр түгілі, кісі жоғалатын жер. Елжан айғайлай жүріп, бишігін сермей жүріп, малын ағаштан ұзатып өкетті.

Жауын толастар ма деп еді, қайта екпіндей түскен ыңғайы бар. Қас қарайып қалыпты: ауыл жаққа бір демде мойын бұрып қарап еді, қарауытып көрінді.

Малды ауылға бұруының бос сандалыс екенін түсінді. Түсінді де, табынын иіріп алып, жолдың бағытымен терістікке қарай қуып берді. Манадан бергі арпалыста жирен ат та қаны қызып, еліріп алды. Кейіндеп қалған сиырды алқымымен соғып, омыраулап келеді.

«Қандыкөлді» қиғаштай өтіп, селдіреген қайыңды шоққа тақалады. Бар малы алдында. Тек ақсақ сиыр

көрімбейді. Ақыры «Үйкүйгенге» кіріп, қалып қойса керек.

– Жә, пешауа, ертсің тауып алам ғой, – деді Елжан, өзін-өзі жұбатып.

Селдір шоқтарды су сүзіп өтті де, Елжанның «өскері» екпіндеп барып, беті жайсаңданып жатқан қарапарға түсіп кетті. Желімдей жабысқан қоймалжың батпаққа молықты да қалды. Бұрса, табыны шашырап кететін. Алға бастыра берді. Тізерсектен батпаққа малтығып, жирен де өлсірей бастады. Өлсін өлсін жығыла жаздап, теңселіп кетеді.

– Шыда, жануар, шыда! – деп Елжан жиренің мойнын қарып қойды.

Тізгінді босатуға әсте болмайды – ат өлсіреп қалады. Иесінің ширығуынан дөтке қуат алып, жирен де әршеленіп келеді. Есті ғой жылқы жарықтық! Өттең, тіл жоқ. Өйтпесе тоз-тоз болып кеткен берекесіз достарынан гөрі мұның пайдасы қашан да қыруар. Қарапар біткен жерден теңселген қара орман басталды. Кідірмей Елжан «қолы» сонда кірді. Орман іші қалың, қараңғы болғанымен, аумағы қыматқы екен, тез-ақ шегіне жетті.

Ашық қорасы мен жабық қоралары, жем сарайлары – бәрі шашырай орналасқан «Қараған» совхозының шошқа базы көрінді. Жаңағы шағын орманның сол қанаты иіліп барып, қоралардың сыртын айналы бере үзіледі екен. Бұл арада жол бөсең, ықтасын.

Млннадан бергі жанталасып жүріп, малын орманға да ықтатпай «Қандыкөлдiң» сайына да тоқыратпай келгенде дігітөген жері осы шошқа базы еді. Алдында бей-берекет темір науалар шашылып жатқан шеткі ашық қора бос екен, малын сонда айдады. Атыдан түсіп, есіктің сырғауылдарын бекітті. Өне бейы салдырап қалыпты, су сіңген киімі де зілмауыр.

Жиреннің тізгіні шеткі ашаға күрмей салып, күзетшінің тұрағы – өзіне таныс сүйретпелі тактай вагонға беттеді. Терезеден алжуаздау шам жарығы ғығалайды.

Күзетші Стасик ояу екен. Тамақташып отыр.

– Привет, Стасик!

–Привет, Елжан, привет! Қайдан шықтың? Жерден или аспаннан? У, уй... үстін су ғой, пеш, ойбай!..

Елжанның үстінен сорғалаған су жыланша жылжып тар вагонның ішін кезіп кетті. Стасик ұшып тұрып, мал-маядай болған шекпені мен күпөйкесін шешіп алып, босағадағы шегеге ілді.

– Мә, мынаны ки, тоңасың.

Нардың үстінде жатқан тонын өкеп, Елжанның иығына жапты.

– Ки, рукавасын ки... Тоңыпсың ғой. Қазір жылынамыз, отыр, – деп бөйек болып жүр.

Іргеде қағылған сояудай қара шегеде қос ауыз бен ауыспалы сөмке ілуді тұр. Стасик сумкаға қолын сұғып жіберіп, мөлдіретіп бір шишаны суырып алды. Стол үстінде шошканың майы жатыр.

– Самогон ба?

– Самогон.

– Күй тезірек.

Екі темір кружка лық толды.

– Ал...

– Кеттік...

Самогон Елжанның аш өзегін кездіктей тіліп өтті. Стасик жалма-жан майдан турап жіберіп, бір жапырағын қолағаштай мұрнына апарды. Иіскеп отырып наннан бір үзіп алды да, екеуін қосып тоғыта салды. Бір тілімін Елжанға ұсынды. Аузына салып көрмеген тағамы еді, іші дуылдап бара жатқан соң жұтып жіберді. Тамаша!

Жауын бір леппен әлі жауып тұр.

Елжан қалтасынан «Приманың» қызыл қорабын шығарды. Екеуі бір-бір темекі тұтатып ап, оңгімеге кірісті. Бірі айтты, бірі ұқты.

– Енді мен қайтайын. Сен менің малым уақыл бол, шығып кетіп жүрмесін.

– Тонды шешпей-ақ қой.

– Сен ше?

– Мен де киім жетеді, саспа.

– Барматуха.

– Көнешпе.

– Стасик жақсы сторож, саспа.

– Аха, дабай...

Жауын таңға таман толас тапты. Шығыс жақ аспан бұлт құрсауынан жалаңаштанып, ағарып көрінді. Қатты жел бар. Бұлт іргесі бір сәгілсе тұра ма, жөңкіле көшіп барады.

Елжан оразасын ашқан соң сыртқа іпығып, атын ерттеп жатқан, ентіге басып інісі келді. Өлгінде ғана еріне басып мектебіне кеткен еді.

– Елжан, сені кеңсеге шақырады.

– Кім?

– Зоотехник. Тез келсін дейді, – деді де, бұрылып кері жүгірді.

Секіш бөлімше бастығы Нұрымның бөлмесінде екен. Елжанның сәлемін өзер алды, өзер алса да алмаған сыңай танытып қырындай қарады. Сонау бір жылғы жиірси аттың дауынан бері Елжанға іші жылып көрген емес. Қапысын қалт жібермей бағып жүретін. Сол дауда осы Нұрым Елжанның сөзін сөйлеп, Секішті бір тұқыртып алған. Бөлімше бастығы жас та болса көкірегі ояу, зерделі жігіт. Өрі мінезге бай. Совхоз бен аудан қызметін өсіреміз деп иеше шақырса да, ауылынан табан аудармай әлі жүр. Оның осы мінезі арқылы Елжан екеуі іштей терең түсінесетін.

Нұрым әуелі мұны хал-жағдайын қысқаша сұрап білді де:

– Иә, сонымен мал қайда? – деді.

– Солай да солай. – Елжан болған жайды баяндап берді.

– Соқ өтірікті! – Өңгімеге Секіш араласты. – Бізді осы сандырағыңа нанады деп отырсың ба?

– Нанбасаң қайтейін, болғаны осы.

– Білсең айт, не болыпты?

– Білем, сен кеше малды бірден шошқа базына апарып қамап тастадың да...

– Ә!

– Тоқта, сөзді бөлме! Сосын анау күзетші Стасик екеуің күні бойы іштіңдер!

Елжан небір жалақорды көрген, бірақ тап мынандай жалақорды көрем деп ойлап па екен? Өуелі күйінді, сонан соң ызаланды, қапаланды, долданды, кектенді... Ақыры оқыс шешімге келді. Елжан «Ауылдан кетеді». Ешкімге ештеңе демейді, айтар сөз де қалмағандай. Қазір үн-түнсіз шығады, үн-түнсіз үйіне барады, үн-түнсіз жолға дайындалады.

Ориынан тұра берген:

– Отыр, отыр өдіреңдемей, – деп Секіш қолын шошайтып орындықты нұсқады. Кеудесінен түрткендей, тіпті тепкендей еді мұнысы. Елжанның қарашеңгелін де, теміртопшылысын да Секіш білетін, білген соң үндемеуі керек еді, жарылды. Шап беріп желкесінен бүрген қалпы орынан тік көтеріп алды да, Нұрым:

– Сабыр, Елжан, сабыр, – деп тұруға оқталғанша шеңгелінде тыпырлай берген Секішті оң қолымен бір ұрды. Секіш бұрышқа барып соғылды да, мұрнынан дірдектеген қанды қолымен басып, отыра кетті.

– По Хэмингуейский, – деді де, бұл өсікті бір теуіп, шығып жүре берді.

Келер жылы жазда дипломымды алысымен, ауылға келе жатқанымды айтып, Елжанға телеграмма салдым. Ол мені «Қарақоға» станциясында күтіп алды. Астында судай жаңа «Урал» мотоциклі.

– Өзіндікі ме?

– Жоға, тәйірі.

– Секіштікі.

– Секіштікі?

Елжан хат жазған, күздегі оқиғадан хабардар едім...

– Татуластық қой. Қой сойып, Нұрым екеуін қонақ қылдым...

– Тақырды шө?

– Жоқ, ол итпен бітім болмайды, – деді Елжан лезде түнеріп.

– Айтпақшы, Омардың қыстауын заңсыз жыртқан: үшін оның ісі қаралды. Итіңнің тірегі мықты.

Алдан соққан, ауылдан ескен ақжал самалды пыр-пыр жұтып, қара жолдың бойында ақыратып келеміз.

– Қымызды сағындың ба? – деді Елжан, құлағыма айғайлап.

Мен күліп, басымды изедім. Жолдан бұрылып, сәлдірлеу бір шоқ қайыңның көлеңкесіне келіп тоқтадық. Елжанның қоржынында қымыз бен қойдың асық жілігі бар екен.

– Аптайымның бергені ғой, – деді Елжан, шірі кеппеген шалғынға дастархан жайып жатып:

– Анада мен Қызылжарға бақташылардың сдетіне барып, тоқымқағар жасағам. Мынау сарқыт.

Елжанның аптайының қымызын бала күнімнен құмарта ішуші едім, ағаш тостағанның екеуін бірден қотарып тастадым. Елжан жағы сембей сөйлеп отыр. «Көптен бері бір шалқығаным осы шығар» деп қолды.

– Диплом алдың ғой?

– Әрине.

– Маладес!

Күректей алақанымен жауырынымынан қойып қалды... Мен шашадым. Оны елейтін Елжан жоқ.

– Енді ауылда болсың ғой, ә? Мүғалімдік деген тамаша жұмыс қой. Солай емес пе?.. Өткен күзде Секішті ұрған күні бәріне қолды бірсілтеп, қалаға тайып тұрғым келді...

– Иә?..

– Өй, қойшы дедім. Қарап тұрсам малға да кісі қажет. Мен кетейінші, Секіш «малшы жетіспейді» деді де бар сиырды басқа бөлімшеге өткізе салады. Оған бәрібір, лқпасы жүрсе болды.

Аз-кем үнсіз қалды да:

– Сөрсен кетіп қалды ғой, – деді.

– Қайда? Қашан?

– Қалаға, Қызылжарға кетті. Қар еріп жатқан кез болатын. Кешке үйге келсем, аптайым мына бір хатты берді.

Елжан төс қалтасынан төрт бүктелген бір парак қағаз алып, маған ұсынды. Сөрсеннің қолын бірден таныдым.

«Елжан, мен қалаға кеттім. Біржолата. Ауыл әбден жалықтырды. Сенімен қоштасып кетуге дөтім шыдамады. Ренжіме. Қош! Сөрсен».

– Сол күні көрсем бетіне бір түкірер едім. Қазір кездессе, бас салып құшақтай алатын түрім бар. Өзін обден сағындым.

Өлгінде ғана жадырап, кемерінен асып отырған Елжан лезде мұңайып, қамығып қалды. Мен аяп отырғанымды сездірмеуге тырысып:

– Кой, жүрейін, – дедім.

Бір жұмадан соң Елжанмен мен де қоштастым. Бала саны толмаған соң біздің ауылдың мектебінде жоғары сыныптар жабылатын болды. Көрші ауданда бос орын бар екен, мен сонда орналастым. Мені Елжан шығарып салды.

– Осы сен қалай ойлайсың? Біздің ауыл енді құри ма? – деді ол қоштасар алдында.

– Жок, неге құрысын? Қызылжарда бізбен оқыған Сейітті көрдім. Жұмыс табылса, ауылға келмекші. Келер жылы жазда басқа жігіттерді де шақырамыз. Өзім де келем.

– Сөйтіп, ренессанс жасаймыз де?

– Иә, ренессанс жасаймыз. Ауылды қайта өрлетеміз. Барлық жігіттер мен қыздарды шақырамыз. Ауылға көш дейміз.

– Келер жылы жазда!..

– Келер жылы жазда.

Ол күлді. Мұңая күлді, үміттенсе күлді.

...Келер жылы жазда...

– ???



ПЪЕСАЛАР



ҚЫЗЫЛ ҚАЛА ҚЫЗЫЛЖАР

(Екі бөлімді драма)

Қатысушылар:

Кәрім Асфандияров – жүргізуші өрі революционер

Сибиряк – революционер, Ревком председателі

Карпова Алевтина Петровна – комиссар

Жиқия – жұмысшы, продотряд мүшесі

Жұмық – Қызылжардағы ірі бай

Зухра эни – Жұмықтың әйелі

Мақпал – Жұмықтың қызы

Ғайни – Жұмықтың қызы

Сабыр – Алашордашы, Мақпалдың күйеуі

Есет Тасыров – «Үш жүз» партиясының өкілі

Омар – сатқын

Секеш – кекеш жігіт, Жұмықтың малайы

Гайда – ақ чехтар корпусының генералы

Пенске киген мырза – митингіде сөйлеуші

Ненашев – ірі бай, Жұмықтың сыбайласы

Волков – атаман

Хатшы қыз

Темір жол жұмыскері.

Солдаттар, жұмысшылар, қызыл гвардияшылар, чех әскерлері, митингіге қатысушылар, тойдағы бикештер, мырзалар, т.б.

Оқиға 1917-1919 жылдары Қызылжар қаласында өтеді.

Пролог

Түрме. Камера. Қарақөлеңке. Сабыр жалғыз. Дәлізде сақшының тық-тық басып жүргені естіледі.

Сабыр:

Абақтыда айдан-күннен жаңылдым,
Сарғайдым ғой, сар даламды сағындым.
«Қарашығым, құлышым!» деп зарлаған
Алыстағы сорлы анамды сағындым.

Алтын күнді, қара жерді сағындым,
Жан жолдасым – жүйрік желді сағындым.
Асау тайдай өркелетіп өсірген
Ағайынды, туган елді сағындым.

Қара жылан – қалың ойлар қаптады,
Шыбын жаным барар жерді таппады.
Ойлар жейді жас жүректі жегідей,
Төкір Ием, тақың-дағы атпады.

Не көрсем де алаш үшін көргенім,
Маған атақ – ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенім!

Қалың елім, қалың қара ағашым,
Қайраты мол айбынды ер, алашым!
Өзі-ақ құлар, сырың берме, сабыр қыл,
Ақымақтар байқамаған шамасын.

Қазағымды, қалың елді сағындым,
Сарыарқамды, сайран жерді сағындым...
Балдай бұлақ, молдір күміс кобікті
Арқадағы айдын көлді сағындым...

Қайран Мағжан! Құлын-тайдай тебісіп, қатар жүрген күндерде қадірінді кім білген? Енді, міне, көусардай молдір, сусардай сұлу жырынның ор жолына сусаймыз. Сенің көрген кебің басқа түсіп еді, ұлтың үшпін татқан теңіздей мекенатыңның тамшыдай дөмін татып ек – қадірінді ұққандаймыз, айға шапқан арыстан! Сенің қанаттас ағаларың – халқының серкелері – Ахаң, Жақаң, Өлекеңдер қай қапаста қайғы жұтып отырекен? Қайран арыстарым-ай! Сіздерге еріп, ұлтымыздың бір көдесіне жарасақ деп, күрақ ұшқан күндеріміз – бар тілегімің мәні скен-ау. Ендігі тірлік не болмақ? Ел тірлігін айтам да. Азуын айға балаған айбынды алаш, ақырың бұлай болар ма? Бар бағланың байлауда, ұйлыққан қойдай қамалып, көрер күнің не болмақ? Қайран алаш! Қазағым...

Сарт сұрт камера есігі ашылады. Сақшылар Кәрімді кіргізеді де, есікті қайта жабады. Кәрім соққы жеген, әлсіз. Бүктетіліп отыра кетеді.

Сабыр: (Кәрімге ошарыла қарап тұрады да, таниды)
Көрім! *(Қолтықтан демеп, орындыққа отырызады)*
Кездескен жерімізді қара, революционер, уезд начальнигі, Совдеп төрағасы, Қызыл нарком, Қызыл қыран Кәрім Асфандияров!

Кәрім: (Жан жағына зерсала қарап) Жиырма бірінші жылы, чехтардың бүлігі кезінде қолға түскенде мен тап осы камерада отырып едім.

Сабыр: Ол жолы сені революцияның қас жаулары қамаған болатын. Бүгін кандыкөйлек жолдастарыңның қақпанына түсіп отырсың. Сондағы көксеген жарқын болашағың – бүгінгі көрген қапасың. Большевиктік асқақ идеяларыңның жеткізген жері – осы.

Кәрім: Жо-оқ, кателесесің. Лениндік ұлы идея түбі салтанат құрарына мен көміл сенемін. Бұл бір түсінбестік. Коммунистік өділ сот ақ қарамды айқындайды. Мен ақтамын.

Сабыр: Кәрім, өзінді өзін ертегімен алдарқатпа. Бала емессің – шындыққа тура кара. Сен большевик болып, революцияға Сәкен Сейфуллиннен артық қызмет еткен жоксың. Ол да қазір қамауда.

Кәрім: Маған тағылып отырған айыптың бәрі жала. Ақтығым анықталады. Мен жапонның шпионы емеспін!

Сабыр: Жапонның шпионы?! Екеуіміз өмір бойы қарсы шепте майдан салып көлсек те, бүгін бір оққа байланып отыр екенбіз. Бір қалаға сыймап ек, бір дертеге қатар жегіліппіз. Мен де Қазақстанды Жапонияға сатпақ болған көрінем.

Кәрім: Бұл жала, жалған.

Сабыр: Осыны жалған емес деп өзін ақ растап шығасың.

Кәрім: Жо-оқ! Мен өлсем де мойындамаймын.

Сабыр: Тергеушімен бір кездескендегі түрің мынау. Бір айдан соң басқаша сайрайсың.

Кәрім: (Сабырдың бетіне, үсті-басына үңіле қарап) Сені сабамаған ба?

Сабыр: Мен әуелден баррикаданың қарсы бетіндемін ғой. Алашордамын. Жаулығым анық. Сен бұлардың саптасысың. Іштен шыққан нағыз сатқын сен деп біледі. Сондықтан большевиктер өз партияластарын жазалауға келгенде өзірейілдей құлшынады. Оның үстіне надан тергеушілер саған тағылған айыпты әсте жала деп ойламайды. Шындығы сол деп біледі.

Кәрім: Сабыр мырза, мен бүгінгі тергеушілердің ешқайсысын танымаймын. Бәрі сырттан келгендер. Олар менің кім екенімді, революция жолында жан аямай күрескенімді білмесе, білмес. Бірақ, сен, Сабыр Сартаев, Қызылжардағы Алашорда үкіметінің сенімді тірегі, менің идеялық қарсыласым, барлығына тірі куә емеспісің? Айтсақшы...

Сабыр: Иә, мен білем. Сендердің Қызыл қырғындарың қалай басталғанын көзіммен көргем. Әуелде түскен жол-

дарық бізге де оң көрінген. Енді, міне, шайтанның іпылауындағы бүтінгі күндеріне де куә болып отырмын.

Кәрім: Сабыр, есінде ме?..

Сабыр: Есімде, Кәрім, есімде...

Шам сөнеді.

Бірінші бөлім

«Алассионата» сарыны. Сахна тастай қараңғы. Пистолет шамның жарығы авансахнада тұрған жүргізушіге түседі.

Жүргізуші: Бұл менің туған қалам. Кіндік қыям тамған жері – Қызылжар. 1752 жылы Есілдің жағасына салынған Әулие Петр атындағы әскери бекініс ұлғая келе Петропавл аталып, бұл күнде уезд орталығы. Әкем мұнда жас күнімде кәсіп іздеп келген екен. Еті тірі кісі еді. Кейін орта дәулетті растовщик болған. Осы қалада тудым, өстім. Батыс-Сібір кадет корпусын бітіргеніме екі жыл. Оқу бітіріп келген соң гимназияға мұғалім болып орналасқан едім. Алты айдан соң саяси айып тағылып, қызметтен босатылдым. Бүгінге дейін депода кара жұмысшы едім. Бүгін бәрі өзгерді. Бүгін менің туған қалам Қызылжар дүрсілкінді...

Сахнада жарық малая береді. Қала үйлерінің, мешіттер мен шіркеулердің сұлбасы көріне бастайды. Оқиға орталық алаңда өтіп жатқаны аңғарылады. Софиттер толық жанғанда алаң толы жұрт көрінеді. Митингіге жиналған елдің гүлі. Жүргізуші жедел басып трибунаға шығады. Енді ол – Кәрім. Бас киімін алып, қолын жоғары көтереді. Жұрт тынады.

Кәрім: Жолдастар! Петроградтағы қарулы көтерілістің жеңіске жеткені баршаңызға мәлім. Бұл кімнің жеңісі? Ғасырлар бойы езгіде келген, еңіреп өткен

еңбекші елдің жемісі. Жұмысшы шаруалар мен солдаттар Совет үкіметінің билігін қолға алып отыр. Бұл үкімет – еңбекші елдің үкіметі. Кеше ғана орнаған көк қауырсын, темірқанат үкіметіміз бізден қолдау күтіп отыр. Қолдағанымыз сол – жер-жерлерде үкімет билігін қолға алуымыз керек. Барлық үкімет – Советтерге!..

Кәрім сөзін аяқтайды. Жұрт гүлдей бастайды:

– Қолдаймыз үкіметімізді!..

– Жасасын Совет үкіметі!..

– Керегі жоқ бізге ондай үкіметтің!..

– Алашорда жасасын!..

– Жасасын Уақытша үкіметі!..

Трибунаға Сабыр Сартаев шығады. Жұрт тына қалады.

Сабыр: Уа, жамағат! Құлаған – орыс патшасы. Құлатқан – орыс тобыры. Үкімет басына келіп жатқан орыс босаяктары. Мына біздің – тілі, діні бөлек, гүріп-салты, шыққан төгі бөлек, баяз кешкен тауарихы, көрешек келеіпегі бөлек қазақ халқының, әмбе мұсылман қауымының орыс үкіметінде не алашақ-берешегіміз бар? Қыс қыстауы тау болған, жаз жайлауы көл болған алаш деген өркін, бейбіт еледік. Еділ – Жайық, Сырдария, Жетісу мен Қара Ертіс осы бос су арасы атамекен жеріміз. Ақ нәйзаның ұшымен, ақ білектің күшімен ықылымнан бері қорғал келдік. Баба-мыздың қаны тамған қасиетті тошырақ, жерұйықтай күт мекен жылдап-жылға тарылып келеді. Орыс атты обыр елдің уысында кетіп барады. Жайлаудың сөні кетіп, қыстаудың ығы тийған қытымыр күнге кез келдік. Отаршыл елдің өуелдегі кигізгені қайыс нокта еді, бүтінгісі темір тұмалдырық... Елдің елдігін ойлайық! Орыс жұрты бүлінген екен, бүлінгеннен бүлдіргі алып неміз бар?! Алты алаштың ақ ордасын орнатып, соның шаңырағы шайқалмасын деп тілейік! Жасасын Алашорда!

Халық гүлеп кетеді. Сабырды қоштаған сыңай танылады. Орысша, қазақша, ира-тұра татарша сөздер естіліп тұрады. Трибунаға пенске киген жырға шығады.

Пенсне киген мырза: Мырзалар мен ханымдар! Оқыған алаш азаматы Сартаев мырза оғо орынды сөйледі. «Үкімет басына келген – босяктар» деді. Шындығы – сол. Бұл бунт. Уақытша нәрсе. Недоразумение, мырзалар. Оның үстіне большевиктер үкімет билігін түгелдей қолдарына алған жоқ. Ол мүмкін де емес. Бар билік Уақытша үкіметте, Керенский мырзада. Біз соны қолдауымыз керек. Егер Керенскийдің үкіметі тұрақталып, ол таққа отыратын болса, онда Сартаев мырзаның арманы да жүзеге асар еді. Алашорда боп бөлек шаңырақ көтереміз деп барса, патша ағзам қазақ депутациясын қашан да қабылдайды. Сол үшін қазақ азаматтары да Уақытша үкіметті қолдауға тиіс. Бәрі де қалпына келеді, мырзалар. Тек мына большевиктердің бунты басылсын. *(Сөзінің әсерлі шықпағанын сезіп)* Жасасын Керенский! Жасасын уақытша үкімет!

Трибунаға Сибиряк шығады.

Сибиряк: Әлгінде Сартаев мырза қазақ халқы мен орыс халқының баз кешкен тарихы, көрешек келешегі бөлек деді. Әрине екі халықтың тарихтың екі соқпағын басып өткені белгілі. Орыс халқы мен қазақ халқының жасағаны бір тарих емес, екі тарих. Оған дау жоқ. Бірақ, келешегі бөлек деген сөз жаңсақ. Бұдан былай орыс халқы мен қазақ халқының болашағы да, жасайтын тарихы да бір болмақ. Қазақ кедейі мен орыстың отаршыл өкімдерінің мүддесі үйлескен емес. Сондай-ақ орыс крестьяны да қазақ байымен тамыр бола алмаса керек. «Қазақ халқы мен орыс халқы бір» дегенде бір қазақ кедейі мен орыс крестьяндарын айтамыз. Өйткені екеуінің табы бір. Екеуі де пролетариат, еңбекші табы. Ендігі жерде халықтар ұлтқа емес, тапқа бөлінсе керек. Пролетариаттар өз революциясының жеңісін қорғауға, өз үкіметін – Совет үкіметін қолдауға тиіс!.. Менің алдымда сөйлеген мырза: «Бұл уақытша нәрсе, бунт» деп, революцияның маңызын кеміте сөйлеуге тырысты. Жоқ! Біз – большевиктер үкімет басына біржола келдік! Совет үкіметі – еңбекші елдің үкіметі мәңгілік үшін!

Жұрт гулеп кетеді. Шешенді қолдаған үндер басым. Сахна алғашқы қалпына бейімделіп, қараңғы тарта бастайды. Авансахнада Кәрім қалады. Енді ол – жүргізуші.

Жүргізуші: Бүгін – 1917 жылдың 22 ноябрі күні революциялық комитет қала мен уезде бар билікті өз қолына алды. Қызылжар қаласында Совет үкіметі орнаған күн. Азық-түлік, еңбек, сауда мен өндіріс жөнінде комиссарлар тағайындалды. Уездік милиция мен темір жол станцияларына да комиссарлар жіберілді. РСДРП-ның қалалық және темір жол тобы біріктірілді. Жұмыскерлерден қызыл гвардия жасақталды. Оның жетекшісі Карпова Алевтина Петровна...

Жүргізуші сөздерінің соңына таман жарық жоғалды. Сахнада ревкомның штабы. Қызыл шұғамен жабылған стол. Стол басында ревком председателі Сибиряк. Креслода Карпова. Кәрім соның қарсысына, бос креслоға барып жайғасады.

Сибиряк: Кешкі онда штабқа жиналамыз. Революциялық атқару комитетін құру керек. Соған штаб босатуды Кәрім, саған тапсырамыз. Лайық деп тауып отырғанымыз Жұмық байдың үйі.

Кәрім: Ненашевтың үйі ше? Жұмықтыкімен кең. Өрі астында дүкені бар. Айналасы склад.

Сибиряк: (Кәрімді қағытып) «...Астында дүкені бар. Айналасы склад». Сондықтан ол үйді азық-түлік комиссариатына береміз. Босату, жабдықтау Карпованың міндеті.

Карпова: Біз дайынбыз. Жүреберейік (Орнынан тұрады).

Кәрім: Алевтина, тоқтай тұр. Ненашевтың үйін мен босатайыншы.

Карпова аңырып тұрып қалады.

Сибиряк: Неге?

Кәрім: Себебі бар...

Сибиряк: Айт себебің!

Кәрім: (*Күмілжиді*) Қалай айтсам екен? Жұмықтың үйінде...

Карпова: Қалыңдығың бар ма?

Кәрім: Иә.

Сибиряк: Большевик болғаныңа! Жұмыққа – қрыш-ка! Қызын жетелеп штабқа алып кел. Красная свадьба жасаймыз.

Карпова: (*Сибирякқа*) Мұндай шаруаға ревком араласуға міндетті емес. Көрім өзі шешсін.

Сибиряк: Ревком араласуға міндетті емес. Көріммен подпольенің азабын бірге өткерген досы ретінде мен араласа алам. Былай болады – сен қазір Жұмықтың үйіне барасың! Босатасың! Лирикаға уақыт жоқ.

Кәрім: Қалыңдығым ше?..

Сибиряк: Қып-қызыл большевиксің. «Қалыңдығым ше?» дейсің. Қазір соны ойлайтын уақыт па? (*Телефон шырылдайды. Сибиряк көтереді*) – Сибиряк тыңдап тұр. А, Быстрицкий жолдас па? Азық-түлік комиссариатына үй бүгін босатылады. Қазір... Карповаға жүктелген... (*Карповаға, телефонды қолымен басып*) Алевтина, сен бара бер.

Карпова шығып кетеді.

– Быстрицкий жолдас, Ивниново-Вознесенскіден он бес вагон мата келді. Оларда аштық... Иә, нә... Алдыс вагон астық жөнекті.. Жақсы, жақсы... Соған кіріс!

Телефонды қойып, қайтадан құлағын бұрай бастайды. Көрім шығып кетеді.

– Алло, коммутатор! Коммутатор! Сауда комиссарын қосшы.. Пучкарев керек!

Сахна бірте-бірте айнала береді. Сибиряк дауысы күңгірт тартады. Жарық сөнеді. Пистолет шамдар ғана қалады. Авансахнада Сибир жек Омар.

Омар: Сабыр мырза, біздің ұмтылатынымыз жарқын мақсат – халқымыздың азаттығы ғой. Ғазауат та емес, жаугершілік те емес, – қасиетті майдан демеп пәеді? Әлекең солай деді ғой. Мұндай ақыл, оттай жүрек жоңеді деді ғой көсем. Әділет үшін әділ күресеміз деп өзіңіз де айтпап па едіңіз? Бұл характеріміз қалай болмақ сонда?

Сабыр: Большевиктер де мақсатымыз жарқын демей ме? Олар да әділет деп қақсамай ма? Алайда күрестің ешқандай тәсілінен бас тартып отырған жоқ. Бір орысты қақ бөлді. Бірін-біріне соқты. Басқаға да соны қылмақ. Бұл әлі басы. Үлкен қаңтөгістер алда. Бізге де ештеңеден тартынбау керек. Бұл майданның қай тұсы да алғы шеп.

Омар: Күрес тәсілін тандап тұрар мен емес, мырза. Бел буып кірісерде біліп алмаққа сұраған жайлар ғой. Алашымнан аяп қалар жаным жоқ!.. Көттім еңдеше!

Сабыр: Тоқта! Сен енді бұл үйге күндіз көлме. Мені көшеде көрсек сәлемдеспе.

Омар: Конспирация өзім үшін керек. Сақтауға тырысам.

Омар кетеді. Жарық молаяды. Сахнада Жұмық үйінің залы. Жұмық, Ненашев, Атаман Волков – үшеуі жан-жақтарына алаңдай қарап отырады. Бұларға Сабыр келіп (авансахнадан) қосылады. Сырттан Секеш кіреді.

Сабыр: (Секешке) Қалай, торуыл жоқ па?

Секеш: Кө-көшеде е-е-ешкім жоқ.

Жұмық: Бар. Мырзалар аттанғанша қарауылда. Тасадан бақ.

Секеш: Ж-жы-ы-ы... жж...

Жұмық: (Зекін) Уһ!

Секеш: (Ақыры сөзін айта алмайды) Уһ!

Секеш шығып кетеді.

Сабыр: Большевиктер атпай, шаппай, ұрмай-соқпай тартып алды ма үкіметті?

Жұмық: Расында да солай болды-ау.

Ненашев: (*Волковқа*) Қолыңызда өскер тұрып, тым болмаса қарсылық көрсетпедіңіз-ау, атаман.

Волков: Қарсылықтан пайда жоқ. Бұлар қазір бел алып тұр. Өскерімді босқа қырып алсам, менің қолбасшылық даңқыма ағармас күйе жағылар еді.

Жұмық: Қарсыласпақ түгілі өскеріңіз Дөң-қаланы тастап, Ой-қалаға қашты ғой.

Волков: Өзім солай еттім. Бұл стратегия. Солдаттар арасында толқу күшті. Қызылдардың ұясынан аулақ ұстаған жөн.

Ненашев: Толқу қайтушы еді? «За Родину! За царя!» деп өзіңіз лап қойсаңыз, дүрк көтерілмес пе еді?

Волков: Именно! Дүрк көтерілмейді ғой. Толқудың аяғы жарға соғатыны жөне бар. Отыз үшінші Батыс-Сібір полкы түгелдей өтіп кеткен жоқ па қызылдарға...

Сабыр: Кошмар!

Ненашев: Сабыр мырза, сіз ғой Петербургтегі университет бітіріп келдіңіз. Ғылымыңыз бөріміздікінен жоғары. Айтыңызшы бір амал.

Сабыр: Бар түйін өскери күште. Бұлар қазір басым. Тек қапысын аңду керек.

Волков: Именно! Қапысын аңду керек.

Жұмық: Бұларенді шалдыра ма? Келе ме он жамбасқа?

Волков: Келтіру керек! Шалу керек.

Ентігіп Секеш кіреді. Бәрі ұрпидісіп атып тұрады.

Жұмық: Не болды?

Волков: (*Пистолетін суырып алып*) Айт, не болды?

Секеш мүлде зәресі ұшып, ықылдап тұрып қалады.

Сабыр: (*Волковқа*) Пистолетіңізді жасыра тұрыңыз. Жүрегінің қабын жарасыз. (*Волков пистолетін кобураға салады*).

Секеш: Кө-кө-көшіріп жатыр...

Бәрі бірдей: Кімді?

Секеш: Сі-сіз...ү-ү-ү...к-кісілердің...б-б-бәрін.

Жұмық: Қайдағы кісі?

Секеш: (*Ненашевты көрсетіп*) Мы-мы-мына... мырзаның үшін.

Ненашев: Кімнің?

Секеш: Сенің.

Жұмық: «Сіз» деп сөйле, иттің баласы.

Секеш «сізді» айта аямай ысылдап тұрып алады.

Ненашев: Жарайды! «Сіз» демей-ақ қой. Айтшы өзің не болғанын.

Секеш: Кө-көшеге шығып қа-қарасам төртеуі... қы-қы-қызылдар...

Ненашев: Бүгін айтып боласың ба, ей, өзің?

Секеш: Бү-бүгін айтсам да ө-өзім айтам, е-ертед айтсам да ө-ө-өзім айтам.

Ненашев: Тфу! Паразит! (*Жүгіре басып шығып кетеді*).

Волков: Что-то не то. Тезірек гарнизонға жетейін (*кетеді*).

Жұмық: (*Секешке*) Жүр, көрсетші, кімді көшіріп жатқанын.

Секеш пен Жұмық шығып кетеді. Көрші бөлмеден Зуһра әни, соңынан Мақпал мен Райни шығады.

Зуһра әни: Нишек шумит итөсезләр? Ни булған шул?

Райни: Жезде, көкеміз қайда?

Сабыр: Абыржымаңдар. Бөлендей ештеңе болған жоқ.

Мақпал: Шуладыңдар ғой. Қонақтар қайда кетті?

Сабыр: Ненашевтің үйінде қызылдар хулиганство жасап жатқан көрінеді.

Зуһра әни: Ни булар икән безнең кун? Жумук қайда? Қайда киткән ул?

Сабыр: Ол кісі есік алдында. Қазір келеді. Абыржымаңыз.

Зуһра әни: Өтиін скандал ултермигондәр! Нишек үйдө утырми?

Зуһра әки шығып кетеді. Үшеуі үн тұнсіз тұрып қалады. Ұзақ пауза.

Мақпал: Сабыр, мына балдызын...

Сабыр: Ә, иә, ұмытып кетіппін-ау. Бүгін сенің он жетіге толған күнің екен ғой. (Келіп Ғайнидың бетінен сүйеді) Құттықтаймын!

Мақпал: Жоқ, менің айтпағым басқа еді. Тұрмыс...

Сабыр: Гимназия жабылды. Оқу тоқтатылды. Одан қиындаған не тұрмыс бар?

Мақпал: Тұрмысқа шығам дейді.

Сабыр: Кімге?

Мақпал: Сұра өзінен.

Сабыр: Атай ғой, көгершінім, болашақ бажамның аты-жөнін.

Ғайни: Көрім...

Сабыр: Кім? Большевик Көрім бе?

Ғайни: (Ақырын) Иә...

Сабыр: Қуанттың, Ғайни, қуанттың... (Пауза). Қызыл-жардағы бірінші миллионердің қызы, гимназистка...

Ғайни: «Ғалия» медресесін тауысқан. Петербургте университет бітірген, Алашорда көсемдерінің бірі Сабыр Сартаевтың балдызы...

Сабыр: Осындай тәрбиелі жерден шыға тұрып, қара табан жұмысшыға, жай жұмысшы болса бір сәрі, большевикке шығам дейді.

Ғайни: Көрім қара табан емес. Кадетский корпусы бітірген...

Мақпал: Мейлі. Бітіре берсін. Маған десе Сабыр оқыған жерлерде оқысын. Бөрібір ол жау ғой. Большевик қой.

Ғайни: Ол жау емес. Көрім ақжүрек адам.

Мақпал: Көрсеміз оны кезінде!

Сабыр: Ұмытпасам екі жыл бұрын саған сабақ беріп еді-ау сол. Сонда таныстыңдар ғой?

Ғайни: Иә.

Сабыр: Ұстаз болған соң шәкірт көзіне зор көрінетіні заңды. Бірақ бұл балалықтың шалалығы. Бөрі өткінші. Асығыс қадам жасама. Кімнің кім екенін өзің-ақ танып аласың.

Зуһра әни, соңын ала Жұмық пен Секеш кіреді.

Зуһра әни: Қаһар суққырлар! Ненашевның һәммә сөмьясы белән үйенән выселять иттелер.

Секеш: Қ-к-қазір б-бізге келеді.

Жұмық: Жағыңа жылап жұмыртқаласын! Иттің баласы!

Жұмық аузын жиып үлгермейді, қасында үш-төрт қызыл гвардияшы бар Кәрім кіріп келеді. Бәрі қалт тұрып қалады. Ғайни ұжынып қалып тынады. Ақ-тақ.

Кәрім: Сіздер мені дұрыс түсініңіздер. Біз революциялық комитеттің шешімін орындауға келдік.

Жұмық: Қандай шешім?

Кәрім: Бұл үйге революциялық атқару комитетінің штабы орналасады.

Жұмық: Біз не істейміз?

Кәрім: Босатасыздар.

Жұмық: Босатқанда қайда барып паналаймыз?

Кәрім: Сіздер гостиница ұстамаушы ма едіңіздер? Сонда барасыздар.

Жұмық: Ол кірешілер тұратын жай. Зиялы жұрттың тұрағы емес.

Кәрім: Зиялы екендігіңізді еске ала беру ендігі күнде басыңызға қатер. Қазіргі жағдайыңызға көндіккен дұрыс.

Мақпал: (Ғайниға) Міне, саған, «жау емес!» Міне, «ақжүрек адам!» Ұста осының етегінен! Жеткізеді мұратқа!

Зуһра әни: И-и! Кәрім осы икән бит. Ич абдрахим! Күйеу шеккелі уважать итәрға ярами. Тукереним башына!

Жұмық: Күйеуі несі? Не деп кеттіндер?!

Сабыр: Бұл жігіт біздің Ғайнижанға сөз салып жүрген көрінеді. Күда түсіп келіп тұрганы ғой.

Кәрім: Сабыр мырза, мен жеке бастың шаруасын шеше келгем жоқ. Оны топқа салар жер бұл емес!

Сабыр: Солай дейік. Ал, мынаған жауап беріңізші. Егер сіздің баса-көктеуіңізге көнбесек, үйді босатпасақ, сіз бізге не пәрмен қыласыз?

Кәрім: Мен ешқандай пормен қылмаймын. Мөселенізді ревтрибунал шепеді.

Сабыр: Тоқетерін айтқаныңызға рахмет (*кекетін*). «бажа!» (*Өз адамдарына*) Не тұрыс бар? Босатамыз үйді!

Мақпал: (*Ғайниға*) Сенің жасауыңды осында қалдырып кетерміз?!. Кенжемізсің, үй де саған тиесілі. Сал сайранды большевик күйеуіңмен.

Ғайни: (*Кәрімге*) «Жаңа заманның қарлығашымыз. Өділдік орнатамыз» деп едің. Менің жанымды отқа салудан басталады екен ғой өділетің. Қайырлы болсын!

Кәрім: Ғайни, түсініпсі...

Ғайни: Бөрі түсінікті. Дұшпан боп шықтың!

Мақпал шешесін құшақтап жылай бастайды.

Кәрім: Асығыс байлам жасама, Ғайни. Кімнің кім екенін кейін танып аласың.

Сабыр: Оны сенен бұрын жездем айтқан. Қателесіпті. (*Мақпал мен шешесіне*) Жыламаңдар! Көрсетпекдер көздеріңнің жасын!

Жұмық: (*Кәрімге*) Бұл үй менің атамнан қалған мүрамы. Қуып шығуға ешбір қақың жоқ еді... Дүние кезек! Көерміз әлі!

Бұрылып кетеді. Жұмықтың артынан Зүһра әни. Мақпал, Ғайни, Сабыр түпкі бөлмеге өтеді.

Секеш: (*Кәрімге*) М-м-мені қ-қайда көшіресің?

Кәрім: Сен.. бізбен жүр.

Секеш: Б-б-большевик болам ба?

Кәрім: Болғың келсе боласың.

Секеш: Б-б-болам.

Сахна қараңғыланады. Кәрім авансахнаға шығады.

Жүргізуші: Қызылжар өмірі жанданып жүре берді. Қалалық халық шаруашылығы Советі құрылды. Ол советте азық-түлік, құрылыс, өнеркәсіп-сауда, медицина-

лық, халық ағарту бөлімдері жұмыс істеді. Қаладағы барлық завод, фабрикалар Совет қолына көшті. Революциялық атқару комитеті құрылды. Председателі болып мен сайландым.

Шам жанады. Сахнада Жұмық үйінің бізге таныс залы, қазір – революциялық атқару комитетінің штабы. Стол, орындықтар, телефон. Бір бұрышта рояль тұр. Бұрынғы үй иелерінен қалған жалғыз белгі – осы. Файнидың роялі. Кәрім қасына аз аялдап, өте шығады. Столға барып отырады. Хатшы қыз кіреді. Қолында шұбатылған телеграмма лентасы.

Хатшы қыз: Жолдас председатель, телеграмма!

Кәрім: Қайдан?

Хатшы қыз: Бүкілроссиялық Орталық Атқару комитетінен. Яков Михайлович қол қойған.

Кәрім: Оқы.

Хатшы қыз: (Телеграмманы оқиды) «Бізге астық кажет екенін Сібірдегі жолдастар білсе керек. Оны бөрінен де Сібірден табу оңай. Сондықтан теміржол жұмысы бір минутка да тоқтамауы шарт. Далалық өлкелерге көмір жеткізуді көздеңіздер, өсіресе, Омбы – Түмен, Омбы – Петропавловск участігіне. Бұл жауынгерлік міндет. Питер жұмысшылары үстіндегі соңғы көйлегін шешіп, нанға айырбастауға дайын. Сібір астығын ұйымшылдықпен тасымалдауға қамдану керек. Ол үшін товарлық эквивалент жеткізіледі. Кешіктірмей орындаңыздар. Петроград, Москва өнеркәсіп аудандары мен майдан шебі аштық құрсауында»¹. Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің председателі Свердлов.

Кәрім: Жаксы, рахмет. (Хатшы қыз шығып кетеді. Телефон шырылдайды. Кәрім көтереді) Иә, тыңдап тұрмын! Телеграмманы алдық... Центр-Сибириге жолдап-

¹ Молотов В. Большевики Сибири в период гражданской войны. – Омск, 1919. 38-бет.

ты... Шлихтер автомобиль жібертем деген... Оны күтіп отыруға болмайды. Ат-арба, өгіз-арба... жинау керек бәрін... Тезірек обоз қамдатындар... Жақсы. Хабарыңды үзбе. *(Телефонды орнына қояды да, қайтадан алып, құлағын бұрай бастайды)* Алло! Баспахана керек... Бұл Революциялық Атқару Комитетінен. Асфандияров сөйлеп тұр. Қазақ, татар тілдеріндегі листовкалар не болып жатыр?... Қазақ, татар секциясына тапсырылған... Көбеков, Сүтішев, Ыдырысов жолдастар жауап береді... Степанов жолдас! Сіз айтқанды орындаңыз!.. Корректурасын Сүтішев қарайды! Бітірген бойда мәлімдеңіз!

Телефонды қояды. Есет Тасыров кіреді.

Есет: Маған Кәрім Асфандияров жолдас керек еді.

Кәрім: Отырыңыз.

Есет: *(Қайталап)* Маған Кәрім Асфандияров жолдас керек.

Кәрім: Менмін Кәрім Асфандияров.

Есет: *(Қол береді)* Есет Тасыров, «Үш жүз» комитетінің мүшесімін. Естуіңіз бар шығар?

Кәрім: Естуім бар. Отырыңыз.

Есет жайласып отырады. Пальтосының түймелерін ағытып, папахасын столға қояды. Қалтасынан шақша суырып, асықпай насыбай атады. Ұзақ әңгімеге кірісер түрі бар. Кәрім аң-таң.

Есет: Біздің «Үш жүз» партиясының мақсаты «Алашорданы» құлатып, революция орнату.

Кәрім: Революцияны большевиктер әлдеқашан орнатқан.

Есет: Революцияны қазақша орнатамыз. Күлейін деп отырсыз. Күлмеңіз. «Алашорданы» құлатамыз. Содан соң революция орнатамыз. Яғни, қазақ халқының қанын ғасырлар бойы сорып келген үстем тапты түп тамырымен құртып, жарлы-жақыбайлар үкіметін орнатамыз. Большевиктер де соны көздеп отыр. Мақсатымыз бір бол-

ғандықтан біз тізе қосып, бірлесе қимылдауымыз керек...

Кәрім: Сонда...

Есет: Сөзді бөлмеңіз. Большевиктің сабырлы болғаны дұрыс. Мен Омбыдағы «Алашорда» комитетін өз қолыммен құлаттым...

Кәрім: Ол комитет әлі бар емес пе?! Қалайша құлаттыңыз?

Есет: Сөзді бөлмеңіз. Большевиктің сабырлы болғаны дұрыс. Ол комитет әлі де бар. Оныңыз да дұрыс. Бірақ мен оны құлаттым. Енді соны айтайын. *(Орнынан тұрып кетеді)*. Сайдың тасындай жігіттердең құрылған. «Үш жүз» милициясын соңыма ерттім де, батылдықтың тұлпарына мініп алып, «Алашорда» комитетіне кіріп бардым.

Кәрім: *(Кекетіп)* Содан қызық...

Есет: Бөрің сүйрең далаға алып шықтық. Тұрлыбаев дегені жоқ. «Үйінен сүйрең өкеліндер» деп кісі жібердім. Ел жиылып қалды. Мен сөз сөйледім. *(Сондағы сөз сөйлеген қалпына түсіп)* «Сіздер қара бұқарасыздар. Облыстық қазақ комитетінің мүшелері монархист-патшашыл. Облыстық қазақ комитеті сіздердің дегендеріңізбен бір мәселені шешті ме?» дедім. Жиналған топ: «Жоқ! Жоқ! Үйтіп көрген жоқ!» деді. «Мұнысы қазіргі бостандық қағидасына тура келе ме?» дедім. Халқым мен жақта. «Жоқ! Тура келмейді!» деді... Содан тұтқындалған «алашордашыларды» алдымызға салып ап, көше бойлап тартып кеп бердік. Өйткені, кімнің адал, кімнің арам екенін біледі халық... Бөрі де ойдағыдай болатын еді. Қалалық милицияның араласқаны! «Алашордашыларды» босатып, өзімізді қамап қойды.

Кәрім: *(Кекетіп)* Қап қырсық-ай!

Есет: Содан жуырда босадым.

Кәрім: Ендігі жоспарыңыз не?

Есет: Енді Қызылжардағы «Алашорданы» құлату керек.

Кәрім: Қалай құлатпақсыз? Күштеріңіз жете ме?

Есет: Жетпейді, өрине. Соған сізден көмек сұрай келіп отырмын. Қалалық қызыл гвардиядан маған жасак бер-

сеңіз, біз «Алашорданы» түгел тұтқындап, ұясын тас-тал-қан қылар едік.

Кәрім: Қызыл гвардия ревкомға қарайды. Комиссары Карпова. Со кісіге барыңыз.

Есет: (Қалтасынан қалам қағаз алып) Кім дейсіз?

Кәрім: Карпова Алевтина Петровна.

Есет: (Жазып алады) Жақсы. Барамыз. Сұраймыз. Аламыз. «Алашорданы» сосын көреміз. Сізге енді бір отініш!..

Кәрім: Иә?

Есет: Біз сізді «Үш жүз» партиясына мүшелікке қабылдап едік. Мүшелік жарнаңызды төлесеңіз.

Кәрім: Мен сіздерге арыз берген жоқпын.

Есет: Сыртыңыздан қабылдадық. Саяси көзі ашық қазақтардың бәрін сыртынан қабылдап жатырмыз.

Кәрім: Мен большевик партиясының мүшесімін! Он бесінші жылдан! Басқа партияның қажеті жоқ.

Есет: Ол былай ғой, Кәрім жолдас...

Кәрім: Бар! Шық!

Есет: «Үш жүз» – қазақ кедейлерінің партиясы. Оған кірмеген қазақ – барып тұрған «алашордашыл».

Кәрім: Жоғал! Провокатор!

Есет тез шығып кетеді. Қарсы жолыққан Омарды қағып өтеді.

Омар: Мынау қайтеді, әй!

Кәрім: Иә? Қалай барып қайттыңдар?

Омар: Өте жақсы. Екі байды бірден тотиттық. Ганькиннің кіре тартып жүрген бар өгізін арбасымен қоса сыпырып алдық. Түгел продотрядқа өткіздік.

Кәрім: Астығын ше?

Омар: Астығын да. Граф Потоцкийдің иенниесін национализировать етуіміз тіпті ғажап болды. Қарсыласып көріп еді – сойып салдық. Біраз жұмық арашаға түсіп еді олар да соның кебін киді. «Большевиктермен қарсылассаң – көретінің осы» дедім.

Кәрім: Мұжықтарды бекер сабағансың.

Омар: Тап жауына ара түспесін!

Кәрім: Олардың қанына сол сіңген. Сиынар «тоңірлері» – жалғыз граф Потоцкий. Тап жауларының кім екенін олар түгел ажыратып болған жоқ.

Омар: Ажыратпаса, енді ажыратады.

Кәрім: Оның бәрін күшпен емес, ақылмен ұғындыру керек.

Омар: Сол мұжықтармен сөйлесіп тұруға уақыт болды ма? Тіпті мұрша берді ме? Графты қампының астына алып жатыр едім, екі-үшеуі қолдарына сырық алып, тұра ұмтылғаны. Мылтық атып өзер тоқтаттым.

Кәрім: Графты неге сабадың?

Омар: Қарсыласқаны үшін.

Кәрім: Бекер!

Омар: Енді тап жауларын да арашалауға көштің бе?

Кәрім: Неге арашаламаймын? (*Омарысқырып жібереді*) Әрине, Совет үкіметі құр уағызбен орнатылмайды. Бірақ әр нәрсенің шегін білу керек. Жон жосығы жоқ қамшы үйіре берсек әлді өзімізден бездіріп аламыз. Жауымызға да әділ болуымыз керек. «Достыққа достық – қарыз іс, дұшпаныңа әділ бол» деген Абай сөзін оқыған боларсың?!

Омар: Әрине... Мен, Кәрім, сен сияқты ежелгі большевик емеспін. Өлі ұға алмай, меңгерсе алмай жатқан тұстарымыз көп қой. Ұғармыз, меңгерерміз. Қош жүре түзелмей ме? (*Кенет есік ашылады. Жедел Сибиряк кіреді*).

Сибиряк: (*Асығыс қол беріп амандасады*) Кәрім, мен бір-ақ минутқа келдім. Вокзал жаққа бара жатыр ем, тығыз шаруамен саған бұрылдым. Білесің – ішкі Ресейде аштық. Сол жақтан жетім қалған бес мың бала бізге келеді...

Омар: Қанша?!

Сибиряк: Бес мың бала. Соларды қабылдап, орналас-тырып, мектеп жасындағыларына оқуын жалғастыруға жағдай жаса.

Омар: Ертеде біздің елде баласы жоқтар тұтқынға түскен қалмақ балаларын асырап алады екен. Мүмкін орыстардың арасынан да асырап алушылар табылар?

Сибиряк: Бұл жетімдерді Совет үкіметі асырап алады!

Сарт етіп есік ашылады. Ар жақтан хатшы қыздың: «Гражданка, қайда барасыз?!» деп шырылдаған дауысы естіледі. Ғайни кіреді. Бәрі қалт тұрып қалады.

Кәрім: Ғайни!..

Ғайни: Көрім!..

Екеуі бір біріне тұра ұмтылады да, бөгде көзден қысылып, кідіріп қалады. Сибиряк Омарға «Кеттік» деп белгі жасайды. Екеуі ақырын басып шығып кетеді. Кәрім мен Ғайни құшақтаса кетеді. Сахна жартылай айналады. Енді штабтың қабылдау бөлмесі де көрінеді. Сибиряк шығып кеткен. Хатшы қыз да орнында жоқ. Омар есіктің жапсарына құлағын төсеп, тың тыңдап тұр.

Кәрім: (Құшағын жазып) Ғайни, неге көрінбей кеттің?

Ғайни: Саған өкпеледім!..

Кәрім: Өкпең басылды ма, тарқады ма ашуың?

Ғайни: Басылды, тарқады. Сені сағындым!.. Өткенде саған қатты айттым. Ашу үсті ғой, кешір!

Кәрім: Кешірім сұраудың түк қисыны жоқ. Тек көңіліңде зіл қалмаса болғаны.

Ғайни: Сол зілден арылмаспын, кешірмеспін деп ойлап ем. Бір жұма өткен соң-ақ... сағына бастадым.

Кәрім: Ғайни, үйленейік!

Ұзақ пауза

Ғайни: Жоқ... Өке-шешем қалай рұқсат етеді? Үйлерінен айдап шықтың. Ол аз болғандай өзіңе кеңсе қып алдың.

Кәрім: Әуелде маған үйді босату жөнінде тапсырма берілді. Революциялық атқару комитетіне председатель сайланатынымды мен білгем жоқ қой.

Ғайни: Оны мен түсінермін-ау. Өке-шешем мен апа-жездеме түсіндіре аласың ба? Оның үстіне...

Кәрім: Не?

Ғайни: Өкем... Совет үкіметі жақында құлайды деді...

Кәрім: Тағы не деді? Айт, іркілме!

Ғайни: Сені атылады деді.

Кәрім: (Күліп) Мұның бәрі бос сөз. Контрреволюцияның қиялы.

Ғайни: Рас па?!

Кәрім: Әрине! Совет үкіметін ешкім де құлата алмайды.

Ғайни: Лайым солай болсын!

Кәрім: Міне, сен де Совет үкіметінің тілеуін тілейсің. Бір сен емес, оның тілеуін миллиондар тілейді. Миллиондардың үкіметін құлату мүмкін бе?!

Ғайни: Білмеймін. Маған бәрінен де сенің амандығың керек.

Кәрім: Мен аманмын. Дәйім аман бола берем. Сондықтан...

Ғайни: Жоқ, Кәрім, үйлену туралы айтпа. Әзірге қоя түр. Өке-шешемнің ашуы тарқар бір кезде. Сонда сөйле серміз. *(Рояльға көзі түседі. Пауза)* Мен рояль тартпалы қай заман?!

Кәрім: Отыр, ойна! Сағынған да шығарсың.

Ғайни отырып, ойнауға кіріседі. Ойнап отырғаны «Боже, царя храни». Бөлме қаракөлеңке тартады. Қабылдау бөлмесінде жарық жоғалды. Сырттан Жақия кіреді. Омар лып етіп хатшы қыздың орнына отыра қалады. Жақия ішке беттейді.

Омар: (Тоқтатып) Барма, қабылдамайды.

Жақия: Не боп қалды?

Омар: Тында... Көр. Революциялық атқару комитетінің председателі немен айналысады. Революцияның қас жауы, миллионер Жұмықтың қызымен штабта оңаша отыр. Отырғанда жай отыр ма?! «Боже, царя храниді» тартқызып отыр. Міне, саған большевик Кәрім.

Жақия: (Тыңдал тұрады) Мынау масқара ғой! Осылай отыра бермек пе? Қой, мен кірем, шаруам тығыз.

Омар: Кірме, бәрібір айдап шығады. Шаруанды маған айта бер.

Жақия: Шаруа болғанда... құпия мәлімет.

Омар: Тіпті жақсы! Мәлімет болса, маған айт та жүре бер.

Жақия: Рас-ау. Сөйтсем де болады екен-ау. Жұмық бай Шұбаркөлдің сыртындағы тоғайға көп астық тығыпты.

Омар: Анық па?

Жақия: Анық. Көзбен көрген адам айтты.

Омар: Мынауың өте жауапты нәрсе екен. Ертең келіп өзіне айтпасаң болмайды. Мен өншейін бір хабар ма деп едім. Маңызды шаруа екен. Бекер айттың маған. Мұндайды бастыққа ғана оңашада айту керек. Бұл үшін сені трибунаға тартады.

Жақия: Неге?!

Омар: Өзіне тура кіріп айтпағаның үшін.

Жақия: Байдың қызымен оңашада маслихат құрып отырса, тарттырып отырғаны «Боже, царя храни» болса, мен оған қалай кірем?.. Қуып шығады деп өзің де айттың ғой.

Омар: Қуып шығады. Сауығын бұзғаның үшін атып та тастайды. Көрімнің мінезі жаман.

Жақия: Сонда сол... большевик сойте ме екен? Бүгін тиым салу керек.

Омар: Сен өзің большевиксің ғой?

Жақия: Большевикпін.

Омар: Большевик болсаң осының бәрін айт ревкомның жиналысында. Өлде Кәрімнен қорқасың ба?

Жақия: Мен бе?! Таптың қорқатын кісіні!

Омар: Міне, жігіт! Осы сен менің бауырым емессің бе? Руың Арбалы ғой?

Жақия: Арбалы.

Омар: Өне, бауыр боп шықтық. Жүр, бауырым, сыртқа шығып сөйлесейік. Мен саған инструкция беріп жіберейін.

Жақия: Не берем дейсің?

Омар: (Шығып бара жатып) Инструкция. Революциялық тапсырма.

Екеуі шығып кетеді. Файки әлі де рояль ойнап отыр. Ендігісі Еуропа классиктерінен. Аздан соң қабылдау бөлмесіне Сабыр кіреді. Рояль үнін естіп тұрып қалады.

Толастауын күтеді. Күй ойналып бітеді. Сабырақырын есік ашып, ішке кіреді. Жарық жоюлады. Сахна айналып, бұрынғы қалпына келеді.

Сабыр: Кешірерсіздер! Оңаша сауықтарыңызды бұзғаныма гафу етіңіздер!

Райни: Жезде, сіз мені аңдып келдіңіз бе?

Сабыр: Өсте олай емес. Жездеңнің зиялы тегін танып біліп болмаған екенсің. Өйтсе де, балдызжан, мен сенің шыға тұрғаныңды қалар едім. Көріммен оңаша сөзім бар.

Райни: Жақсы, сөйлесіңіз оңаша.

Райни ешкіммен қоштаспай шығып кетеді.

Кәрім: Қалдық оңаша. Бастаныз өңгімеңізді.

Сабыр: «Алашорданың» шаужайына жармасып «Үш жүз» атты партиясымақтың құрылғанын білесіз. «Үш жүздің» программалық жағынан «Эсер» партиясымен үйлесетіні сізге белгілі. Сол үшін де сіз оларды қолдай алмасаңыз керек еді. Өз партияңыздың қағидаларын белінен басып, большевик басыңызбен қалайша «Үш жүздің» қамқоршысы бола қалдыңыз?

Кәрім: Сіздің не айтып тұрғаныңызды түсіне алмадым.

Сабыр: Түсінбейтін түгі жоқ. Өлгінде біздің комитетке «Үш жүздің» көсемсымағы Есет Тасыров келіп ультиматум қойды. «Үш күннің ішінде комитеттеріңді таратып, өздерің көздеріңді жоймасаңдар, Қызыл гвардияның көмегімен бөріңді тұтқынға алам» деді. Осының бөрің өз атынан және...

Кәрім: Менің атымнан айтты ма?

Сабыр: Сіздің атыңыздан айтты.

Кәрім: Есет Тасыров маған келуін келген. Мен қуып шықтым. Оның сөзінен бекер үріккенсіздер. Бұл жайды тағы да қайталайтын болса, дереу хабарлаңыз.

Сабыр: Рахмет!

Кәрім: Сізге де рахмет! Сау болыңыз! (Қолын ұсынады).

Сабыр: (Қолын алмайды) Сіз ғой, Көрім мырза...

Кәрім: Жолдас!

Сабыр: Кәрім жолдас! Талай зиялыны баулап шығарған Кадет корпусының түлегісіз. Халқымыздың талай маркасқаларымен бір ұядан төлім алдыңыз. Ұлт қамын ойламайтыныңызға қайран қалам...

Кәрім: Тереңнен толғасайық дейсіз ғой? Болсын.

Сабыр: Тереңнен толғасуға сіздің ғылымыңыз аздық етер деп ойламаймын. Тым өріге бармасақ та болар. Бір фактінің төдірегі де жетер.

Кәрім: Ғылымның аз-көптігі жөнінде сіз бен біз бір-бірімізге төреші бола алмасақ керек. Және сіз қай ғылымды айтып тұрсыз?

Сабыр: Мәселен... тарих ғылымы.

Кәрім: Сіз әрине, патшалар мен хандардың шежіресін жақсы білесіз. Ол жекелеген топтардың ғана тарихы. Халықтың, еңбекші табының тарихы емес. Иағыз халық тарихы – пролетариат қозғалысының тарихы. Маркс ілімін меңгермеген сіз үшін ол тарихты түсіну өте қиын.

Сабыр: Көшпелі қазақ тапқа емес, руға ғана бөлінген. Рулар тарихы – халық тарихы. Рулардан, халықтан бөлініп Шыңғыс өулеті жеке тарих жасаған емес... Ал енді: «Маркс ілімін меңгермегенсіз...» дегеніңізге келсек – мен «Капиталды» аударған қазақтың! Түпнұсқадан аударған қазақтың!

Кәрім: Білеміз қалай аударғаныңызды. Бұрмалап, қиянат жасап, Маркске «Алашорда» идеяларын таңбақ болғансыз.

Сабыр: Қалай айтсаң да Маркс ілімін меңгермеген деп мені сөге алмайсыз.

Кәрім: Маркс қағидаларын саяси күресте тұтынбаған адам марксизмді меңгердім деп өзеуремесе де болар! Актілеп әкелген фактіңізге көшіңіз!

Сабыр: Оны айтпай өзім де кетпен! Тек әктіленген деп бекер айтасыз. Әсілі әктілеп, сіздерді сотқа тартса артық емес. Он емес, жүз емес, бес мың орыс баласын қабылдамақ боңсыздар. Барып тұрған руссификация! Епбір саналы қазақ бұған жол бермесе керек еді. Сіз құшақ жая қарсы алмақсыз.

Кәрім: Жетім қалған панасыз жас сәбилер ұлтты да, тапты да танымайды. «Алашорда» басқаны қойып,

бейкүне сөбилермен күреспек болса – өкінгеннен басқа шара жоқ. Ол балалардан халқымызға жаулық күткенін бізге тіпті қайран қалам.

Сабыр: Ол балалар осы жерде тұрақтап қалады. Он-он бес жылдан кейін бес мың бала бес мың орыс боп шыға келеді. Жерінді басып алып, елінің жағасына қол салғанда көрерсің!

Кәрім: Интернационализм – большевиктердің басты ұраны. Гимні де – «Интернационал». Біз бұл балаларды Совет мектебінде өз рухымызда тәрбиелеп шығарамыз. Он-он бес жылдан кейін бес мың бала бес мың Совет азаматына айналады. Совет азаматтары ешбір ұлтқа бөлінбей, тең дәрежеде өмір сүрмек!

Сабыр: Оны кезінде көрсерміз!

Кәрім: Тағдырыңыз көруге жазсын! Сау болыңыз!

Сабыр: Сау болыңыз!

Сабыр шығып кетеді. Сахнада жарық көрінеді. Кәрім авансахнаға шығады.

Жүргізуші: Қала мен уезде Совет жұмысы қызу қарқын ала бастады. Ауылдық, станицалық және болыстық Советтер Лениндік декрет негізінде жерді шаруалардың иелігіне берді. Ағарту істері мен бұқараға медициналық көмек шаралары кең өріс алды. Байлар мен кулактар қарсылық әрекеттерін тоқтатпады. «Алашорда» наразылығы да үдей түсті. Буржуазиялық ұлтшылдарды тұтқындап, істерін сотқа беру жөнінде Уездік ревком шешім қабылдады. Сабыр Сартаев қашып құтылды...

Жарық қайта жанады. Сахнада уездік ревкомның штабы. Төрде Сибиряк. Жиналыс. Омар сөйлеп тұр. Кәрім авансахнадағы орнында тұрып қалады.

Омар: Революцияның жырынды жауларының бірі, «Алашорда» көсемі – Сабыр Сартаевтың қашып құтылуына себепкер болған – Кәрім Асфандияров. Мұның себебі түсінікті. Кәрім Сабыр Сартаевтың балдызына үйленіп, Жұмық сынды миллионермен іліктес болуды

көптеп көздеп жүр. Сондықтан да болашақ бажасынын қашып кетуіне жағдай туғызып отыр.

Сибиряк: Осы айтқандарыңа дәлел бар ма?

Омар: Неге болмасын? Бар. (*Жақияны нұсқал*) Міне, дәлел керек болса! Сөйле, Жақия.

Жақия: Жұмық байдың Шұбаркөл маңына астық тыққанын естіген бойда Кәрімге айтайын деп келсем, штабта Жұмықтың қызымен оңаша отыр. Жай отырған жоқ, рояльда «Боже, царя храни!» тартқызып отыр. (*Жиылғандардың наразылық гуісі естіледі*) Ертеңіне Кәрімге кіріп, естіген мәліметімді айттым. Отряд апарып тыққан астықты қамбаға құюды өзіме тапсырды. Мен шыққан бойда Кәрім Жұмық байды сақтандырып үлгеріпті. Барсақ астықтың бәрін тасып әкеткен.

Сибиряк: Сен Кәрімге сол хабарды естіген бойда неге кірмедің?

Жақия: Мен... нетіп... (*сасқалақтаиды*).

Омар: (*Үшып тұрып*). Мәселе – Жақияның қашан кіргенінде емес, мәселе – Кәрімнің Жұмықты сақтандырып үлгергенінде! Бұл арада басы ашық бір-ақ нәрсе – Кәрім тонын теріс айналдырған тап жауы! Контрреволюционер! Кәрімнің буржуазиялық идеяны қуаттайтынына тағы бір дәлел – ол үнемі Абай өлеңдерінен мысал келтіріп сөйлейді. Абайды сіздер білмейсіздер ғой. Ол үстем таптан шыққан ақын. Аға сұлтанның баласы. Өзі де көп әйел алған зор феодал.

Сибиряк: Пушкин де дворян. Бірақ ол революционерлердің сүйікті ақыны.

Омар: Пушкиннің жөші басқа. Ол декабристерге арнап тамаша жырлар жазған ақын. Абай ондай емес. Декабристерге бірде-бір өлең арнаған жоқ.

Карпова: Омар, сен мәселедеп ауытқып кеттің.

Омар: Менде бір ұсыныс: Кәрімдей контрреволюционерге біздің қатарымызда орын жоқ, партиядан шығарып, тұтқыдап, ісін ревтрибуналға беру керек!

Сибиряк: Кәрім он бесінші жылдан большевик. Подпольенің азабын бірге тарттық, талай сыниан бірге өттік. Контрреволюционер ретінде ісін трибуналда қарауға ешкімнің қажысы жоқ. Партия қатарынан шығаруға мен

қарсымын! Революциялық принциптерді берік тұтынбағаны үшін қызметтен босатайық! Бар жаза осымен шектелсін! Менің ұсынысымды кім қолдайды, дауысқа салайық.

Көпшілік қол көтереді. Омар Жақияға иек қағады. Жақия бас изеп орнынан тұрады.

Жақия: Революциялық Атқару Комитетінің председателдігіне мен Омарды ұсынамын.

Сибирияк: Қане, дауысқа салайық.

Сибирияктан басқасы қол көтереді. Сибирияк Кәрімге бір, жұртқа бір қарап тұрады да, ұзақ толықп барып қол көтереді. Жүгіріп темір жол жұмыскері кіреді. Қатты ентікпен:

Вокзалға чехтар келді! Үш эшалон. Екі мыңнан астам чех! Түгел қаруланған! Зеңбіректері де бар... Генерал Гайданың армиясы.

Бәрі қалт тұрып қалады. Шам сөнеді. Қайта жанданда Жұмық байдың кірешілері тұратын тар бөлме. Жұмық пен Омар, Ненашев, Волков.

Омар: Көптен күткен күн туды! Енді қапысын жібермеу керек. Қазір қызылдар чехтармен келіссөзге дайындалып жатыр. Оған дейін астыртын хабарласқан жөн. Волков мырза, бұл сіздің қолыңыздан келетін шаруа. Тезірек генерал Гайдаға жетіңіз. Қызылдардың торына түсіп қалып жүрмесін. Алдап-сулап шығарып салсын. (Жұмыққа) Сіз Сабырға хабар беріңіз. Жетсін тезірек! Қимылдап қалар сәт туды. Ал, мен кеттім. Революциялық Атқару комитетінің председателінде бос уақыт деген болмайды.

Бәрі мәз болып күліседі. Шам сөнеді. Авансахнада генерал Гайда мен Карпова. Келіссөз жүргізуде.

Карпова: Комиссар Карпова!

Гайда: Генерал Гайда!

Карпова: Уездік Революциялық Совет сіздердің Қызылжар вокзалына не себептен аялдағандарыңызды білгісі келеді.

Гайда: Менің карамағымдағы корпус соғыс аяқталған соң өз отанына қайтып бара жатқан бейбіт әскер. Біз Қызылжар вокзалына азық-түлігіміз таусылуына байланысты тоқтадық.

Карпова: Егер сіздер бейбіт мақсатта болсаныздар бір эшелон әскеріңіз не себептен қашып кетті?

Гайда: Менің рұқсатымсыз кеткен эшелон командирлерін тергемей тұрып, бұл сұрағыңызға жауап бере алмаймын.

Карпова: Тергеген сон?..

Гайда: Тергеу де мүмкін емес. Енді ол эшелон қайтып оралмайды.

Карпова: Оралады, генерал мырза! Булаев станциясы тұсында темір жол линиясын қопарып тастадық.

Гайда: (Сыр беріп қалады) Солай ма?! Онда эшелон оралсын...

Карпова: Қашып кеткен эшелоныңыз оралған соң мұнда қанша тұрмақсыздар?

Гайда: Үш күн...бәлкі, бір апта. Біз азық-түлікті ваютамен аламыз. Елге жеткізердей қор жиып алсақ дейміз. Өйткені ішкі Ресейде аштық.

Карпова: Біз сіздерден, неше күн аялдасаңыздар да, қару-жарақтарыңызды тапсыруларыңызды талап етеміз!

Гайда: Қазір менің корпусым түгел емес... Келсін... Сосын...

Карпова: «Саяхаттап» кеткен эшелоныңыз бір сағаттан кейін осында болады. Мұндағы әскеріңіз тапсыра берсін! Бір сағат мүрсат береміз.

Гайда: Біз әлі бір дүт та астық алған жоқпыз, оның үстіне қару-жарақсыз қалсақ... Тым болмаса ертеңге дейін мүрсат беріңіз!

Карпова: Қару-жарактың азық-түлікке ешқандай қатысы жоқ. Және ревкомның рұқсатынсыз ешкімнен

ешқандай астық ала алмайсыз. Рұқсатты штабтан келіп аласыз. Штаб Вознесенский проспектісінде.

Гайда: Жаксы! Офицерлерімнің біреуін жібере салармын.

Карпова: Ревкомның председателіне корпустың командирі кіру керек. Жібере саларсыз!

Гайда: Корпустың командирі өзім ғой.

Карпова: Онда өзіңіз келесіз!

Гайда: Болсын.

Шам сөнеді. Қайта жанғанда Сибирияқтың кабинеті. Төтенше жиналыс. Сибирияк, Кәрім, Карпова, Омар, т.б. Ревком мүшелері.

Карпова: Мен оларға қару-жарақтарын тапсыру үшін бір-ақ сағат мұрсат беретінімізді айттым. Содан бері алты сағат уақыт өтті. Түн ортасы болды. Біз өлі мәмілеге келе алмай отырмыз.

Кәрім: Расында да, жолдастар, сөзбұйдаға салатын мәселе емес, енді дауды доғарайық. Күн қатерлі, қауіп мол. Азғантай күшпен екі мың қарулы дұшпанды бауырыға басып отыра алмаймыз. Карусыздандыру керек! Тағы да айтам – дереу қарусыздандыру керек.

Карпова: Дұрыс! Мен де қосылам.

Омар: Алевтина Петровна, Кәрім екеуіңнің бірің түшкірсең, бірің «Жәрәкімалла!» деп отырғандарыңа біз кешеден бері куәміз. Бірақ сендер шалт ойлайсыңдар. Алдымен, чехтар бізге ашық жаулық танытып отырған жоқ. Қаламызға мұқтаждық себеппен аялдады. Іс-міс жоқ, оларға қаруларыңызды таста деу, қияңқылық боп шығады. Сондықтан әліптің артын бағуымыз керек.

Сибирияк: Дұрыс! Болендей бой көрсетіп тұрған қауіп әзір жоқ. Оның үстіне біз сақтық шараларын да ескеріп отырмыз. Қызыл гвардияшылардан төрт жүз адам казармалық халге көшірілді. Атты өскер эскадроны қалаға кірді...

Карпова: Бұл, әрине, дұрыс. Дегенмен мүлдем қапысыз қамдандық деуге болмайды. Бізде өскер саны чехтардікінен екі есе кем. Араларында ешқандай байланыс жоқ.

Омар: Бұл келгендер – шет жемлекет адамы. Еліне қайтып бара жатқан бейбіт әскер. Империалистік соғыстың оқшау қалған бір корпусынан осынша дүрлігуіміз – қисынсыз. Қайта оларға азық-түлік тауып берсек, ертең елдеріне, бүкіл Еуропаға айта барады. Сөйтіп, большевиктердің халықаралық беделін өсірген болар едік... Оның үстіне...

Омар сөзі аяқталмайды. Сырттан сарт-сұрт атыс естіледі. Жарылған гранаталар. У-шу.

Сибиряк: Неужели мятеж?!

Кәрім: Тап соның өзі!

Оқ тұл, штибтың терезесі сынады. Бәрі бой тасалайды. Сырттан атаман Волковтың дауысы шығады.

Волков: Со всей сворой попались, красные сволочи!

Ненашев: Сдавайтесь, мерзавцы!

Жұмық: Енді құтыларсыңдар! Тастандар қаруларыңды!

Омар: (Сыртқа, жоғары атып-атып жібереді) Өліспей беріседі екен деп ойлама! Әй, Жұмық! Мен Омармын! Революция жолында ақтық демім біткенше арпалысам, бірақ саған тұтқын болмаймын! (Сырттағы атыс тынады) Көр Омарды! (Секіріп терезеге шығады) Өлімді қалай қабылдайды!.. (Секіріп кетеді).

Омар секіріп кеткен соң атыс қызады. Шымылдық.

Екінші бөлім

Сахна қараңғы. Авансахнада жүргізуші. Жалғыз жарық – пистолет-шам.

Жүргізуші: Жергілікті ақ казактармен астыртын байланыс жасаған генерал Гайданың корпусы бүлік бастады. Әскери күштің басымдығы аркасында жөне қапыда соққандықтан контрреволюция жеңіске жетті. Қала

ақтардың қолына көшті. Мыңнан астам адам тұтқынға алынды. Көшелерде байлар мен кулактар, саудагерлер, дін иелері қолға түскен большевиктерді аяусыз тепкіге алды. Солардың қолынан бүгін 1918 жылдың бірінші маусымында Сүтішев қаза тапты.

Сахна жарық. Шулаған топ. Ортида тұтқын большевиктер. Ашулы байлар соларға ұмтылуда. Әскерлер арашалауда. Тұтқындар шынжырларын сүйретіп, түрмелерге жабылып жатыр. Іштерінде Сибиряк, Кәрім, Карпова, Жақия, т.б. бар. Бұл көрініс режиссердің еркімен ойналады. Шам бір сөніп жанғанда, Жұмық үйінің кең залы - бұрынғы Революциялық Атқару комитетінің штабы. Бұл үйде мереке. Волков, Ненашев, Жұмық. Орталарында Гайда, Сабыр, Омар, Зухра әни, Мақпал, Гайни, т.б. бекештер, сәнді киінген мырзалар. Жеңіл музыка. Бір қолында күміс ләйке, Секеш қызмет көрсетіп жүр. Қисында басқа да малайлар бар. Жарық Гайда отырған топқа молырақ түседі. Әңгіме соларда.

Жұмық: Генерал мырза, бұл мереке сіздің құрметіңізге! Біздің елде «Гайып ерөн, қырық шілтен» деген ұғым бар. Гайыптан келіп, пәледен құтқарушы деген сөз. Сіз нақ сол болдыңыз!

Ненашев: Сіздің құрметіңізге бәріміз де бал береміз. Ертеңгі кезек менікі. Бар мүлкімізді, тіпті үйімізге дейін Совет тартып алып еді. Дүние кезек екен. Бәрі айналып калпына келді. Енді ештеңеден іркілмейміз.

Волков: Менің конницам қызылдардың эскадронына тамаша соққы берді. (Гайдаға) Сіздің жігіттер де ер екен! Аямай берді майданды! Бұл бір гажап болды! Тіпті менің денщиктеріме дейін құтыра бастап еді. Бұлар бәрін басқа шығарды ғой.

Жұмық: Рас тіпті! (Секешті көрсетіп) Мына менің малайым да большевик боп кете жаздаған жоқ па?! Мен бұған астығымды тықтыртып жүрсем, бұл қызылдардың продотрядына мүше екен. Айтып барыпты. Мына Омардың аркасында иттердің қолына түсірмей кеттік.

Волков: Мұндай сволочтарды ату керек! Үйіңізге неге қайта кіргізгенсіз?

Жұмық: Біз қаламы алған күш: «Көшеде қаңғырып қалдым» деп жылап кеп тұр. Қолда өскен ит, аялды екенсің.

Ненашев: Бәрі қалпына келді. Осының бәрі, генерал мырза, сіздің арқаныз!

Гайда: Біздің еңбегімізді өлеп жатқандарыңызға рақмет! Қашан да мүддеміз бір. Бір-бірімізден көмек аямау керек.

Ненашев: Неге аяйық, генерал мырза? Бүгін таңда сіздерге ең керекті астық қой. Береміз. Біз қызылдарша «Рұқсатымызды ал!» деп шірнетін жөн білместер емеспіз.

Гайда: Маған соя сөзді айтқан қызыл бикеш қайда екен?

Волков: Түрмеде, генерал мырза. Қызыл бикеш түрмеде.

Гайда: Соя бикешті көргім келеді.

Жұмық: (Әзілдеген болып) Генералдың құрығы қызыл бикешке түсейін деді ме?

Гайда: (Құлп) Мен бұл соғыста орыстың талай бикешімен тіл табыстым. Бірақ большевичканы көрмедім.

Волков: Ол қиын шаруа емес. Қазір келтіреміз.

Бәрі қарқылдап күледі.

Жұмық: Біздің үйде бөлме көп. Қазір қамдаймыз. Жүріңіз, генерал мырза.

Волков шығып кетеді. Гайда, Ненашев, Жұмық жапсарлас бөлмеге өтеді. Секеш бұлардың әңгімесін тыңдап тұрған, ойланyp қалады. Жарық Омар мен Файни тұрған тұсқа ауысады. Сахнаның басқа тұсында жарық аз. Бірақ мереке қызу жүріп жатады. Музыка үзілмейді.

Омар: Файни, мынандай ұлы дүбір мерекеде қабағыңыз бір апылмай қойды ғой. Қызылдардан күгылдық, заман жақсарды. Мұқаюға не жосық? Неге жадырамайсыз?

Файни: Сіз ғашық боп көрдіңіз бе?

Омар: Көрдім... Мен өмір бойы сізге ғашықпын!

Ғайни: Мен басқа адамға ғашықпын! Ол бұл тойда жоқ. Сондықтан да мен жадырай алмаймын.

Омар: Айтып тұрганыңыз Көрім ғой. Оны өнді тірілердің санатында атауға болмайды. Сіздей перизат өлікке қалай ғашық болмақ?

Ғайни: Көрім тірі. Өлмейді де. Жүрегім сезеді.

Омар: Ол ертең атылады. Несі тірі? Тірі болған күнде де Ғайни басыңызбен сондай жексұрынды «Сүйемін» деуіңіз масқара ғой.

Ғайни: Тіліңізді тарта сөйлеңіз! Көрім жексұрын болса, сіздің кім боп шығатыныңызды тіпті білмеймін.

Омар: Бұл сөзді еркелікпен айтып тұрсыз деп білем. Сіздің еркелігіңізді көтере алам. Өмір бойы еркелетіп өтем. Сертім осы, Ғайни.

Ғайни: Сіздің еркелеткеніңізге мен зәру емеспін.

Омар: Ойланбай айтып тұрсыз. Ойланарсыз, ақылға келерсіз. Мен күтемін сол күнді.

Ғайни: Махаббат – жүрек ісі. Ақылға көне бермейді. Күтіп өуре болмаңыз.

Омар: Өмір бойы күтемін!

Ғайни: Өміріңіз зая өтеді.

Ғайни бұрылып, Сабыр, Мақпал, Зүһра әни тұрған топқа қосылады. Жарық сол тұсқа мол түседі.

Сабыр: Ғайни, біздің Зүһра әни өн салмағалы қай заман?! Отыршы. Сүйемелдеші! (*Рояльді нұсқайды*).

Ғайни: Тамаппа, әни, тамаша! Шырқа, көне!

Зүһра әни: Қойың өре. Ерлаган ярашми картларға!

Мақпал: Бүгінгідей күнде айтпағанда, қашан айтасың? Айт, «Зиләйлукті» айт!

Сабыр: «Зиләйлук», «Зиләйлукті» айтыңыз!

Зүһра әни: Булмадыңдар бит. Ерлайек инде.

Ғайни рояльға отырып, ойнауға кіріседі.

Мақпал: Іркілме, әни! Ерла, ерла!

Зуһра әни: (Рояльға қосылып)

Сүйелгенің шатта бағанаға.

Яфырақ түслі сары юзлөрің.

Қызганимша халим шыди алми,

Бигірек мұңлы қари кузлөрің...

Сахна қараңғы тартады, айналады. Жапсарлас бөлме. Ала көлеңке. Бір төсек, стол, екі орындық. Гайда отыр. Столда босаған бөтелкелер. Карпованы ала салып Волков кіреді.

Волков: Міне, сізге қаруыңызды тастауға бір-ак сағат мүрсат беретін комиссар.

Ненашев: Жақсылап көңіл көтеріңіз!

Жұмық: Сөт тілейміз! Сізді менің малайым күтеді. Есік алдына қоям.

Волков, Жұмық, Ненашев үшеуі шығып кетеді.

Гайда: Отырыңыз, сұлу комиссар! «Келіссөз» жүргізейік.

Карпова: Мен сізбен келіссөзді түрегеп тұрып-ак жүргізгем.

Гайда: Мен басқаша жүргізем. Ол үшін түрегеп тұру шарт емес. Әуелі отырыңыз. (Столдағы бос шыныларды көріп) Қазір шампан алдырамыз! (Қолын шапалақ тайды. Секеш кіреді) Шампан өкел!

Секеш шығып кетеді. Дезде шампан алып, қайта кіреді. Столаға қойыл жатып Карповаға ақырын иек қағып, «құтқарам» деген белгі береді. Айналып барып, Гайданың артындағы терезені ашады.

Гайда: Неге аштың?!

Секеш: В-в-воздух!..

Гайда: (Бос шөлмектерді нұсқал) Жина мыналарды!

Секеш ыдыс жинаған болып, стол үстіндегі шамды қағып жібереді. Карпова шампанды алып, терезені жап

қалы бұрылған Гайданы бастап салып өтеді. Терезеден секіріп кетеді.

Гайда: Ұстандар! Ұстандар!

Пистолетін алып атады. У-шү! Волковтар кіреді. Шам сөнеді. Қайта жанғанда сахнада – түрме. Камерада Сибиряк, Кәрім, Жақия. Сибиряк қабырғаны сипалап көреді. Терезенің темір торын сілкілейді. Бәрі берік.

Сибиряк: Да!... Бұзып шығу мүмкін емес. Қатырып-ақ салған екен. (Кәрімге) Бұл үй қашаннан түрме?

Кәрім: Бұл үйді қазақтар «Абылайдың ақ үйі» дейді. Ханның қысқы резиденциясы осы болған. Ордасын Бұрабайға тіккен. Түрмеге айналдырғаны бертін. Қазіргі аты «Ақ түрме».

Жақия: Қанша адам жатыр екенбіз? Санымызды білген бар ма?

Сибиряк: Кім білсін? Ревком мүшелері түтел тұтқын ғой.

Кәрім: Жоқ! Түгел емес! Арамызда Омар жок.

Сибиряк: Оны атып тастаған шығар.

Жақия: Атпайды оны.

Сибиряк: Неге?

Жақия: Ол солардың адамы.

Кәрім мен Сибиряк аң-таң. Ұзақ пауза.

Жақия: Кәрім, сен... Сибиряк, сен де мені кешіріңдер! Мен... адастым, теріс жолға түстім.

Сибиряк: Қалайша?

Жақия: Дұшпанның азғыруына ердім...

Кәрім: Қай дұшпанның?

Жақия: Омардың. Кәрім сен кешірі! Өткенде жиналыс-та мен саған қарсы сөйледім. Мені Омар азғырды...

Кәрім: Тоқта! Жұмықтың астық тыққанын Омарға айтып па ең?

Жақия: Айтқам. Саған келсем, ауыз үйде Омар отыр екен. Ішке кіргізбеді, «Маған айт та жүре бер», – деді.

Сибиряк: Сен жүре бердің?!

Жақия: Жок, енстроксө алдым.

Сибиряк: Инструкция?.. Түсінікті!.. (Кәрімге) Омардың контра екенін жолдастар білмейді. Ескерту керек.

Кәрім: Кел, хабарласайық.

Кәрім етігін шешіп алып, іргеге келеді. Өкшесімен тақылдатып, «сөйлесе» бастайды.

Сибиряк: Жолдастар, Омар контра... Арамызға кіріп алып, үнемі дұшпанға жұмыс істеп келген.

Кәрім осы сөздерді «жеткізген» соң, жауап күтіп қалады. Аздан соң қабырға арғы жақтан тақылдайды. Кәрім «оқып» тұрады.

Кәрім: Омардың сатқын екенін білеміз... Ол қазір Волковқа жұмыс істеп жүр... Сырттағы жолдастар Омбыдан телеграмма алыпты... Аққылшық Укметов безнадежно болен... Қызылбай Әскеров жив и здоров... Скоро придет...

Сибиряк: Мұнысы несі? Не деп кетті?

Кәрім: Аққылшық Укметов дегені – Колчак үкіметі. Қазақтар Колчакты Аққылшық атапты. Қызылбай Әскерові – қызыл өскер.

Сибиряк: (әңдетеді)

*Аттан, азап шегіп жаншылған
Әлемнің құл мен аштары...*

Сибирякқа Кәрім мен Жақия қосылады. Аздан соң басқа камерадағылар да «Интернационалды» іліп әкетеді. Үлкен хор әңдетеді. Сахнада жарық баяу өшеді. Кәрім авансакнаға келеді.

Жүргізуші: Қызылжар большевиктері қысылтаян күнде де контрреволюцияға қарсы күрес жүргізіп жатты. Теміржол станциясында, тері илеу зауытында, венгерлердің өскери лагерінде жасырын ұйымдар құрылды. Түрмедегі большевиктермен байланыс үзілген жоқ. Үгіт-насихат жұмысы бір сәтке толастамады. Сибиряк типография жұмысшыларының ереуілін түрмеде отырып

ұйымдастырды. Контрреволюциялық үкімет қолға түскен большевиктерді аяусыз жазалады. Сотсыз, тергеусіз атумен болды. Қызылжар Ұездік Революция комитетінің председателі – менің қандыкөйлек досым Сибиряк қаза тапты! Жендеттер оны тірідей көмді...

Жалғыз қызыл прожектордың жарығында сахна төрінен шымқай ақ киінген Сибиряк көрінеді. Азалы күй.

Күй ойналып біткен соң қызыл жарық сөнеді. Шам қайта жанғанда – сахнада Жұмық үйі. Сабыр мен Мақпал бұынып-түйініп жолға қамданып жатыр. Файни жәрдемдесіп жүр. Сырттан есік алдына келіп тоқтаған фаэтон үні естіледі. Аздан соң Омар кіреді.

Сабыр: (Омармен қол беріп амандасады) Иә, қалай барып қайттың?

Омар: Тіпті бикештермен сөлемдестіретін емессіз ғой, Сабыр мырза. (Мақпал мен Файнидың қолдарынан сүйеді) Қалайсыз, Мақпал ханым? Қлбағыңыз қату ғой. Файни бикеш?

Файни: Апа-жездем жол жүргелі жатыр. Бір түрлі... ұзақ та жат сапарға қия алмай тұрмын.

Омар: Жол болсын, Сабыр мырза!

Сабыр: Әлей болсын! Әуелі өз сапарыңды баяндасаңшы!

Омар: Мені тура Кольчактың өзі қабылдады! Табаны күректей жиырма минут сөйлестік!

Сабыр: (Кекетіп) Ұзақ мәслихат құрған екенсіз.

Омар: Мынандай жағдайда одан ұзақ сөйлесуге мұрша бар ма?

Сабыр: Оның рас. Кольчактың жағдайы қазір өте жаман!

Омар: Біздің міндет – сол жағдайды жақсарту емес пе?

Сабыр: «Алашорда» бар дәулетін Кольчакқа сарықты. Одан түзелген жағдайы жоқ. Күн санап кері кетуде.

Омар: Ол, әрине, солай. Алайда «Алашорда» үшін Кольчактан қолайлы үкімет табыла қояр ма екен?

Сабыр: Колчактың ығы кеткен. Енді ол ешкімге пана бола алмайды.

Омар: Сонда... не қылмақ керек?

Сабыр: Мизам да орталықтан шықпай ма? Тоңкеріс атаулы астанада басталады, үкімет астанада орнайды. Мен Петербургқа бармақпын. Реті келсе Ульяновтың өзіне кірем. Автономия сұраймыз.

Омар: Мұныңыз – утопия. Болмайтын іс.

Сабыр: Бұлардың «пайғамбары» – Маркс. Оның ілімі шовинизмге қатаң тиым салады. Мүмкін орайы келер... Қалай да Аққылшықтың тұлыбына мөңіреуге болмайды.

Пауза

Омар: Жақсы... Сәт сапар тілейміз...

Сабыр: Колчак кешікпей құлайды. Соғылын көп соғам деп, кейін басыңа қатер боп жүрмесін. Абайла!

Омар: Ақылыңызға рақмет! Өз басыңызға абай болыңыз.

Сабыр: Сау бол!

Омар: Сау бол!

Екеуі қол алысып қоштасады. Сабыр, Мақпал, Ғайни – үшеуі жүктерін алып сыртқа беттейді.

Омар: *(Жалғыз)* Алды-артыңа бір уыс топырақ! Жетектегі газыңдай қашқанға да, қуғанға да серік қып ең. Қиын күнде жетім күшіктей жүргыңа тастап қаштың ба? Көрерміз өлі! Алаштың шаңырағын көтерем, іргелі ел қылам дейсің. Көкейін, хансымақтың!..

Сырттан ақырын басып Ғайни кіреді. Көңілсіз. Ілбін ролыға келіп отырады. Ақырын ойнайды. Мұңлы саз. Омар үнсіз тыңдап тұрады.

– Өз көңіліңнің сазын тартып отырсың-ау... Еп мұнай-ма, Ғайни. Бүгінгі күн біздікі. Енді өмірдің биі – біз. Қосылуга сертіңді бер! Ұсынған қолымды қақпа! Өмірімізді тойлап өткереміз, Ғайни! Кәрімді ұмыт. Енді ол жоқ. Бүгін Кәрім атылады! Мәңгілік мекенін табады... Өлгеннің артынан өлмек жоқ. Тірі кісі тірлігін жасайды. Менімен қосылған тірлігің дәйім той боп өтеді, Ғайни...

Ғайни Омар сөзін мұладе естімегендей, ешбір белгі берместен, мүсіндей қатқан қалпы күй ойнап отырады. Ке-

нет рояльға басым қойып, өксін жылап жібереді. Шам сенеді. Авансахнада жүрегізуші.

Жүрегізуші: Қызыл Армияның Шығыс майданы шабуылды үдете түсті. Августтың ортасында үшінші және бесінші дивизиялар Троицк – Корган линиясына шықты. Преснов станциясын Колчак қолынан тартып алды. Азаттық майданы күн санап Қызылжар іргесіне жақындай түсті. Колчак армиясы қалаңы қолдан шығармау мақсатында жанталасып бақты. Қызыл армияның 35-дивизиясы 1919 жылдың 27 октябрінде Дубровное және Михайловское селоларын ақтардан азат етті. Бесінші армияның үшінші атқыштар полкі 29 октябрьде Есілдің жағасына табан тіреді. Майдан қыза түсті. Колчак үкіметі большевиктерді жазалауын тоқтатпады... Бүгін менің атылатын күнім...

Түн. Орман іші. Омар, қасында екі солдат, Кәрімді алға салып келеді.

Омар: (Солдаттарға) Сендер бара беріңдер! Бұл мырзаның иманын өзім үйірем.

Солдаттар бұрылып кетіп қалады. Омар мен Кәрім бір-біріне қадалып тұрып, ұзақ арбасады. Алыстан жарқылдаған оттар көрініп, майдан сарыны естіледі.

Кәрім: Майдан тақап келеді. Азаттық таңы тым жақын...

Омар: Ол таңды сен көрмейсің! Қазір өлесің! Өлесің, Кәрім большевик! *(Қалтасынан пистолет суырады)* Өкінішті, ә? Өмірің өкінішпен өтті-ау!

Кәрім: Менің өмірім азаттық үшін күресумен өтті. Бұл күресте бір мен емес, талайлар құрбан болды. Теңсіздікке, жауыздыққа қарсы майдан салып өткен өмірде өкініш жоқ!

Омар: Өзіңді өзің жұбатасың ғой. Әйтпесе, өкінішті-ақ! Алыстың, жұлыстың. Жеңісіңді тойлай алмай барасың. Өліп-талып гашық болдың. Сүйгеніңе мен үйленіп, рахат өмір сүрем. Неге өкінбеске?!

Кәрім: Менің өз өмірімнің күні батқанмен заманымның таны енді атып келеді. Сенің дәуренің өтті. Заманың қошті. Рахат өмір сатқындарға харам болар.

Омар: Жоқ, Кәрім! Ғайнимен қосылып сүрер махаббатымның балдәурені енді басталады. Сені жер жастандырған сәттен басталады. Сүйгеніңді мен күшам, атағыңды мен алам, заман менікі!

Кәрім: Зауал шағың алыс емес! Заманыңда шайқап қал!

Омар: Шайқап қалмай не боқты?! Тартылатын нем қалды?!

Омар кезеп тұрған пистолетін атады. От атылмайды. Кәрім Омарды бас салады. Пистолет ұшып түседі. Екеуі алысады. Пистолетке ұмтылысады. Кәрім пистолетті таба алмасын сезген соң қараңғыға сіңіп кетеді.

Кәрім: (Кетіп бари жатып) Зауал шағың алыс емес! Есептесер күн жақын!

Омар пистолетін тауып алып, қараңғыға – Кәрім кеткен жаққа атып атып жібереді.

Омар: Қап! Тимеді!.. Құтылып кетті-ау!

Сахнада Жұмық үйі. Абыр-сабыр қашуға қамданып жатыр. Жұмық үлкен сақвоаяжды алтын-күміске сықап жатыр. Секеш сыртқа сандықтарды тасып жүр. Зүһра әни де өз дүниелерін жинастырып жатыр. Қарбаласты қалт етпей бағып, ролыға сүйеніп Ғайни тұр.

Жұмық: (Секешке) Артық дүниені таста! Асыл бұйымдарды ғана тие!

Зүһра әни: (Ғайниға) Нишек бармиым дисең? Әтиің блән өниіңнен ырақтап ни итмөксің?

Ғайни: Мен ешқайда бармаймын! Өздерің жүреберіңдер.

Жұмық: (Зүһра әниге) Кой енді, болды! Талайдан бері айттық кой, қойсе. Ақырзаманның баласы емес пе, ата тілін ала ма?

Зүһра әни: Алмиды бит, алмиды!

Жұмық: Қашан айттың деме, қызым, өкілесің түбінде. Қарадан шыққан емессің, бай нәсілін болыпиевиктер алмайды. Ақыры қалдың ғой – көрешетіңді көзбен көр! Ретін тауып, қолай көрсең артымыздан кел. Бізді Харбиннен табасың.

Ғайни: Арттарынан барам деп серт бере алмаймын. Аман жүрсеңдер болыпты.

Жұмық: (Сырттан кірген Секешке) Тиедің бе бәрін, сыйды ма арбаға?

Секеш: Д-дүшес...с...сыйды, сіздерс...с...сыймайсыздар...

Жұмық: Жағың қарыссын, жағың қарысқыр! Сиямыз бірдеке қып (Ғайниға) Ая, қызым, аман бол! Құдайым өзі жар болсын!

Ғайни: Жолдарыңыз болсын!

Зуһра әни: И..и.. мазлума!.. Сау бул инде!.. (Зуһра әни жылап кеп, Ғайнимен қоштасады. Жұмық сырт беріп, шығып кетеді. Зуһра әни соңынан беттейді. Шыға бере Секешті көріп кідіреді) Сия матур малай, Ғайни туташпы обижать итмә! Тапсерим сиңә!

Секеш: Дж-дж-джөрәйт!

Зуһра әни: Сау булыңдар, ярықларым!

Шығып кетеді. Пауза. Музыка да жоқ. Ауыр тыныштық. Ғайнидың көзінен үнсіз жас саулайды.

Секеш: С...С... сен жы...жылама! М...мендей а...ағаң тұрғанда қ...қорықпа!

Ғайни: Рахмет, Секеш! Ниетіде рахмет!

Омар кіреді. Іштей абыржулы. Онысын сездірмеуге тырысады. Жорта көңілді.

Омар: Бай аттанып кеткен бе? Жолдары болсын! (Ғайнидың көзіндегі жасын көріп). Ғайни бикеш, жылап тұрмысыз? Жыламаңыз! Өткенге салауат. Көрімнің арты өзімізге қайырлы болсын!

Ғайни: Көрім...

Омар: Иә, иә кеше атылды. Бір Сіз үшін арапалап қалуға тырысып-ақ бақтым. Қолдан көлмеді. Қылмысы тым ауыр. Атылып кетті, жарықтық...

Файни: Жок, Кәрім тірі! Жүрегім сөзеді...

Омар: Қалайша сенбейсіз, өз қолыммен жерледім. Өзіңізді өзіңіз әурелеп, жоққа сендіріп қайтесіз? Тірлік қамын ойлайық та.

Секеш: Тірлік б...бітті ғой...

Омар: Сен не қып тұрсың? Бар, жалтырат табаныңды!

Секеш: Ө...өзің жалтырат!

Омар: Не деп тұрсың, ей?!

Омар пистолетін суырып алады. Секештің зәресі ұшады. «Ө...ө...» – деп тұтыққан бойда тұра қашады.

Файни: Тиіспеңіз, оған! Батырлығыңызды мына келе жатқан қызылдарға көрсетіңіз, көрсете алсаңыз.

Омар: Несін жасырайын, қызылдарға менен де зорлардың батырлығы жүрмей тұр.

Файни: Ендеше мұнда не қып тұрсыз? Жаныңызды саугаламайсыз ба?

Омар: Менің басымның амандығына айлап кешіл. Қайда жүрсем де тіршіліктің төсілін табам. Тілегіңді қос, Файни! Бірге аттанайық. Бейқам, тыныш өмірге жол табайық.

Файни: Менің Сізге айтарым сарқылған. Бөтен сөзім жоқ.

Омар: Барыңыз осы ғой?

Файни: Осы!

Омар: Жақсылықпен табысармыз деп едім. Аяғыңды күшқандай боп жалындым. Илігер деп ем – шалқая түстің. Шалқаңнан салдым ендеше! Күшпен салдым тізеге!

Омар Файниға тұра ұмтылады. Құшақтап, құшпақ болады. Файни жан-дәрмен қорғанады. Сырттан Секеш кіріп келеді.

Секеш: А!..А!.. Қы...қы...қызылдар!

Сырттан тарс-тұрс атыс естіледі. Омар Файниды босатып, жүгіріп терезеге келеді. Ойланyp тұрады. Секешке қарайды. Ұзақ қадалады. Ой түседі. Жалма-жан сыртқы киімдерін шеше бастайды.

Омар: (Секешке) Шешін!

Секеш: М...мені с...сен деп а...атып тастайды ғой...

Омар өз киімдерін тықпалап жүр, Секеш алмайды, киімін шешпей қарсыласып жүр. Кекештеніп әлденелерді айтады. Онысы түсініксіз.

Омар: Бол! Бол, енді, найсап! Иттің басы алтын табаққа салсаң шыршып түседі деп, асыл киімнен қашқаны несі?!

Екеуі алысып жүреді. Ақыры Омар жеңеді. Секештің киімдерін киіп алады. Секеш жартылай жалаңаш. Омардың киімдерін қолына ұстап, дағдарып тұрады. Сырттан, тым жақыннан атыс естіледі.

Омар: (Ғайниға) Келді әне большевик жарың! Көнбедің ырқыма, бұйырмадың. Тек дегеніме жеттім деме! Жеткізбеймін! Көрім күшса мәйітіңді күшсын!

Омар пистолетін алып Ғайниға кезенеді. Тек атып ұлгермейді. Сырттан Кәрім, Карпова, басқа да жауынгерлер кіріп келеді. Кәрім Омардың оң қолынан атады. Кәрім атқанда оқ Секештің құлағын жанай өтеді. Ол селк етіп, қатты шошынады. Тілінің тиегі ағытылып кетеді.

Секеш: Ойпырым-ай, Кәрім аға, байқасаңыз етті ғой. Мені атып тастай жаздадыңыз ғой. Мен Секешпін ғой. Өзіңіз большевик қылған Секешпін... Мына иттің баласы Сізді өліп қалды деп, Ғайни екеуміз жылап отыр едік, бар екенсіз ғой, тірі екенсіз ғой. Асыл ағам-ай!

Ғайни құрсұлдері сүйретіліп келіп Кәрімнің құшағына жығылады. Карпова қасындағы солдаттарымен Омарды тұтқынға алады. Шам балу сөнеді. «Апассионата» сарыны. Жүргізуші сөзінің фонында үнемі үзілмей естіліп тұрады. Авансахнада жүргізуші. Ол алға шыққанда сахнаға қызыл әскерлер, халық толады. Пистолет шамдар кейіпкерлердің әрқайсысын даралап көрсетеді. Монументтей қатқан қимылсыз көрініс.

ШЫМЫЛДЫҚ

Баяғы камера. Сабыр мен Кәрім. Арада азапты ойлар, қасіретті түндер өткен. Екеуі де қажыған.

Кәрім: Қалай ойлайсың, осы жолсыздықтың барлығын Сталин жолдас біле ме?

Сабыр: Білгенде қандай! Барлығы соның нұсқауымен болып жатқан жоқ па? Бұл науқан көптен және мұқият дайындалған.

Кәрім: Сенгім келмейді.

Сабыр: Сенгің келмейді, бірақ – ақиқат. Сендер – большевиктер, бір нәрсеге құлай берілсеңдер бозбалалық максимализмдеріңнен арыла алмайсыңдар!

Кәрім: Алашордашылар ше?

Сабыр: Алашорданы шала сауатты қызыл белсенділер емес, – мүйізі қарағайдай гүламалар басқарды. Өзімізге амнистия жарияланған бетте Ульяновқа сенсек те, кейін күмөндана бастадық. Автономия алғанда да, оқу-ағарту ісінде де – ұлтымызға қатысты кез келген мәселеде біз ешкімнің емерсіткеніне өлтігеніміз жоқ. Қазақ халқының мүддесін бәрінен жоғары қойдық. Темірқазығымыз сол болатын. Содан бір сөт те ауытқымадық.

Кәрім: Мен де коммунистік идеяларымнан бас тарта алмаймын.

Сабыр: Саңдырақ! Маркстің дүниежүзілік коммунизм дегені – шайтанның сыбыры ғана. Әлемді ешкім де уысына сыйдыра алмайды. Оң сегіз мың ғаламның жалғыз иесі – бір Алла!

Кәрім: Сендер – ұлтшылдар, қазақ халқының пайдасына бізден көп өрекет еткен жоқсыңдар. Қазақстан бәрібір большевиктік болып қалады.

Сабыр: Сен екеуіміз бір-бірімізге төреші бола алмаймыз. Бағамызды тарих береді. Ешкімге де, ештеңеге де жалтақтамайтын, қара қылды қақ жарып айтатын әділетті ұрпақ келеді. Қазылықты солардан күтеміз. Ол кезде коммунизмнің қаңғыбас елесі Қазақстанда қалмайды. Азат, еркін Қазақстан әрқайсымызды өз тұғырымызға қояды.

Кәрім: Оны біз көре алмаспыз.

Сабыр: Көре алмаймыз. Алайда азаттықтың ақ таңын ат үстінде қарсы алар келер ұрпақ аман болсын да! Елдің оты өшпесін де! Сол елдің ертеңі үшін біз құрбандық, бажа!

Кәрім: (Мырс етіп). Бажа... Бажа боп қосымыз қатар тігіліп көрмең еді, – қапасымыз бір болды ғой. Ақсақалдың екі қызын да жесір қалдырып барамыз. Өздері болса...

Сабыр: Ақсақал мен ониді мен соңғы рет Құлжада көрдім. Дәулеттері сарқыла қоймапты. Сол жолы Зуһра өни: «Жаман түс көрдім. Мақпалым да, Ғайниым да көп күйік шегеді», – деп еді. Мен сенбей күліп едім. Енеміз өулие екен.

Кәрім: Біз тартқан азап бала-шағаны шаршымай кетпес. Кешірсін де!

Сабыр: Алла кешсін де!

Кәрім: (Ойланып тұрып, сеніммен) Алла кешсін!

Шам балу сөнеді. Қайта жанғанда – сахнаның екі бұрышында аруақтай ақ киімді Сабыр мен Кәрім. Төрте үштік сот. Сот төрағасы – Омар.

Омар: (Қолында үкім жазылған тілдей қағаз). Сабыр Сартаев – үштік соттың үкімімен 58 статьяның барлық баптары бойынша айыпты деп танылып, ату жазасына кесілсін! Кәрім Асфандияров – үштік соттың үкімімен 58-статьяның барлық баптары бойынша айыпты деп танылып, ату жазасына кесілсін!

Үштік сот сахна төрінде міз бақпай тұрып қалады. Сабыр мен Кәрім бір-біріне қарсы ілібіп аяңдайды. Өмір бойы бір-біріне қарсы жүріп өткен адамдар сахна ортасында беттеседі. Құшақтасады. Гүрс-гүрс атылған мылтық үні. Екеуін қанқызыл жарық көмкереді.

ШЫМЫЛДЫҚ

БІРЖАН САЛ

(Трагедия)

Қатысушылар:

Біржан сал

Әбіш – әйелі

Ержан

Нұржан

} ағалары

Мырзағұл

Теміртас

} балалары

Жарбол – досы

Мұса Бегенұлы – бекетші

Сүният – молла

Жас Біржан – өлс

Сара

Келіншек

Бас ақын

**Тойға жиыған халық, сал серілер, қыз-қырқын,
жігіт желеңдер**

Бірінші бөлім

Бірінші көрініс

*Алты қанат ақ орда – Ержан ұйы. Тұрулі іргеден
Жөкей көлі мен жағадағы шоқ қайың көрінеді.*

Мезгіл жаздың аяқ шені.

*Іште Ержан мен Нұржан. Үнсіз. Екеуі де ауыл
үстінде әуелей қалықтаған жем әнге құлақ тұрған. Ән
аты – «Біржан сал». Айтушы да Біржан. Ән ырғағында
балғы асау екпін жоқ, қарт қыранның кешегі бүлгіне
талпынған ширмеуы сезіледі. Ор үірімінде өксік бар.*

Ән аяқталады.

*Ержан: Бір ғана Бертис баласы емес, әрісі Ақсары,
Ашамайлыға, қала берді, ісі Керейге түскен сын-дағы.
Зобалаң боп туды ғой бұл Біржан!*

*Нұржан: Несін айтасың?! Елге қарар бет қалмады-ау.
Аптығы басылар ма десе, күннен-күнге асқынып бара ма
деймін...*

*Ержан: Жер таянған шағында байсал табар Біржан
жоқ. Аңсайтыны баяғы өлеу-лөйі.*

*Нұржан: Аға деп бізді тыңдамайды. Тұңғышым деп
Мырзағұлға тоқтамайды, сонда бұл қай сөзге қонақ бер-
мек?*

*Ержан: Сүният молланың қарғысы жаман деуші еді.
Ұшырағаны сол ма деймін. Моллекең ел көзінше шари-
ғат жолын тұт десе, бұл қыңырайып айдалаға лағыпты
ғой... Айтқандай сен: «Естідім, бірге болдым» демеп пе
ең?!*

*Нұржан: Бала күнінде молла ғып шығарам деп,
Қожағұл атам мұны төрт жыл Қызылжардың медресесін
де оқытпады ма? Содан қалған жұғыны екі молла тояр-
лық па деп қалдым. Өзі де алғыр емес пе?! Сүниятты ел*

көзіңше қырғи қуған торғайдай бүрді. Елге күлкі болғанына назаланып, молла мұны қарғап кетті сол жолы.

Ержан: Масқара-ай! Өулетімінен аулақ!

Нұржан: Құдай мұның тілі мен көмейіне берген ғой. Моллаға бір іпалдырмады-ау.

Ержан: Тіл мен көмей қасиет болса, ақылдан адастырар ма еді?.. Көрмейісің тудырып отырған зобалаңын.

Нұржан: (Ұзақ ойланyp барып) Осы біз жау жоқта аттан салып жүрген жоқпыз ба? Жаңадағы оннің үстінде серпілгендей көрінді.

Ержан: Жасауын мен жасап, алжуын сендер алжыдыңдар-ау, екі інім. Қайдағы серпілген? Не айтып тұрсың?

Нұржан: Жанашыр ағайыннан нөкер ертіп жіберсек қайтеді барам деген жағына?

Ержан: Атама! Елге күлкі боламыз. Қожағұлдың баласы қартайғанда ел ақтап жүр деген ат емшектесі бізге де әбүйір боп үйірілмес.

Нұржан: Елдің көрмегені сал-сері ме еді? Бала күшінен ақ солай еді ғой Біржан.

Пауза

Ержан: (Зілдене) Семің де алатайлығың ішінде ме еді? Бола қоймас бұларын. Сара дегені жай оншейін желеу. Мақсаты тағы мал шашпақ қой. Алжыған шағында ел бетіне шіркеу болмақ қой. Маған көнбесендер, тезге салар өлім бар. (Айғайлап) Мырзағұл!

(Жүгіре басып Мырзағұл кіреді).

Мырзағұл: Лоббай, Шой-аға!

Ержан: Өумесер өкең баяғы алаулайына тағы баспақ. Жетісуға көтем дейді. Сем не дейсің?

Мырзағұл: Кете берсін.

Ержан: Жә, таптыма? Өкең бөтем елде көмусіз қалса, ел алдымен саған күлер. Соған да жиың жетпей ме, ақымақ!

Мырзағұл: Өліп қалса қиын енді.

Ержан: Осы ма бар айтарың?

Мырзағұл: Айтқанды... мен айттым ғой. Кеше де айтқам.
«Кой» дегем. «Барма» дегем. Өзімді мазақ қылады.
«Ақымақ» дейді. Сіз де ақымақ деп тұрсыз. Мен не істейін?

Ержан: Ақымақ.

Мырзағұл: Өне, айттым ғой.

Ержан: Ат шаптыр ағайынға. Жетсін түгел Керей –
Уақтың алқасы. Екеуімізге көнбейді екен, айтсын солар
көсімін.

Нұржан: Жә! Елді босқа дүрліктіріп қайтөміз. Жаңа
Жарболды тағы жібергем. «Басалқыңды айт, көндірі
жөнге» деп. Кім біледі, бала күннен бірге өскен жолдасы
ғой, тауып қалар бір тілін.

Ержан: (Райынан қайтыңқырал) Жарболда пәтуа
бар деймісің? Ол да соның сыңары ғой... Сенгің-ақ ке-
леді, себе алмай қиналатының қиын екен.

Жарбол кіреді.

Нұржан: Иә, қуантамысың? Қайтты ма райынан?

Жарбол: Қарағайға қарсы біткен, еменге пір біткен
бұтақ емес пе еді Біржан?!

Ержан: Көнбеді ме?

Жарбол: Түз қыранын қартайғанда қолға үйрету қиын
ғой. Көндіре алмадым.

Мырзағұл: Көнбейді ол, маған да көнбеген.

Ержан: Найманның бір қызы үшін Керейдің шалы
қаңғырып өлсе, баламыздың баласына кететін қорлық-
тың үлкені сол емес пе?! Тыя алмадың, ағайындық қыл-
мадың деп ел де бізге сырт бермей ме?! Біржан есі болса,
осыны неге ойламайды?

*Нұржан: Келінді де шақыртып ем. Келе жатыр, өне-
кей... Өзі бір өтсін алдынан.*

Әбіш кіреді. Қайын ағаларына сәлем етеді

Ержан: Келін шырағым, мінеки, Біржан аттан түскелі
үш жыл болды. «Шау тартқаны байыз тапқаны» деп ағай-
ын ел қуануда едік. Ғыді келіп көңілге болмаса, көзге алыс
бір сапарға ойы кетіп ініміз өреkpуде. «Кетем де, кетем!»

деп отыр. Сонысына Бертіс баласы түгел наразымыз. Одан, сірә, ат майын аямаймыз. Қожағұлдан қалған көп жылқы кертiп жегенге ойсырайды демеймiз. Бiржан бiздiң iнiмiз болса, сенiң халал жұпты жұбайың. «Тиыл» де, «көш» де жөнге. Бiз алдынан өткенмен, сөзiмiз оған өтпедi. Ендi, бiр тоқтаса, саған тоқтар деп отырмыз.

Мырзағұл: Тоқтамайды ол. «Ақымақсың» деп өзiндi сөгедi.

Әнiш: Бәрiн де естiп, көрiп жүрмiн. Сiздiң сөзiздiздiң жаңсағы бар демеймiн. Бұл iсiнiң ерсiлiгi бар-ау деп өзiм де күдiктенем. Базары тарқаған шағында қасымда болып, күтiмiмдi көрсе деймiн. Төрт баламның атасы болды. Отасқалы бетiн қағып көргем жоқ. Көрi күлжа бой жазатын шыңның шолақ соқпағындай ендiгi қалған аз гұмырында киелiмнiң тiзгiнiне жармаспаймын. Барсын. Тiлеуiн үйде тiлеп отырам да. Соны әдет қылмап па едiм.

Ержан: Әдет – одет емес, жөн – әдет, шырағым. Бiржан далада қаңғырып өлсе, Керейдiң ашылған абыройын сенiң үйдегi тiлегiң жаба ма? О не дегенiң?

Әнiш: Өлiмнiң бетiн аулақ қылсын! Ажал қашан жетсе де Бiржанды қазақтың қай ауылы да көмусiз қалдырмас. Менен басқа да жоқтаушылары табылар. Ел күнiренiп аза тұтпас деймiсiз?

Жарбол: Алда ақылықнан айналайын, замандасым-ай. Бiржанның босағасына күт болып аттаған едiң, жұтамаған екенсiң...

Пауза

Ержан: Шыдай-шыдай мен болдым. Ендi еңкейер шамам жоқ.

Нұрхан: Бiр ананың күрсағында тулаған кiндiк-тесiмiз емес пе? Саркылмайық әлi де. Тағы бiр отейiк алдынан.

Пауза

Ержан: (*Көнiп*) Дөргейiне соңғы рет бас ұруым болар бұл.

Екінші көрініс

Жокей көлі. Жағадағы шоқ қайыңның арасы. Біржан жаяғыз. Қолында домбыра. Көлге қарал өз ойымен өзі отыр.

Біржан: *(Құбірлеп)* Ай, бозым-ай, бозым! Даңғылым-ай! Түп-тура өңімдегідей, сірә түсім болмаса керек. Сол баяғы Ешкіөлмес, сол баяғы айлы түн. Сол баяғы даңғыл боз... мені Кертобелден түсіріп алды... көлде жүзіп келеміз. Көл дегенім – ән екен ән! Әлде өн дегенім көл ме екен?..

Елес көрініс

Ешкіөлместің жатасы. Ай астында ақ боз үй. Сара топ ішінде ән салып отыр. Үй сыртында ішке құлақ түрген жігіт-желең, қыз-келіншектер. Төрте Есімбек пен Тұрысбек қажы.

Сара:

Қызы едім Тастанбектің, атым Сара,
Іпнінен Ер Қаптағай шықтым дара.
Он үште домбыра алып топқа түстім,
Келемін бір сүрінбей жеке-дара.

Қолдай көр, Ер Қаптағай, ата-бабам,
Сөзімді тыңда, құрбым, келсе шамаң.
Ақсүйек пайғамбардың тұқымы деп,
Сөзімді естіргелі келдім саған.

Сараның әні аяқталмайды. Сырттан өрекпінді Біржан дауысы естіледі. Әндетіп сахнаға шығады. Қасында сәл-серілер, сәнді топ.

Біржан:

Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері,
Іздеген келіп тұрмын, Біржан сері.
Жолықпай сөзі өктемге жүрген шығар,
Аулында Тұрысбектің өлер жері.

Сайраған Орта жүздің бұлбұлымын,
Аргынның Алтай-Қарпық ақтан кері.
Барабар сөзі теңдес адам болса,
Көңілімнің тарқаушы еді қайғы-іпері.

Ақиық мұзбалақпын жерге түспес,
Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес,
Басайын аптығыңды тез шық, Сара,
Сен түгіл әкеңдеймен болдым істес.

Бұл үйде Сара бар ма, отыр не ғып,
Қарсы үшпай тотықұстай қанат қағып.
Жел кобыз, жел тағалы еңіреумен
Қара тер шыққан сайын кетем ағып.
Ғаламда мәшһүр болдым өлең жаттап,
Қысқартам адымыңды бір-ақ аттап.

Сара тиылып қалады. Жұрт гуіхдей бастайды. Ел тегіс қобалжулы.

- Сараға не болған?
- Үні шықпай қалды ғой!
- Масқара боямасак жарар еді!
- Иә, аруақ!
- Қап, мына қызды-ай!

Тұрысбек қажы қолына домбыра алады. Ел тынады

Тұрысбек:

Шырағым, Аргынға орай бар ғой Найман,
Бала едің атағыңды жұртқа жайған.
Кең жерде келістіріп душар болмай,
Қапыда біздің үйге келді қайдан?..

Тартынба, енді балам ештеңеден,
Адымың аттап артық шықты тайдан.
Сөзі бұзық антұрған көрінеді,
Бар еді бір кісідей өлеңге айлаң.

Аптыққан қу аргынды бір дөңгелет,
Ағаңа осы болсын тиген пайдаң.
Өнері ұлдан артық қарағым-ай,
Тұрайын мен де тілеп бір Кұдайдан!

*Тұрысбек домбырасын Сараға ұсынады. Ел тағы гу-
лей кетеді. Сара өлең айтып сыртқа шығады.*

Сара:

Бұйрықсыз өсіп болмас зарлағанға,
Тұңғиық, сөзім терең барлағанға.
Тақсыр-ау он сегізге биыл шықтым,
Сан жүйрік ілесе алмас самғағанда.

Хан, қара шаршы топқа сан сөйледім,
Көз көрмей бөрі бекер нанбағанға.
Арсалаң, Ниязбек те іздеп келіп,
Шошыған жүгірістен танбағанға.

Біржан Сараның сөлін іліп әкетеді.

Біржан:

Осы ма Матайыңның бұлбұл құсы,
Көп іздеп бүгін таптым жазы-қысы.
Өуелі қазақшылап көрісейік,
Жарқыным, берірек кел, жасың кіші.

(Сара талжылмайды).

Мен Біржан қызға барман аяғымнан,
Шыи қызсам дәуірлеймін баяғымнан.
Бері кел, ұрғашылық қылма, жаным,
Дөңдеме Наймандағы саяғыңнан.

Найманның болады екен қызы надан,
Үлгісіз неткен халық түрі жаман.
Ағаға іні келер біздің елде,
Көң боп па сұрасуға есен-аман.

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын,
Сен түгіл сенен артық құмар маған.
Жалымнан ұстаған қыз арман қылмас,
Жібек жал арғымақпын тұмарлаған.
Еркек тілін алмайтын жаның бар ма,
Адам деп сөз айтамын Сара саған...

Сара:

Ей, Біржан, кімге дәрі амандығың,
Сөз білсең бұл да сені жамандығың.
«Қиссас-ул Өнбиядан» естімеп пе ең,
Белгілі, мағлұм болды надандығың.

Адамды топырақтан жаратқан Хақ,
Надандығың білінсін бұл сөзге бақ.
Хауа Анаға бұрын барған Адам ата,
Есіткенің жоқ па еді мұны да ақымақ?!

Делбелігі емес пе Біржан салдың,
Кісісін жеңетұғын жаңа тапты-ақ.
Талпынған жас баланың білегіндей,
Қолымды ұстатпаймын сен итке, аппақ!

Біржан:

Мың жарым жылқы біткен Қожағұлға,
Сөйлеткен сені балап қазақ ұлға.
Асықпа ақ жамбыны аспанға аттым,
Тиыным шыққан емес сендей тұлға.
Қырсығың өз басыңнан арылған жоқ,
Тегістеп айыбыңды тізесем қылға.
Қолыңды ұстатпайтын ерке болсаң,
Келімсек өкең берді неге құлға?!
Атадан Біржан сая боп тудым артық,
Ұраным: Ер Қарқабат, Алтай-Қарпық.
Аққумен аспандағы өн қосамын,
Қозғасам ащы күйді түптеп тартып.
Көкшетпау дуанына даңқым барған,
Мен Біржан Алтын таудай айқындалған.

Есіткелі сені Сара үш жыл болды,
Сері едім төңірекке құлап жайған.

*Халық ыдырай береді де, Біржан қиялында Сарамен
оңаша қалады.*

Сара: Қайтуға неге асықтыңыз, Біржан аға?

Біржан: Ауылыңда ай жаттым. Сый-құрметіңе рахмет!
«Ей, Біржан, ауылыңа қайт» дегендей боз қырау түсті, күз
келді.

Сара: Жабыға қосақталып қорлықпен күнім өтеді-ау
деп, бөріге байланған лақтай торығуда едім. Азат құсын-
дай Көкшетаудан ұшып сіз жеттіңіз. Жеттіңіз де, ауыр
азаптан басымды арашалап, даңқымды аспанға
көтердіңіз. Сіз келмегенде менің күнім не болар еді? Ал-
ғысымды қалай жеткізерімді біле алмай тұрмын.

Біржан: Алғысыңды маған емес, сөзге қонақ бере
білген еліңе айт. Сені Жиенқұлдан азат еткен мен емес,
өзіңнің өнерің ғой, қалқам.

Сара: Елім менің өнерімді бағалай білсе, Сара бұрын
өлең айтпай келіп пе? Естімей, елемей келді ғой. Бағым-
ды сіз аштыңыз, бұған дау болмасын, Біржан аға!

Біржан: Домбыраның сарағынан он төгілтіп, шанағы-
нан күй саулатып, алаңсыз жаз өткердік. Бұлай шалқып
тасыған шағым жоқ шығар-ау, сірә. Жылдар өтер, осы-
ның бәрі ынтықтырып төтті бір мұңға айналар. Бүгін
бірақ мұңаярға жосық жоқ. Келер күннен дәл осындай
жаз күткен ақ ниетпен қоштасайық, Сара қалқам.

Сара: Көкшетауға көзін қадап, Жетісуда сізді күтіп
аландаған, Сарадай мұңлық барын есіңізден шығарма-
ғайсыз, Біржан аға!

Біржан: Мол ырыс, төңті көңілмен аттанып барамын
ауылыңнан. Көкшетаудың бауырында Жөкей деген бір көл
бар. Жағасында ауылым. Салтанатың ешкімнен кейін емес,
аққу өніңді ілестіріп аулыма кел. Күтеді Біржан ағаң.

Сара: Әйел жолы жіңішке ғой. Болмаса он бесігі
Көкшетауға сізге ілесіп бүгін-ақ кетер едім. Бара алмасам,
өтірікші болармын. Менен серт сұрамаңыз, Біржан аға.



Ауылда, ата-ананың ортасында



Қыранша қарап
Қырымға...

Отбасымен



Жоғарғы қатарда: жиегі Еркін, Ерік, жетесі Мұрат, апалары
Алма, Алтын. Алдыңғы қатарда: жиегі Қуат, ортада – Еріктің
ұлы Абылайхан, жұбайы Нәсіпжан



Жездесі Зейнолла, үлкен анасы Жұмабике,
балалары Гүлбике мен Әлілбек



Анасы Алтын, бөлесі Әнуар, қарындасы Саитанат



Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығын алғанда



Екінші апасы Алма, жесісі Мұрат, жиені Ардақ



Шет ауданының Құрметті азаматтары (оңнан солға қарай):
Сәкен сері, Ермек Серкебаев, Ерік Асқаров, Марат Шайхин



Солдан оңға қарай: Баянғали Өлімжанов, Қатимолла Бердіғалиев,
Құдайберді Мырзабеков, Сәрсенғали Бисенғалиев, Ерназар
Ыбыраев, Ерік Асқаров, Алматы, 1992 ж.



Солдан оңға карай отыраңдар: Олжас Сүлейменов, Абайды көрген, тұңғыш Президентімізге бата берген абыл акын Шәкір Әбенов, Сәжен сері, Қалихан Ысқақ. Түрегеліп тұрғандар: Төлеген Жанғалиев, Несіпбек Айтұлы, Шәкірдің қыты, Түрсын Жұртбай, Ерік Асқаров



Оңнан солға карай: Құлбек Ергобек, Әбубәкір Қайран, Баянғали Әлімжанов жұбайы Әлиямен, Ерік Асқаров



Мұхтар Мағауыммен бірге



Жаңазеркек ағайын арасында. Алматы, 1988 ж.

Мұхтар Мағауин,
Сәкен сері, Ерік Асқаров
Шортанбай қабірі басында



Павлодар қаласында өткен айтыс

Ой үстінде



Алматы телевизиясында



*Жанына жақын жүрмейтін едің арзанның,
Тайсалмайтуғын біреуі едің тарланның.
Арсыз тірліктің арытын бірге тазқылап,
Жайғастың ба, Ерік, жанына барып Мағжанның?..*

Ханша Райсова
29.08.06 ж.



Жана ән туған сәт

Бибігүл Төлегенова
және Рымбала
Омарбековамен бірге



Қазақстан тәуелсіздігінің 10 жылдығына орай ұйымдастырылған
үгіт пойызының құрамындағы бір топ өнерпаздар



Түркия, Малатья. Қала мiрi жұбайыммен. Ортада Ерік Аскарон



Ағалармен

Біржан: Арқада ма, Жетісуда ма, бұл фөниде өзіңмен бір көрісуді бақидың жұмағындай тілермін. Тілекті күн нәсіп болып бұйырғанша қош-есен бол, Сара қалқам.

Сара: Қош болыңыз, Біржан аға! Күтем сізді, Ұмытпаңыз Сараны!

Жастар жинала бастайды. Біржан тобымен аттана береді. Бәрі қосылып «Қозы көш» әніне басады. Сараның дауысы әнді басып, айрықша естіледі: «Күтем сізді! Ұмытпаңыз Сараны».

Елес көрініс айығады. Әпіш келеді. Біржан оны аңғармайды.

Біржан: Сағындырдың-ау даңғыл боз! Ай астында көлбеңдетіп ақ желегін бұлғайды. «Кел!» дегені ғой. Шақырады ғой.

Әпіш: Жасаған-ай. Есің алма салымның!

Біржан: Әпіш-ай, неден шошындың?

Әпіш: Сізді уайымдаймын, салым. Соңғы кезде томаға тұйық тарттыңыз, Сарайыңыз жиназды еді ғой ежелден. Бізге де іш ашағын күніңіз болар ма?

Біржан: Көп жоғалтқанымның өтеуіндей едің ғой, Әпіш. Сенен бүккен қалтарысым бар ма еді? Алтын сағымның буындай боп алыста қалған дәуренім бар еді, соны сағынам бұл күні. Аттан түскеніме үш жыл болды. Содан бері сарнатқаным – сағыныштың сыбызғысы.

Әпіш: Сағынғанмен оралады дейсіз бе?

Біржан: Олай деме, Әпіш. Кеудемнен шыбыным ұшқан күні, көмейімнен бұлбұлым да ұшар. Оған дейін Біржан Біржан бола тұрар.

Әпіш: Апыр-ай, салым-ай, сөзім ауыр тиді-ау!

Пауза

Біржан: Салым деп марқайтасың-ау, «шалым» десең де болады. Мен қартайып қалдым ғой, Әпішім, қартайып қалдым.

Әпіш: Адамнан киік лағындай, Үңгіттің мен бір жетім қызы едім. Шашым сізге байланды ма, жар атандым, ана атандым. Салдығыңызды, саулығыңызды тілеуші едім. Шалдыққа қалай қияйын? Алыс бір ойларға кетіп жүргеніңізді білемін. Қасымаң жібегім де көлмейді. Қанат сершіп түлегені ме деп және шүкір қыламын.

Біржан: Түлеу деймісің? Болса болар... бірақ ұққайсың, Әпіш. Ел қыдырған есер шақтың өссіздігі емес іздегенім. Мен өлімді сағындым. Ел де мені сағынбады деймісің? Бір Керей мен Уақ емес, қыр құланы қазақ пен тау тарпаңы қырғызға жеткен өнім бар еді. Ән де менің көкірегімді жарып шыққан бөбегім. Бір қауышып қайтсам деймін. Бақылдасып та қайтармын. Бар, Әпіш, сағынды жолға қамда!

Әпіш: Өніңізбен қауышуға аттандырып салармын. «Бақылдасып та қайтармын» дегеніңіз не түспал? Аясыңыз етті ғой.

Біржан: Аттандырсаң ренжімей аттандыр! От басында сен күңіреніп қалды демей кетейін. Ақылың болса сөйт, Аяш!

Әпіш: Қайтсек те қыбыңызды табу қиын.

Әпіш кетеді. Біржан домбырасын тыңқыладатын «Жамбас сипар» әнін әндетеді

Біржан: «Дегенде біз қартайдық, біз қартайдық. Белгісі қартайғанның серттен тайдық»... (әнін ұлп) «Серттен тайдым» дедім бе? Серінің бойтұмары серт емес пе? Таялым жоқ! Ағайының безбүйрек болса, азарға да, безерге де бар екен. Безсін мейлі! Қаумалаған топ ішінде, жалғыздықтан айрылмаған қайран бас. Алыстағының атағына айдалада жүріп мастанып, өзі ішімен одан да зәулім біреу шықса, тұқыртып баққан, құртып тынған мінезің – бұлжымас қағидаң ба, ағайын? Асау тайдай алшаңдаған сонау алыс заманда: «патшаға да бас ұрмаймын» деп едім. Сөйткен бастың бақырдай құны қалды ма? Безбендесіп келгенде өзіңнен артып туған зордан көрсең бір жосық. Көргенде, алапасын заманы асырған,

амалдап атқа мінген қордан көреді екенсің. Көріп келдік. Енді тынды демеймін. Сөзем – көрер күнім таусылмай, көрешегім де таусылмас. Түсі таныс бір бөле тағы да қоздап келеді. Бұл да бір тосу шығар. Көрерміз (домбырасын баяу шертіп) «Үшына орамалдың түйдім сусар».

(Ержан, Нұржан, Жарбол, Мырзағұл келеді)

Ержан: (Өнді бөліп) Өн салып отырмысың?

Біржан: (Қыстанып) Жоқ, насыбай үтіп отырмын.

Нұржан: Қой, Біржан, қыңыратқымай жөн сөйле. Ағаң емес пе?

Біржан: (Жарболға) Ай, Жарбол-ай! Мен саған ағаларымды ертіп әкел дедім бе, ат ерттеп әкел дедім ғой. Жолға қамданған сыңайың жоқ-ау.

Жарбол: (Қыпақтап) Ойбай-ау, құрдас-ау, енді...

Мырзағұл: (Жарболға) Қазір саған да ақымақсың дейді.

Ержан: Ат дейді бұл! Ұятты неге алмайсың аузыңа?

Біржан: Ұят деймісің? Ұялған түріңді көре алмай тұрмын.

Ержан: Ата сақалың аузыңа түскенде, бозбастық көксең, мастанған сен ұялмай мен ұялам ба?

Біржан: Осы жасқа келгенше сендер түгіл басқаны да ұялтқан жерім жоқ еді. Енді келіп, қай ісіме бетмояшқатарың үзіліп тұр?

Ержан: Атап, түстөр несі бар? Бес бұтақ Бертіс баласы қай ісіңе де наразы.

Мырзағұл: Бөріміз де наразымыз.

Ержан: Қартайғанда тұяқ қажар алыс жолды ниет қыпсың – қоштамаймыз.

Нұржан: Жасыңда бардың, Найманға ел шулатып, дулап қайттың. Ендігіңнің жөні жоқ.

Ержан: Сараны жеңіп, Керейдің даңқын өуелетіп қайтып ең. Осыдан барсаң жер қыласың елінді.

Біржан: (Мысқылмен) Беу, неге?

Мырзағұл: Жер қыласың деді ғой, жер қыласың. Әкем далада көмусіз қалса маған да ұят.

Біржан: Әй, балам-ай!

Мырзағұл: Ақымақ дегің келіп тұр ғой, дей бер.

Біржан: Сенен топырақ бұйырсын деп жүрген мен бар ма екем? Өрең жетер түс емес, киліге беріп қайтесің?

Нұржан: Ат жалында күнің өтті. Тұғырдан тайдырып, жас жетті. Соны ескермей, тағы да ел ақтамақшысың. Жігіт-желең күнің болса бір сөрі. Қазіргің өрсі.

Ержан: Заманың озды, өнің тозды. Көрісіп қайтам дегенің тек желеу. Көрі түйе ойнақтаса жұт болады. Ел ақтап құтайғаның бұрын да шамалы еді. Тиыл енді.

Нұржан: Сөзіміз осы. Біз арылдық. Сен не дейсің?

Пауза

Біржан: (Домбыраны сая шертіп отырып) «Заманың озды» дегендерің уәж болсын. «Өнің тозды» дегендерің қай қорлық?! Мені ертерек жерлеп қойған жоқсындар ма, екі аға? Заман озды – көз көрді. Өн тозғанын көрдің бе?! Ықылымда Зілгара салған «Жиырма бес», бүтін неге толғайды оны немерең? Өн тозғаны осы ма? Ұзындығы үш жылдық, ені екі жылдық алаштың айдай даласын олай да кештім, бұлай да кештім. Жылу жиып, ел кезіп пе ем мен сонда? (Ержанға) «Құтаймадың» дейсің сен. Елдің құты мен емес пе ем, мен салған өн емес пе еді?! Осыған да дау айтпақшымысындар?

Ержан: Дау іздесек табан астынан табылады. Өз сөзіңді жаңсағы жоқ Құран сөзі деймісің?!

Біржан: Иек артпадан өріні көре алмайтын көр болсаң, не іздесең де табан астына үңілесің ғой. Тек көп нәрсе табам деме.

Ержан: (Шамданып) Жә! Қажасқалы келген жоқпыз сеніммен. Соңғы рет өттік алдыңнан, илігетін түрің жоқ. Ел келесіне салғаннан басқа шара таусылды.

Біржан: Ойсыз құлақтың жұлдызы қашан да өнге қарсы. Ежелден солай едің ғой. Білгеніңді қыл.

Нұржан: Аға сағын сындырып, іні алысқа бармайды. Өкінесің, бауырым, өкінесің.

Ержан шығып кетеді.

Мырзағұл: Шабына түрттің, шамданды. Ержаннан алушылық күтпе. Шой ағам аямайды. Өз обалың өзіңе.

Нұржан мен Мырзағұл кетеді.

Біржан: (Өз-өзіне күбірлеп) Бұлар менің шаужайыма неге жармасады-ей? Өн салғаным өрсі ме, ел көргенім өрсі ме? Қай ісім қытықтарына тиді екен? Жетісудың саңылағы Сара емес пе сағынғаным. Жүз көрісіп қайтуды да көпсіне ме Біржанға? (Жарболаға) Өй, күрдас, сен бүйтіп салбырама. Ат өкел.

Жарбол: Ат?

Біржан: Ат.

Жарбол: А-ат?

Біржан: Өй, ат ше, ат. Төрт аяғы, құйрық-жалы бар ат, көлік.

Жарбол: Бере ме?

Біржан: Сұрамайсың ба?

Жарбол: (Сасқалақтап) Сұрайын, сұрайын...

Кетеді. Біржан жалғыз.

Біржан: (Күрсініп) Ой, дүние-ай! Заман-ай! Тұнықтан жүзіп ішкен қаракөк ем, жабыдайын тұмсығымды лайға қалай малайын? Үкісін бұлғақтатып, домбыраны көкке сермер, қайран шақ оралмасыңды білемін. Жалт еткен жалғыз күніңді көзім көрсе, дөтке қуат болар еді (домбырасын қолына алып):

Ұшына орамалдың түйдім сусар,
Көп жылқы көк алалы көлде жусар.
Кешегі ел қыдырған есер шақта,
Өн екен Біржан салған «Жамбас сипар».

Дегенде біз қартайдық, біз қартайдық,
Белгісі қартайғанның серттен тайдық.
Қанекей, соныменен шыққан мүйіз,
Қасына сұлулардың көп жантайдық.

Ән біте бере Жарбол кіреді

Жарбол: (Түнжырай) Ержан ат бермеді.

Біржан: Не деп сұрадың?

Жарбол: «Жетісуға жүреміз, белі мықты, үнем созар ат керек» дедім.

Біржан: Төйір-ай! «Ауыл аралап бой сергітеміз, мына тұрған Қырыққұдыққа барып қайтамыз» демедің бе? Жетісуға баруға олар көлік бере ме? Өзің не тыңдап тұр едің?

Жарбол: Өйбүй! Бүлдірген екем ғой.

Пауза

Біржан: (Ұзақ ойланып отырып барып) Сен салт жүрмісің?

Жарбол: (Аңғармай) Салт жүрмін.

Біржан: Қап-ай! Қырсыққанда қымыран іриді.

Жарбол: Салт болғанда, енді... Осы күні бел шыдатып тұр ма? Салт жүре алмаймын.

Біржан: (Қуанып) Оу, сен сонда арба жегіп жүрмісің?

Жарбол: Арба болғанда... енді... тарантас.

Біржан: Төйірі, манадан бері осылай демейсің бе?

Жарбол: Е, өзің ғой, қапелімде састырған.

Біржан: Ендеше, сен барып атыңды жегіп өкел, қашамыз.

Жарбол: Кімнен?

Біржан: Кімнен дерің бар ма? Ержан мен Нұржаннан. Жіберетін сыңайлары жоқ.

Жарбол: Қайда қашамыз?

Біржан: Бекетші Мұсаға барамын. Беген баласы бетімді қайтарып көрмең еді. Сол көлік тауып берсе, Жетісуға тартамыз.

Жарбол: Олай болса, қашайық.

Іңір. Сол шоқ қайыңның арасы. Біржан, Жарбол

Жарбол: Күрдас-ау, күрдас, артымыздан қуғыншы ерсе қайтеміз?

Біржан: (Өз ойымен, Жарбол сөзіне мән бермей) Қаша-мыз...

Жарбол: Қашсақ, төзірек қашайықшы.

Біржан: Беу, неге? Әпішті күтіп тұрған жоқпыз ба?

Жарбол: Байыз таппай тұрғаным... жүрегі құрғыр суылдап барады.

Біржан: (Сабырмен) Шыда, Жарбол, шыда. Әне, Әпіш те келеді. Ең болмаса есендесіп кетейін. Ағалардың қимағаны да сол еді, енді сен тарылмашы.

Жарбол: Таң атқанша қоштассаң да мен бейіл. Не қыл дейсің?

Иығында бармақ батпас тоқ қоржын, ектіге басып Әпіш келеді

Әпіш: Салым, мынау жол киім мен азығыңыз.

Біржан: Әпішім, не дейін? Амандықпен көрісерге күн жазсын.

Әпіш: Хабарыңызды лып етіп ұшқан құстан, лүп етіп соққан желден сұрап отырармыз. Қош болыңыз, салым!

Біржанның кеудесіне басып сіңіп, ұнсіз егіледі. Жарбол сырт айналып кетеді.

Біржан: Босама, Әпіш. Қайратты ең ғой.

Әпіш: Қимаймын, салым, қимаймын сізді. Қолымнан біржолата ұшырып алардаймын. Қимаймын.

Жарбол: Қашқынның қатынжандысын. Әне балаң да қимайды, келе жатыр.

Жүгіре басып Теміртас келеді. Әкесін құшақтай алады

Теміртас: Көке, көке, сен бір жаққа жол жүріп барамысың?

Біржан: Иә, балам, жол жүріп барамын.

Теміртас: Қашан қайтасың?

Біржан: Жолаушыдан қашан қайтасың деп сұрамайды. Дем тартқанда келермін.

Теміртас: Көке, баяғыда сені Азынабай деген біреу сабапты ғой. Тағы да соққыға жықпай ма?

Біржан: Бұл күнде сабайтын оларда хал жоқ, сабалар күннен мен де кеткем. Жасыма, балам.

Пауза

Теміртас: Сен сонда өл аралап, өн саласың ба?

Біржан: Иә, өн салам.

Теміртас: Не деп саласың?

Біржан: (Жарболға иек қағады. Ол домбырасын ұсынады) Былай деп өн салам (Теміртасты қасына алып әндетеді):

Ішінде Өптіөктің рәббал фәләк,
Өлеңге он жасымнан еттім талап.
Орынсыз еш пендені кемітпеймін
Болғанмен өзім палуан, ақын саңлақ.

Бай болып Мақаржада етпен сауда,
Басымды қарап жүріп салман дауға.
Қайғыдан Қап тауындай арыларжын,
Қор болман еш уақытта дұшпан-жауға.

Бәрі қоштасады.

– Қош!

– Қош көке!

– Қош!

– Қош!

Біржандар аттанып кетеді.

Ержан үйі. Екіндей басып Ержан, Нұржан, Мырзағұл кіреді

Ержан: Асқан екен Біржан, кеткен екен тиюдан.

Мырзағұл: Жарболдың тарантасымен кетіпті. Ізі сайрап жатыр, бағыттары – бекет жақ.

Ержан: Аяқ-қолын жатап, ат сауырына өңгеріп өкелмесем, Ержан болмай кетейін! Уа, тумай кетейін Қожағұлдан!

Нұржан: Соңына шырақ алып түсердей Біржан сенің қазынаңа қол сап па? Қайтесің қуып, оралар.

Ержан: Оралар! Оралады атқа өңгеріліп!

Нұржан: Сабаңа түс, Ержан! Ашу үсті ағат басып жүресің!

Ержан: Бұдан асқан не ағат бар? (*Мырзағұла*) Жина жігіттерді, қоныңдар атқа!

Екеуі жүгіре басып шығып кетеді. Өпіш кіреді.

Нұржан: Теміртас қайда?

Өпіш: Сіздің үйдің кішкентайларына қосылып көлге кеткен.

Нұржан: Балаларға жылқыдан тай алдырып, көрші ауылға жіберу керек.

Өпіш: Кіші аға, жүрегім кеудеме сыймай барады. Тыныштық болса жарар еді. Салым аман ба?

Нұржан: Аман қояр, Ержан!

Нұржан шығып кетеді.

Өпіш: Сезіп ем-ау, жүрегі құрығыр сезіп еді! (*Есіліп отыра кетеді*) Не жазып ең тағдырға, салым-ай?..

Бекетшінің бөренеден қиып салған шатыр үйі. Жасаулы кең бөлме. Сүният молла Құбылаға бетін бұрып намаз оқып отыр. Біржан, Жарбол, Мұса үшеуі үнсіз қымыз ішіп отыр. Салден соң молла намазын бітіріп, жайнамазын жиыстыра бастайды.

Біржан: (Сүниятқа) Моллеке, өлгінде бір сөз айтып, жауабымды бергенше намазыңызды бастап кеттіңіз. Енді соны айтайын, өдейі күтіп отырмын.

Сүният: Поруәрдигер, сен сөзімді мәкүрік қылушы ма ең? Айтасың ғой, айт.

Біржан: Әуелі «Ғашық болу – күнә» – дедіңіз. Өткеніме соқтыға айттыңыз. Сонда Мұхаммед пайғамбар Хадипаға ғашық болмап па? (Молла үндемейді) Содан соң «Өн салу – күнә» – дедіңіз. Сіз сөздеге бас қойып тұрып, намаз үстінде өн салдыңыз ғой.

Сүният: (Шошынып) Астапыралла!

Біржан: Намазда Бұхар мақамымен оқыдыңыз. Дін макам десе, қазақ өуен дейді. Өуен деген өн емес пе? Үніңіз өуенді екен, құлағыма майдай жағып отырды.

Домбырасын қағуға оқтайланады.

Сүният: (Ашуланып) Тек! Зинһар! Мутләк харам бұл сөзің!

Жарбол мен Мұса мәз болып күліседі.

Сүният: Сүбіхан Алла! Сүбіхан Алла! Құранды өлеңге айналдырғаны несі? Өлең деген дінге халлас!

Біржан: Аузың айтқан пайғамбарға қолындағы Құранды өлеңмен уахи еткен. Өлең қайтіп дінге халлас болады?

Сүният: Сен күпірлік қылдың, Біржан, күпірлік қылдың. Бақида тосар бұл ісің.

Біржан: Осы күні молдалар жайлы мақал көп. Соны айтқан қазақтың бәрі тамұққа бара ма?

Сұният: Ондайларға бейіштің есігі жабық. Құранда солай деген.

Біржан: «Күллі хамату-с-сагир фитнә» деген ше? Ол: «Бойы қысқалардың бәрі арамза» деген сөз.

Жарбол мен Мұса ду құлді

Сұният: Ой, күнәкар пенде! Күнәкар пенде. (Мұсаға) Маған көлік қамдат, жүрөм.

Мұса: Көлігің әзір, жүре бер!

Біржан: Оу, моллеке, қайда асықтыңыз?

Сұният: Керегі жоқ сөзіңнің.

Сұният шығып кетеді.

Мұса: Көргім келмейді қарада бойын, қара жүзін. Көлігін тез беріп, жөнелткенше асығам.

Жарбол: Ел ішінде осыны көрсек, тағы біреу әлген екен деп зәрем кетеді.

Біржан: (Құліп) Пах-пах, дедің-ау...

Пауза

Мұса: Біржан аға, қараң батқырды айта беріп қайтеміз? Өзіміз ұзақ жолдың үстінде отырсыз. Көлік дайын болғанша, аз-кем көңіл көтерейік. Әу демейсіз бе?

Жарбол: Қой, әнді қайтеміз? Артымыздан қуғыншы кеп қалуы да көдік. Тездетпесек болмас.

Мұса: Ол жағын да ескеріп отырмын. Сондықтан қосарға бір-бір ат аласыздар. Алайда Біржан ағаның лебізін естімегелі де көп болды.

Біржан: Қолқаңа мен бейіл, Мұсажан. Несіне үздік-тірейін. Қайсысын қалайсың?

Мұса: Сіздің әннің елестеп-екіпері бар ма? Хош көргеніңізді айтыңыз.

Біржан:

Қызы едің Ақтентектің Шұға, Мақпал,
Әр жерде сабырлы ерді Төңірім сақтар.
Көңілің бір-біріңмен болса гасіл,
Ауылын ғашық жардың жігіт жақтар.

Қызы едің Ақтентектің Мақпал атың,
Ешкімнен кейін емес салтанатың.
Алыстан ат терлетіп келгенімде,
Көзіме бір көрінші перизатым.

Мұса: Біржан аға, сіз Шорманның Мұсасына бәс тігіп,
ән салған даусыңыздан сол отырған үйлеріңіздің терезесі
сыныпты дейді ғой, сол рас па?

Біржан: Ай, Мұсажан-ай, сен қайдағыны қозғадың-
ау. Ертеректе Омбыға барған сапарымда Көшеннің
Тұрлыбегі қонақасыға шақырды. Сол үйде Шорманның
Мұсасы да отыр екен, маған: «Сені жұрт өнші дейді ғой»
деп сызданды. Сонда былайшы бір ауыз өлең айтып ем:

Мүсеке, біздің өнге кенелерсің,
Даусымды өстігенде бұлбұл дерсің.
Көтеріп көкке қарай мен шырқасам
Бұл үйдің сындырармын терзесің.

*Елдің айтып жүргені сол сөз ғой. Бұл күнде ол қуат
жоқ қой, жоқ.*

Мұса: Олай демеңіз, Біржан аға. Үніңіз әлі бабында.
Өзіңізге өзіңіз өділдеу болсаңызшы.

Біржан: Ниетіне рахмет, Мұсажан. Әніме деген
ықыласыңды көріп, үш жүздің азаматына қауышқандай
марқайып отырмын. Үш жыл үй күшік болып, тұяғым
тасыркап қалғандай еді. Елімнің құшағына бір кірсем,
кұлаш көрер түрім бар. Сол елімнің бір азаматы сенсің
ғой, рұқсатыңды бер, біз жүрейік.

Жарбол: Иә, қозғалайық.

Мұса: Ай жатсаңыз да ауырламайтын мейманымсыз. Уақыттың тығыздығын көрмеймісіз... Көлік те дайын болған шығар.

Жарбол: Олай болса аттанайық.

Бәрі тұра бастайды. Көп аттылының «Кеп қаламса игі еді-ау» деген дауысы естіледі.

Мұса: Жүрістері суыт қой, қугыншы болмасын!

Қасында он шақты жігіті бар Ержан кіреді.

Ержан: Тарантас жегіп, түнделетіп кеткенде жеткен жерің бекетшінің үйі ме еді?!

Жарбол: Қырсық қылған Құдай-ай! Менің арбамның ізі бастап өкелген екен ғой.

Ержан: (Жарболаға) Саят кетсем таптырмас едім деймісің?

Біржан: Барымтаңа малың кеткендей, қол бастап қуып келіпсің, біз сенен жылқы ұрлаған жоқпыз.

Ержан: Жөнімен мініп, түсе алсаң Қожағұлдан қалған мың жарым жылқы саған да жетеді. Жетпейтіндей көріп, бекетші төрт мәстегін ерттетіп қойыпты ғой.

Біржан: (Зілдене) Ей, Ержан, неге келдің артымнан? Ұзында өшіп, қысқада кегің бар ма еді? Өрісіңнен ұзамайтын қойшың ба едім мен сенің? Азаттығымды салмақсың ба саудаға?

Ержан: Ей, сорға туган сор інім. Екі ағанды тірідей көмбекпісің? Ержан, Нұржанның інісі қартайғанда бақсы боп, диуаналық құрып жүр деп күлмей ме ел? Ойла-саңшы, бауырым-ау!

Мұса: Ел күлмейді күңіренеді, торда ұстасаң тотысын. Елді Біржаннан, Біржанды өлінен айырмақ па едіңіз? Қайтыңыз райыңыздан, тимеңіз Біржан ағам!

Біржан: Мұсажан жөн айтады. Қайтыңыз ағасы. Аулыңыз ана тұста.

Ержан: Қайтпағанда түнейді ғой деп пе едің? Беген баласы шікіреміз болыпты ғой, айтқанын тыңдап қайтайық. *(Біржанға)* Жүр, қайтайық!

Біржан: Үзеңгіңізді үзбей аттана беріңіз. Қайтар жолды өзімде табам!

Ержан: Қайтпаймысың?

Біржан: Жоқ!

Ержан: *(Жігіттерге)* Жігіттер, байландар мұны!

Жігіттер ұмтыла береді.

Жарбол: *(Ақырып)* Тоқтаңдар! Біржанға қол көтеріп, көргенсіздік көрсететіндей қандай анадан туып едіңдер? Ит қана қабады атасын. Біржан әкелерің емес пе? *(Жігіттер кейін серпіледі)* Қайтар жолды өзіміз де табамыз. Сендерден жөн сұрамаймыз.

Ержан: Байландар деймін!

Біржан: Ей, жігіттер, тоқтаңдар! *(Жігіттер кейін серпіледі. Ержанға)* Нұржан екеуің қаны бірге қарындас, алдымдағы аға едіңдер. Алты алаш ардақтаған інілерің екеуіңе ізет қылмаған жері бар ма еді? Ес білгелі жүп айырмай бәз кешкен өнім мен күйімнен не күдірлік көрдіңдер? Екеуіңе содан шығын түсті ме? Елмен бірге қуанып, елмен бірге күңіренсем, ол да менің Біржандығым емес пе? Біржанға қалай Біржан болма дейсің? Жалынайын, жан аға, қалдырмапшы жолымнан, жармаспашы тізгініме!

Ержан: Менің сөзім сарқылған, қайтамысың, жоқ па?

Біржан: Жоқ!

Ержан: Байландар!

Жігіттер тұра ұмтылады. Жарбол мен Мұса арашаға жүгіреді. Жігіттер оларды сабап, Біржанды байлап әкетеді.

Екінші бөлім

Бірінші көрініс

*Біржанның үйі. Сал төсек тартып жатыр. Қасында
Әбіш*

*Әбіш: (Күрсініп) Уһ! Көрем деген күнім бе еді? Үш күн
өтті, жақ ашпайды, нәр сызбайды... (жыламсырап).
Жібек баулы сұңқарым еді, қанатына оқ тигендей жа-
тыр енді. Тірі жанға залалы бар ма еді, салымның?*

Біржан басын көтереді

Біржан: Әбішім, неге мұңайып отырсың?

Әбіш: Сізді уайымдаймын, салым.

*Біржан: Уайымдама, өлі-ақ сауығам. Мені талдырды
ғой, аямады ғой, ағаларым аямады...*

*Әбіш: Қыл арқанмен таңылған қолыңызды, сақарға
салған сүйектей боп-боз түріңізді көргенде қолқа жүрегім
суырылып кеткендей болды. «Сұмдық-ай, бұлардың не?»
дегенімде: «Нар ботасын қарпып сүйеді». Бұл да болса
жанымыздың аштығаны» деп ақталған болды Шой ағам.*

*Біржан: Иә, Шой ағаңның жаны осылай ашиды. Ер-
жанға өзге текті мейірім біткен емес. (Пауза) Бәрін айт-
та бірін айт, ағадан көрген қорлықты айт! Теміртас ше?
Теміртас көрген жоқ па менің мазлұм халімді?*

*Әбіш: Дәл осылай боларын сөзді-ау деймін. Кіші ағам
Теміртасты өз балаларына қосып, көрші ауылға жіберіп
еді. Содан келгені кеше.*

Біржан: Қайда өзі, қайда жүр?

*Әбіш: Торығып жүр ғой, байғұс бала. Қабақ керіп
күлген емес. (Сыртқа көз жүгіртіп) Өне, көл жақтан
келе жатыр. Кешеден бері сол маңда саяқ жүретінді шы-
ғарды.*

*Біржан: Құлыным-ай, шөулінің шау тартқан шағын-
да тудың-ау. Сәл жасырақ күнім болса, қанаттыға қақты-
рар ма едім мен сені?!*

Тұңжырап Теміртас кіреді. Үнсіз келіп, әкесінің қасына тізе бүгеді. Біржан баласын бауырына тартып, маңдайынан иіскейді.

Теміртас: Көке, сен неге төсек тартып жатырсың?

Біржан: Салқын тиіп, ауырып қалдым, балам.

Теміртас: Ел аралап, өн салуға кетіп ең гой?

Біржан: Ауырған соң қайтып келдім.

Пауза

Теміртас: Көке, Ержан атам доңыз, иә?!

Біржан: Неге? Олай деме. Ол сенің атаң гой!

Теміртас: Мен оны жек көремін. Сені соққыға жығыпты гой. Байлап өкепті гой, ол доңыз!

Біржан: (Көңілі босағанын сездірмеуге тырысып) Жок балам, мен суыққа ұрындым. Бар ойна, сыртқа бар.

Теміртас: (Шығып бара жатып) Мен өскен соң сені байлап өкелген жігіттердің бәрін сабаймын.

Біржан: (Басын көтеріп) Бері кел, балам. *(Теміртас жақындайды)* Сенің заманың менікінен бөлек болады. Амалың да бөлек болар. Достарыңа достық қыл, ол парызың. Тек жауларыңмен қастаспа. Ұрпақ қуалаған кек жаман. Кекшіл болма, балам... Бар, бара гой, құлыным! *(Теміртас кетеді).*

Өпіш: Үш күн болды. Нәр сызбадыңыз гой. Мен ас қамдайын, сіз сөл-пөл тынығыңыз.

Біржан: Қозғалма, Өпіш. Қасымда бол. Мен ашығып жатқан жоқпын. Сен көзімнен таса болсаң, шыңырауға құлап кетердей сезінемін... Сергітші салынды. Өн салып берші. Үніңді сағындым гой.

Өпіш: «Өн көңілді жел көтерсе шығады, не шер қысқанда шығады» деуші едіңіз. Бой сергітер өн менен табыла қояр ма екен?

Біржан: Шерің болса, шерлісін айт! Оралтшы тек шалғайдығымды.

Өпіш зарлана толғап Біржанның Қара нар әнін бастайды:

Қара нар жүк көтермес бел кеткен соң,
Кең жайлау құлазиды ел кеткен соң.
Кездесіп ойнап-күлген, беу, карағым,
Күлермін кіммен ойнап, сен кеткен соң?!

Шалшық су құдық болмас қазбаған соң,
Мияда шаба алмас саздаған соң.
Жете алмай мұратыма шерлі болдым
Әуелде Хақ тағала жазбаған соң.

*Біржан: (Сергін) Ризамын, Әпішім, ризамын! Кертө-
белмен ел кезгендей болдым-ау. Салшы, салшы тағы
бірін. Зілғараның «Жиырма бесін» айтшы!*

Әпіш «Жиырма бесін» бастайды.

Беріп кет сақинаңды мыс та болса,
Жүрейін келіп кетіп қыс та болса.
Шеш-тағы етігіңді байпақшаң кел,
Көрейін өз сорымнан ұстап алса.
Аһау жалған,
Жиырма бес екі айналып келмес маған.

Ән біте келіншек кіреді.

*Келіншек: Мені Шой ағам жіберді. Сүният молла: «Ән
салмасын, науқасқа жын үйіріледі. Маңайын таза ұста-
сын» депті. Ол сол үйде отыр.*

Біржан мен Әпіш аң тақ. Бір біріне қарасады.

Біржан: (Әпішке) Домбырамды өперші.

*Әпіш: (Келіншекке) Іргені түріп жіберші, қарғам. (Ке-
ліншек іргені түреді. Әпіш тұрып Біржанға домбырасын
береді. Біржан екілене түсіп өзінің «Ой саусақ» әніне баса-
ды. Ән аяқтала Сүният молла кіреді. Біржан үдете түседі).*

*Сүният: Сүбіхан Алла, Сүбіхан Алла! Алла тағала уә
табаракө шипасын бере гөр. Тамырыңды ұстайыншы.
Біржан (Біржанға төніп келе береді).*

Біржан: Ей, әлексеге семірген құзғын молла, менде сенің не ақың бар?

Сүният: Ән – Ібілістің ісі. Сені шалық ұрған, Біржан. Мен саған тиыл дегелі қашан?! Асқынып алған көрінеді. Сабаңа түс енді. Құдай сәтін салса, бір үшкіргенімнен қалмайды науқасың.

Біржан: Аулақ жүр, арамза.

Сүният: Міне өрепкі бастадың. Бұл шалықтың ісі. Сені жың нектеген.

Біржан: Жоғал, көрінбе көзіме!

Сүният Біржанды күштеп басып, тамырын ұстамақ болады

Сүният: Сүбіхан Алла, Сүбіхан Алла!

Өпіш молла мен Біржанның арасына тұра қалады

Өпіш: (Ашына айқайлап) Шық үйден, шық!

Сүният: Астапыралла! Астапыралла! Шалығы өпелі-не де жұғыпты.

Молла шығып кетеді. Өпіш пен Біржан үн түңсіз тұрып қалады.

Екінші көрініс

Ержан үйі. Ержан, Нұржан, Сүният

Нұржан: Бауырым-ай, қандасым-ай! Қай дүппаанның қарғысына ұрынып ең?

Ержан: Жә, сарнама! Өлеулейдің жеткізген жері осы да. Құдай салды, біз көндік. Көнбеске шара бар ма?

Сүният: Бауыр деп киналасыздар ғой, бекер өйтесіздер. Құдай сәтін саяса, сауығып кетер. Біржанды жың нектеген, аластау керек.

Нұржан: Сонда қайтпексің?

Сүният: Жыраққа оңаша үй тігіп беріңіздер. Қара күзге дейін оқимын. Иншаллаһ сауығып кетер.

Нұржан: Бұрын-соңды аластап емдеген адамың бар ма еді?

Сүният: Шүбөлөнбаңыз, байеке, шүбөлөнбаңыз!

Ержан: Ем-домыңыздың шарты не?

Сүният: Вұйырса, кара көктің бір үйірі.

Ержан: Тым шырқап кеткен жоқсыз ба, моллеке?

Сүният: Ақ тілеудің үсті ғой, ауырламаңыз, байеке.

Нұржан: (*Ержанға*) Моллекеңнің емі жанға да, төнге де зарық көрінеді. Біз осы Біржанды азаптамай-ақ, Омбыға доғдырға апарсақ қайтеді? Көзі қарақтылар сойтп жүр ғой.

Ержан: Жайнамаз көрмеген тас маңдай. Қай атаң мұсылман емінен қашып доғдырға барып жан сақтап еді? О несі? (*Моллаға*) Шартыңа біз тұрдық. Тек қараша туғанша бауырымызды жазып бер.

Сүният: Иншаллаһ, байеке, Иншаллаһ!

Нұржан: Сұмдық-ай, сұмдық... Тек ақыры қайыр бол ғай.

Ержан: Мұндай боркемік болармысың? Шаригат жолы да, ата-баба салты да осы емес пе?

Нұржан: Арғы ұраным Қарқабай, беріде Ойшыбайдан қалған жора бар. Қайдан көрдің бұл емді?

Ержан: Болды, доғар боздамай! (*Моллаға*) Іске кірісіңіз, моллеке. Құдай сөгін салсын.

Үшінші көрініс

Жөкей көлі. Жағада шоқ қайың. Шоқ ішінде жалғыз үй. Қаралы қоңыр үй. Бірнеше жігіт күштеп әкеп, Біржан салды керегеге таңады. Топ басында Сүният молла. Үй сыртында көкелеп шырылдап жүрген Теміртас, Асыл, Ақық. Оларды жігіттер ішке кіргізбейді. Өпіш те ішке ұмтылады. Қалың топ жібермейді. Жігіттер Өпішті балаларымен сыртқа тықсырып тастайды. Сүният молла әлдебір дұғаны құбірлеп кеп, Біржанды қамшымен салып өтеді. Оған жігіттер қосылады. Біржанның үстіне қамшы жауады. Сахна қараңғы тартып барып, жарық қайта жанады. Біржан жалғыз. Күңірене тұрып «Теміртасты» толғайды:

Ал, дүние, өтерінді біліп едім,
Білген соң серілікпен жүріп едім.
Бұл күнде арық қойдан бағам төмен
Үш жүзге атым мәлім Біржан едім.

Ел кездім Кертөбелмен шарықтатып,
Жақсыға сөз сөйлеймін анықтатып.
Үш жүздің ортасында Біржан едім,
Қойдың ғой енді міне, арықтатып.

Боз үйдің ай көрінген маңдайынан
Шешеннің зар төгілер таңдайынан.
Теміртас, Асыл, Ақық қарақтарым,
Иіскетіп кетсеңдерші маңдайыңнан.

Теміртас, Асыл, Ақық қарақтарым,
Үкідей мен сендерді балақтадым.
Бірге өскен құрбы-құрдас, замандастар,
Есіктен келе ме деп алақтадым.

Ағаш үй, от жаққаным қобылат пөш,
Құдайым мен пенденің күнөсін кеш.
Теміртас, Асыл, Ақық құлындарым,
Байлаулы арқандағы қолымды шеш.

Теміртас, Асыл, Ақық – балдан тәтті,
Қинауға салады екен адамзатты.
Үкідей желпіндірген қарақтарым
Шешіңдер, білегіме арқан батты.

Қара су есік алды ылайланды,
Бай болмақ, кедей болмақ Құдайдан-ды.
Қамзолдай келте пішкен дөңгеленіп,
Дүние өтерінде шыр айналды.

Ержан мен Нұржан екеуі де абыржулы

Нұржан: Әуелден-ақ қақсадым! «Мұсылман емі – осы» деп төрттағандап тұрып алдың. Масқара болдық-ау.

Ержан: Тек! Шариятты мүйізге ілмей сөйле! Екеуіміз де Қағбаға барып төу қыламыз деп отырмыз. Күнөкөр болма!

Нұржан: Бауырымызды ит қорлыққа байлап бердік – күнөнің үлкені соя емес пе?! Омбыға доғдырға апарғанымызда ләм пәле жоқ еді. Енді міне, Біржанды екі ағасы байлап тастапты деп ісі қазақ күңіренуде.

Пауза

Ержан: Бұлай болар деп кім ойлаған? Аузында – Алла, қолында – Құран, Сүнияттың сөзіне шүбәлонуга болады ма?

Нұржан: Үшкіргені – құшынаштығы болсын, сабағаны не сұмдық?!

Ержан: Рас па сонысы?

Нұржан: Күмәнің болса бар да көр. Ініміздің үсті коғала қойдай...

Ержан: Енді қайттік?

Нұржан: Сүнияттың Біржанға істегенін өз басына келтіру керек!

Ержан: Тек! Молланы сабап, Құдайдың қарғысына ұшырайын деп пе едің?

Нұржан: Ол ше? Ол неге сабайды Біржанды?

Ержан: Жә! Елеуреме! Бас жарылса бөрік ішінде.

Нұржан: Алты алашқа әйгілі жайдың несі бөрік ішінде? Қой, жырғасуды доғарып, Біржанды босатып, үйге алдырайық.

Ержан: Қайтсек те түйе көпірден өтіп кеттік. Енді артын күтейік. Бір жұма оқуым керек деп жүр ғой молла. Бұдан былай сабамасқа сөз де берді.

Нұржан: Ендігі сөз кімге шипа? Ел дүрлігіп, іс бүлінген соң.

Ержан: Кім екен бүлдірген?

Нұржан: Сен!

Ержан: Иә?!

Нұржан: Қуып барып, атқа өңгертіп өкелген кім? Сен! Моллага ықтияр берген кім? Сен!

Ержан: Біржанға мен қастық қылып жүр екем ғой?

Нұржан: Осыншама зілзала достың ісі деймісің?

Ержан: Айыптаспақ екенсің ғой. Арылайық енде-ше... Кеше Біржанды жаман бір Поштабай ел көзінше сабады. Сонда Азнабайға айғыр үйір айып салған кім? Жанбота Біржанға қалқа болмады. Сол ісін бетіне басып, Жанботаны болыс сайлауында жардан құлатқан кім? Мен! Көк қайтарған кім сонда? Көлбай, Жанбайдың ұзатқалы отырған қарындасына жады болды Біржан. «Ләйлім-шырақ» деп өліп кете жаздады. Қыз ағалары мұны менсінбей, елге жетті табасы. Сонда қырық жетіні қырқа матап, тізеге басып отырып Ләйлісін алып берген кім? Намысқа шапқан кім? Сенің жалғыз ауыз сөзің шығын болды ма? Енді келіп сен – мырза, сен – жана-шыр. Түнеукүні мен Біржанды байлап өкелгенде, артым-нан қуып барып неге айырып алмадың? Күнк еттің де, мыңк еттің. Басқа қайран бар ма еді қолыңнан келер... Үндемейсің! Доғар онда бопсаңды... (*Жарбол кіреді*).

Жарбол: Ассалаумағалейкум!

Ержан: Сен бе Біржан жайлы лақапты елге жайып жүрген?

Жарбол: (*Ығыспай*) Мен! Жайып жүргенім лақап емес, шындық! Біржандай алты алаштың ардақтысы тұрмақ, жат басына орнамағыр масқара! Ел естіді – дүрлікті. Келеді ертең Сарыарқаның сал-серісі жиналып. Азат қылды Біржанды! Қалдырмаймыз ешкімнің дозағына!

Бесінші көрініс

Сол шоқ қайың. Сол қаралы қоңыр үй. Біржан да сол қалпы керегеге таңулы. Мезгіл күздің аяқ шені. Біржан сұлық, басы төмен салбырап кеткен. Қайтқан құстардың қаңқылы естіледі. Біржан жайлап басын көтереді.

Біржан: Жылыстап жаз өтті. Күз де міне күшінде.
Жердің түтін қарыған бозқыраудың аяғы қарға айналар.
Керегеге таңылып таң асқалы да талай заман. Бұл
халімнің аяғы неге апарып соғар екен, дүние-ай. Әнмен
өткен гүмырым, зарға ұласып күри ма екен күрдымға?..

Біржан деп атым шықты алты алашқа,
Құдайым гүмыр берсін Теміртасқа.
Жасымыз алпыс беске келгенінде,
Берді ғой Құдай науқас ғазиз басқа.

Теміртас, Асыл, Ақық қалдың зарлап,
Адамзат қалмақ па екен солай сарнап.
Көзкөрген құрбыларға дұғай сәлем,
Дұғасын оқи берсін маған арнап.

Салғаным ағаш үйге ызботты пеш,
Құдайым мен пендеңнің күнәсін кеш.
Денеме кендір арқан жаман батты,
Теміртас, Асыл, Ақық қолымды шеш.

Жылама, сен де анасы, енді бекер,
Біржанға уақыт жетті алыс кетер.
Артымда жастай қалған құлындарым
Тірлікте әлі-ақ бір күн өсіп жетер.

Арқаның түгел көрдім көрі-жасын,
Барады алыс жолға ғазиз басым.
Ойланам: ауруымның түрі жаман
Біржанның кім ұстар деп домбырасын.

Алдымда шам-шырағым Теміртасым,
Тілегім – сенің ұзақ болсын жасың.
Бауырым, балапаным, кош болындар,
Байқаймын ажал шіркін күтқармасын.

*Жарбол кіреді. Келе Біржанды бас салып қушақтай
алады. Қолын шеше бастайды.*

Жарбол: Арысым-ай! Саңлағым-ай! Бұл күніңді көргенше шыққыр көзім шықса етті.

Біржан: Жарболым! Бауырым! Қайда жүрдің? Қайда кеттің көрінбей?

Жарбол: Ержан мені соққыға жығып кетпеді ме? Содан бас көтергенім – осы. Кінәлама, құрдас.

Біржан: Иттер-ай! Сөні де қор ғып кеткен екен ғой. Осылай ит қорлықта өтеміз бе, бауырым-ау?!

Жарбол: (Арқанды атып ұрады) Лақтыр қорлық қамытын. Кетті енді келмеске! Бірі қалмай келе жатыр Арқаның сал-серісі. Басыңды азат етпек, дертіңді өнмен жазбақ.

Біржан: Не дейсің, Жарбол-ау? Кім келе жатыр?

Жарбол: Сал-серілер!

Біржан: Ғайып ерен, қырық шілтең десеңші!

Сал-серілер, қыз-келіншектер, әлем-жәлем қыякен топ сахнаға шығады. Топ алдында бас ақын. Домбырасын төпеп-төпеп әнге басады:

Саңдалтып алты алашты өнмен қырган,
Армысың, өл өркесі ақын Біржан!
Біз келдік алты алаштың ақ сұңқарын,
Құтқарып алайық деп түскен тордан.

Сәлемін ел-жұртыңның айта келдім,
Біржан сал сен болмасаң қайтер едік?!

Әуелеп өні кеткен бұлбұл құсым,
Мәуелеп құлаш көрген бөйтерегім.

Бұлбұл құс торға түсіп, зарлайды екен,
Өніндей Біржан салдың өн қайда екен?
Көтеріп көкке қарай шырқамасаң
Өн жетім, өлең жесір қалмай ма екен?!

Біржан: Иманымды өнмен айтып қойып едім... Саулы інгендей зарлап ем... Кетті бәрі келмеске... Қанат қағып жеттіңдер ғой, тұяғымды баса келген тұлпарлар. Жыр шашыңдар жүлдеге. Мен айықтым дертімнен!

Ержан үйде жалғыз. Әлденеге алаңдаулы. Нұржан кіреді. Түнеріп алған, ашулы. Қолында босжойын.

Ержан: (Босжойынға жұққан қанды көріп) Кан? (Нұржан үндемеді). Кісі өлтіріп келгеннен аманбысың?

Нұржан: Өлтірер ем – қашып құтылды.

Ержан: Кім?

Нұржан: Сүмният молла.

Ержан: Бекер қылғансың, бекер! Келіскен бір үйірін беріп, ризашылықпен аттандырып сал деп едім ғой! Құран үсті болған сауда, бекер бұзғансың.

Нұржан: Бұзғам жоқ. Жігіттер айдап әкетті.

Пауза

Ержан: Әйтсе де сабамауың керек еді.

Нұржан: Сауап болды.

Ержан: Қан сыртында жұдырықтап не сауап? Қайтсе де шипасы дарыды Біржанға. Сауықты ғой, ойтеуір. Қолдан келгенін қылдық. Бізге не қыл дейді?

Нұржан: Сал-серілер келмесе ол айықпас еді. Оған жарық дүние көрсету бізде жоқ еді. Қайдағы бір сандалған сұм молданың сөзіне ердік.

Ержан: Қайтейін? Жазымыш та.

Пауза

Ендігі болбырауыңның жолы жоқ. Харекетіңе кіріс.

Нұржан: Не харекет?

Ержан: Кеше Қызылжардан Исамбердінің сәлемшісі келген. Іңіресі бар, Мотісі бар, Бинәші бар. Уақтан төрт адам, Атығайдан Жанбатыр – бөсеуі мамыр туа Қажы сапарына аттанбақ. Мекке, Мөдіне мына тұрған Атбасар емес, алыс жолда қара көбейтіп бірге жүрейін деп пейіл білдіріпті. Пейілдеріне мен бейіл. Уағда сол. Енді қыстай пұл қамдат. Тайыншаның базары тарқамай тұрып мал айдат. Бар, харекетіңе кіріс!

Нұржан шығып кетеді.

Көл жағасы. Қар кетіп, мұз еріген. Көл үсті құс базарына айналған. Соған телміріп шоқ қайыңның арасын да Біржан тұр. Қасында Жарбол. Ауыл үсті той дұман. Той Ержан мен Нұржанның қажылық сапарына аттану құрметіне өткізіліп жатыр. Өн мен күй, қыз-келіншек, жігіт-желең.

Біржан: Жарықтық Жөкей көлі! Тойлап-ақ жатыр. Өзін сағынып та қалған-ау!

Жарбол: Неге сағынбасқа?! Қыстай үйден шыққан жоқсың. Бұл жаққа ат ізін де салмадың.

Біржан: Жол жүруге жарамай қалдым ғой. Қыс бойы басым бір көтертпей қойды. Жер тартады да тұрады.

Жарбол: Көп қиялдайсың. Бас қайтіп ауырмасын?!

Біржан: Төйірі, қиялдан деймісің? Байғы Пойтабайдың қамшысынап бастап, бұл бастың көрмеген соққысы, төтемеген тепкісі бар ма? Солардың зардабы да.

Жарбол: Маған несін айтасың? Мен білмейтін шерің бар ма? Көп қой, күйігің көп.

Біржан: Шам-шырағым Ләйліден өлідей. Айтбай сұлудан тірідей айрылдым.

Жарбол: Ләйлі екеуің қосылғанда қызықтарыңа мен мас едім. Пиғылы жамандардың сұғы өкетті ғой Ләйлімді. Ғұмыры қысқы күндей келте болды. Қайтесің?!

Біржан: Жоғалтқаным аз емес қой, аз емес... Ақлима ше? Қолыма қондыра алмай кеткен ол да бір бақ құсым еді.

Жарбол: Жазбаған бак – бұйырған сор. Ойтпесе Ақлима сертін бұзды ма? Қашпак ниетімізді біліп қалды да, Жантөре қарындасын бір түннің ішінде атастырған жеріне ұзатып жіберді. Не дауа?

Біржан: Бізді жұртына қалдырып, Ақкете ауылы сол түні көшіп кетпеді ме? Көш соңындағы қара нар үзбей боздап егілтті ғой сонда. Мен де боздап, оң сөзбадым ба?

Өніш келеді.

Әніш: Жарбол-ау, шалымды қайда алып кеттің?

Жарбол: Өзі ғой осылай қарай тентірей жөнелген.
Ойтпесе керек еді маған сенің жаман шалың.

Үшеуі мәз болып күліседі.

Әніш: Менің салым жаман шал болғанда, сіз бе едіңіз бозбала?

Жарбол: (күліп) Бозбала болмасақ та жігітпіз ғой.

Біржан: Өзім де жігіт болып ем, талай жігітті көріп ем, бірақ дәл сендей ыңыршағы айналған жігітті кім көрген?

Тағы күліседі.

Әніш: Жүріңіздер, ағалардың аттанар мәзгілі де таяп қалды. Қызықтарын қызғанғандай бұл тұрысымыз ерсі болар. Жүріңіздер!

Жарбол: Жүр, Біржан, аяндайық. Біржансыз тойдың сәні болушы ма еді?!

Сегізінші көрініс

Тойға жиналған сәнді топ. Ортада бас ақын. Қыз-бозбала соның айналысында. Бас ақын ән салып тұр. Ән Біржан салдың «Ләйлім шырағы».

«Ләйлім шырақ» әнінің мәтіні.

Ән аяқтала бере Біржан, Жарбол, Әніш шығады.

Біржан: Ойпырым-ай, «Ләйлім шырақ» көптен бері тап мұндай айтушысына кездеспей жүреді! Құйқылжытады екенсің, ерім!

Бас ақын: Өзіңіздей айту қайда, Біржан аға?! Біздікі тек «Ұялмаған өнші боладының» кері де. Мына жұрттың сағынғаны сіздің дауысыңыз.

Жұрт: – Рас, Біржан аға!

– Оу деңіз.

– Лебіз білдіріңіз.

Біржан: Мені қинап қайтесіздер? Мына Әпіштің өн қоймасы – қордалы. Соны қолқалаңдар.

Жұрт: – Ал, жеңеше, шырқаңыз!

– Тартынбаңыз!

– Сізді де көптен тыңдамап ек?

– Жалындырмаңыз, жеңеше!

Жарбол: Мен сіздей өнші болсам манадан бері бес өн айтып тастар ем.

Әпіш: Жарбол-ау, мені кергіп түр дейсіз бе? Қысылғанда не айтарымды білмей тұрғам жоқ па?!

Біржан: Сал-серінің қазіреті Сегіз сері емес пе?! Нағыз өн маржаны сонда ғой. Қыбыла көріп, ұстаз тұтқаным сол Сегіз сері еді. Салшы саңлағымның бір өнін.

Әпіш: Қалауыңыз білсін, салым, Сегіз серіден салсам салайын:

Орынбор Тұз тобенің тұзын көрсең,
Жылойдың таң қаласаң қызын көрсең.
Атыңнан түссең қайтіп міне алмайсың,
Әйөйдің судан тартқан ізін көрсең.

Өн аяқталған соң жүгіре басып екі-үш жігітпен **Мырзағұл** шығады.

Мырзағұл: Тыйыл! Тыныштал! Шой ағам келе жатыр.

Біржан: Кім дейсің?

Мырзағұл: Шой ағам келе жатыр! Шой ағам!

Біржан: Әкең келе жатыр екен десем...

(**Жұрт** ду күледі).

Мырзағұл: Сен тұрсың ғой осында.

Ержан мен Нұржан бастаған бай-бағлан тобы шығады.

Біржан: Иә, сапарларың оңғарсын!

Ержан: Әуин! Айтқаның келсін, Біржан! Сапар алдындағы соңғы сөздің бір түйіні сенде қалып тұр. Соны айтып арылсақ деп ек.

Біржан: Менде қалтарыс болушы ма еді? Арылсақ, арылайық.

Ержан: Ұғыса алмай шалғай кетіссек те шығаннан шыққан жеріміз жоқ еді. Шарт сынысар несі бар? Қол қылғаны қиянат болса да, көңілімізге бауырлықтан бөтен алалық еді деме.

Біржан: Жете алмаған мұратым мен түтесілмеген жағымның бәріне сен кінәлі емессің. Қажыға бармаққа қам қылыпсыңдар, күп-ақ болсын! Алайда Мекке – Мәдине мен жете алмаған Жетісудан жақын емес қой. Қартайған шақтарыңда киын соғып жүрмесе.

Ержан: Білместікпен ішкен у бал татиды демеймін. Наданға молла күлсін. Табалма. Ұзаққа жол жүремін дегеніңе біз келіспеп едік. Сөйтсем бекер екен. Енді міне, сол кеп басымызға келді. Ризашылығыңды бер. Кеш бізді, бауырым!

Біржан: Арқаның сал-сөрісі жыйылып келіп, тұралап қалған Біржанды өз тауына шығарып кетті. Сынық көңілім бүтінделді. Сызат қалдырып қайтейін. Мен кештім! Оң сапар тілеймін!

Нұржан: Кешпе! Неге кешесің?! Мен өзімді көшпеймін! Сен де кешпе!

Біржан: Жоқ, Нұржан, мен кештім. Өз басыңа қарғыс тілер күноң жоқ. Күңіренбей аттаныңдар, ағалар!

Нұржан: Мен Меккеге қажылық көксеп бармаймын. Мехнатты жолдың үстінде жаза күтем Құдайдан!

Ержан: Тек! Астамсыма! Қыңыр сөзге құлағы түрік Құдайдың.

Біржан: Біржан тартқан кемдікүнгі бейнетті бір-бірімізге күнә санап қайтеміз? Кешірімімді ағам қабыл алмады деп, мен де күпті қалмаймын. Наз-наладан арылып, шеменсіз аттаныңдар!

Нұржан: Отыз Ержан, қырық Нұржан ширегіңе келе ме? Қадіріңді білмедік қой, бауырым!

Ержан: Жо, болды, боркемік! Енді сенің де аяғыңа жығылайық па? Уа, ағайын, біз міне Хак жолына бағып-

ты ақ сапардың үстінде тұрмыз. Қайта айналып қауышамыз ба, жоқ па, ол тек бір Аллаға аян іс. Өйтсе де тек жақсыдан үміт қылайық. Той-думандарыңды жалғастыра беріңдер. Ал, бастандар!

Ержан, Нұржан ақсикалдарды ертіп, үйге беттейді. Біржан мен Жарбол да солай қарай қозғалады.

Бас ақын: Ау, Біржан аға, салдардың шалдарға қосылғанын қашан көріп едіңіз? Қағыңыздан жерің қайда барсыз?

Біржан: Бұған не уәж айтамыз, құрдас?

Жарбол: Уәж айтып керегі жоқ. Қала қою керек.

Біржан мен Жарбол жастарға қосылады. Ержан тобы үйге енеді.

Бас ақын: Біржан аға, осы тұрған жас жеткіншек тек сіздің өңге құмар. Сарыарқада ешбір той сіздің өніңізсіз өтпейді. Онсыз тойдың сөні не?! Қане, жастар, басайық, Біржан салдың өніне!

Жарбол: Әр өніңді осылай сүйіп әлпештер, артыңда канша шөкірт бар, арманың не, құрдас-ау?

Біржан: Ризамын, жастарға! Алайда арман шіркін алыста ғой, алыста.

Жарбол: Пенде көңіліңнің қашан да қанағаты кем ғой. Әйтпесе өмірге өкпең не? Өткеніңе қарашы, елі сүйген ер болдың. Алты алаш ешбір азаматын дәл сендей ардақтамаған шығар.

Біржан: «Өткеніңе қарашы» дейсің. Өткеніне көз жібермес көкірегі көрің мен бе едім? Байқап тұрсам, көңіліме мысқалдай уайым алмай, алаңсыз өткерген жалғыз ғана жазым бар екен. Сол жаз өмірімнің де жазына айналса керек. Осы күні көксейтінім де сол.

Әліш: Ол қай жаз еді, салым?

Жарбол: Ол...

Біржан: Ешкіөлместің жағасында қарымы төң, көркі асқан Сарамең өткен қайран жаз! Қайран Сара!..

Сараның өні естіледі. Өнді басып «Күтемін! Ұмытпаңыз Сараны!» деген жалынғышты үні жетеді.

Әліш: Сара – өніңізге нәр бөріп келген қуанышыңыз еді. Енді келіп күйігіңізге айналмаса жарар.

Біржан: Балдың уға арналған шағы ғой. Күстаналап қайтесің?

Жарбол: Баяғыдай жер тарпыған Кертөбелдің тізгінін білекке орап мен тұрсам! Ат үстінде домбыранды көкке сермеп сен шырқасаң! Боз үйден айғай салып Сара шықса! Шіркін-ай! Өмірде екі келмес сөт екен-ау. Жалғап-ой, жалған...

Біржан: Сол күннің бір үзігі жалт етіп көзге түсіп, еске оралмас деймісің? Тәуекел, Жарбол! Жүрейік Жетісуға!

Бас ақын: Бастаныз, Біржан аға! Біз ереміз сізге!

Жігіттер:

– Біз ереміз сізге!

– Аттанайық, Біржан аға!

– Жауға шапсаң қылышың, тойға барсаң домбыраң-ызбыз!

– Қонайық атқа, Біржан аға!

Біржан: Ал, Жарбол, сен не дейсің?

Жарбол: Мен бара алмаймын ғой.

Біржан: (Сескеніп) Не дейсің? Неге?

Жарбол: Ұрланып кірген науқасым ұлғайып алған бұл күні. Ұрып жықпай тыншымас... (Пауза) Жетісуға жетіп, Сараны бір көріп қана жығылар шамам болса, бүгін-ақ тартып кетер ем.

Біржан: Қазақтың өзірейілімін деген науқасы да атқа бір мінсе-ақ айығып кететін. Науқас емес, сені жеген тіршілік деген жегі күрт қой.

Жарбол: Менде қозғалар дәрмен жоқ.

Біржан: Елу жыл тізе айырмай ат үстінде қатар жүріп келіп одік, енді келіп бой жазар менің ақтық сапарыма ере алмаймын деймісің?

Жарбол: Біржанды Біржан еткен мынандай шәкірттерің бар. Осыларды серік қыл. Жолыңнан қалма! Аттан, Біржан! Жет Сараға...

Біржан: Күшігімен ойнаған көрі тобеттей бала-шағаға еріп қайда барам? Пейілдеріңе рахмет, тырақтарым. Сендер барар той алда. Менің тойым тарқап кеткен екен-

ау. (Пауза) Көрілік ит абақтыдан бетерсің-ау. Мұратыңа жетпегенінді көзің көріп, көңілің сезіп тұрса да қолдан келер қайран жоқ. Жалған-ай! Бозым-ай! Қайран Сара! Даңғылым-ай!

Жарбол: Сара байғұстың да бұл күнде ертегі кейпі қалды деймісің? Оған барып жаныңа не медет табасың? Көксеткен күннің өксігі де байыз таптырмай жүрген.

Біржан: Өксік деймісің? Болса болар... Өксік... Қалай дәл айттың, Жарболым? Көксеп жүріп өксіктен өледі екен-ау пенде... Ақтық рет болса да ақын Біржан өксіп қалсын бір рет!

Айбозым, ай-хай бозым, даңғыл бозым,
Жер шалғай, жүре алмаймын жалғыз өзім.
Сүйікті сүйіскенді сағынғаннан,
Талады қарай-қарай екі көзім.
Өзіңнің теңдес құрбың болмаған соң,
Жүреді енді кімге айтқан сөзің?!

Өн өзінің шырқау шегіне жетіп барып, кілт үзіледі. Біржан сал да үзіледі. Біржан сал теңселіп барып құлайды. Бәрі тұра ұмтылады. Үйден жүгірісіп Нұржан, Ержан шығады. Біржанды жабыла көтеріп үйге енгізеседі. Өпіштің дауыс салып жылағаны естіледі. Сахнада тек Жарбол ғана қалады.

Жарбол: Аспандағы аққуға үнін қосқан алты алашты сандалтып, әнмен қырған әйгілі Біржан сал дүниеден өтті. Біржан салдан ата дәулеті – мал қалған жоқ. Ел мұрасы – өн қалды. Сол өнді ардақтандар!

БАТЫР БАЯН

(Екі бөлімді трагедия)

Қатысушылар:

Абылай – қазақ халқының азаттығы мен тұтастығы жолында күрескен кемеңгер хан

Жырау – Абылай ханның ақылшы серігі, белгілі жырау Бұқар Қалқаманұлы

Батыр Баян – Абылай ханның ең сенімді батырларының бірі

Тәтіқара – ақын

Толыбай – би

Қанай – би

Ноян – Батыр Баянның інісі

Нұрсұлу – Батыр Баянның жары

Маймене – уәзір

Майсары – уәзір

Құралай – тұтқын қыз

Жолбарыс

Оразымбет

Жанғабыл

Жәпек

Дәруіш

Сақшы

Шабарман

Пролог

*Таң алды. Алакөлеңке. Сахнадан көп тұтқын айдап,
Батыр Баянның әскерлері өтеді. Селдір жарықта
әскерді де, тұтқынды да ажырату қиын. Тізіліп өтіп
жатқан қара толқындай лек.*

Жырау үні:

Өлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де –
Қызыққа тоймас адамзат!

Ілімді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап,
Қисынсыз күйге түссе де –
Өмірге тоймас адамзат!

Жақындап ажал тұрса да,
Жанына қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңілі қарайып,
Қарауытып көзі тұрса да –
Үмітін қоймас адамзат!

*Тізбектеліп өтіп жатқан көп көпірдің арасынан
бөлініп Батыр Баян шығады.*

Батыр Баян:

Хас тұлпарды тамтыратқан,
Ер жігітті қансыратқан.
Өр зәмәті ажал тосқан,
Қан сүргінде шіміркенбес жүрегім,

Ұға алмадым,
Неге жүніпа тулайды?
Жау көбесін жырта сөккен,
Ел мерейін үстем еткен,
Атақ-даңқым жұлмеге аян,
Мен едім ғой Батыр Баян!
Неден жасып, сескенемін, –
Білмедім.
Жеңілгем жоқ, –
Тағы жеңдім.
Түрдім-дағы іргесін,
Керттім-дағы керегесін,
Ата жауды шауып алдым жоса қып.
Еркектерін құл етем деп,
Ұрғашысын күң етем деп,
Алып келем
Қойдай тізіп көгендеп.
Ішінде бар бір перизат,
Адам емес,
Судан шыққан су перісі дермісің!
Норкес көзін бір төңкеріп қараса,
Жан қоярға жер таба алмай,
Бозбаладай қиналам.
Мұндай халді кешпегелі,
Жастығыма қош дегелі
Талай күндер қартайып,
Талай түндер ескірмеп пе еді.
Мұным не?
Тыныш күнде ел бастаған,
Қан майданда қол бастаған,
Бәйтерекпен бой теңеген,
Төременен төр теңеген,
Ақылы асқан ағыла
Батыр Баян емес пе едім,
Япыр-ау?! (Пауза)
Тағы да бір тілдесейін,
Ірікпейін ойдағымды,
Тіл күрмемей актарайын бәрін де.

Кетеді.

Әскерлер, тұтқындар тыныс алуға алдаған. Көбі жерде сұлап жатыр. Өріде күжетші сарбаздардың бейнесі қараңдайды.

Батыр Баян мен тұтқын қыз.

Тұтқын қыз: Жай ма, батыр?

Батыр Баян: Жай емес.

Сөйлесетін сөзім бар,
Айтатұғын кебім бар,
Мойын бүр да, құлақ сал.

Тұтқын қыз: Олжаға не батырдың,
Қолындағы тұтқын қызға
Сөйлер сөзі,
Мұншама ұзақ болар ма;
Неше күндік жол бойына
Сыңайы жоқ таусылар.

Батыр Баян:

Тауысамын, сарқыламын дей алман,
Тек байлауымды естіртпекпін өзіңе.
Бүгін біздің ұзақ-сонар жолда өтер,
Ең ақырғы күніміз ғой,
Білесің.
Бөсін аумап Келтесорға жетеміз.
Келтесорды жайлаған
Аз ғана жұрт –
Уақ деген елім бар.
Той қылады құрметіме қашан да.
Жатқан болар неше күннен қамданып.
Бар тұтқынды Бурабайға –
Абылайдың ордасына жөнелтем.
Өзім елде қаламын.

(Пауза)

Сен де...

Тұтқын қыз: Өлдеқашан сезіп едім,
Таусылмайтын сөзіңіздің түйіні
Дәл осылай боларын.

Тұтқынға кім билік берсін,
Ойға алсаңыз, істейсіз ғой бәрін де.
Бірақ сізге басын ашып айтарым:
Үйіп тұрған тірлігімнің
Шайқадыңыз қаймағын.
Құлағыңыз естіді ғой
Еңіреген ата-анамның қарғысын.
Бауырынан тартып мені
Әкеттіңіз боздатып.
Көз жасымды кептірген жел,
Баса алған жоқ өксігімді іштегі.
Күң қылсаңыз қыларсыз,
Жар етем деп ойламаңыз бірақ та.

Батыр Баян: Қол қимылдың адамы едім,
Үркіп-толқып көрмеген.
Қайыс болып қатқан жүрек
Сені көріп езілді.
Жібімес пе қатқан қан?

Тұтқын қыз: Қайтіп, қалай жібімек?
Қатып, беки түспесе...

Батыр Баян: Сезем, сезем...

Айыбым көп алдында.
Ел-жұртыңның қаны менің мойнымда.
Қазақтың да қалмақ кеше,
Қанын судай ағызбап па еді алай да?!
Еруліге қарулыны мен қылсам,
Айып емес, абыройым болмай ма?
Ата жаудың қанын төксем,
Ел-жұртымның
Намысы ғой жыртқаным.
Қай дәулетке қызығып
Найза ұстапшын қолыма?
Кегім үшін қайтарған,
Ешкімге де кеше гөр деп,
Жалбарынар жайым жоқ.
Саған ғана мойынсұнам
Айыбымды мойындап.

Өйткені сен періштесің
Жұмақ үшін жаралған.
Жазықсыздан жапа шексең,
Қисынсызды қиыстырған –
Шеберлігі тағдырдың.

Тұтқын қыз: Айтатұғын дауым жоқ,
Сөзіңіздің бәрі жөн.
Бірақ тағы мен сізге
Жібіп, босап, елжіреп,
Қыла алмаймын мысқылдай да ілтипат.
Алдарқатып жаза алмайсыз жарамды.

Батыр Баян: Қорқытатын көгің емес,
Қатып қалған мұзың ғой...
Дүрия мен мақпалға орап,
Алтын аптап, күміс күптеп
Апарайын еліме,
Берші соған келісім.
Өз еркінмен құрметімді қабылда,
Алтын басымды алдыңа ніп өтінем.

(Құралай үнсіз. Бір қырындап сырт айналады).

Ақ білектің күшімен,
Көк сұңгінің ұшымен
Талай елді бағындырған Баянға
Табынбаған сен ғана.

Тұтқын қыз: Жүрек өктем, өзімшіл,
Тілекке де, білекке де көнбейді.

Батыр Баян: Кімнен кем еді өктемдігім?!
Мен жалбарынған жан иесі сен ғана.
Төңірсіген талайларды
Жер тұқыртып кетіп ем.
Ат жалына қонғалы
Коудемді ешкім басқан жоқ,
Еш теперіш көрмедім.
Ел қорғадым,
Жер қорғадым.
Қазағымның мұңынан
Өзге мұңға көңілімді бөлмедім.

Тек намыстың құлымын мен,
Басқа құлдық көрмедім.
Бү жалғанның тауқыметін,
О дүние тозарын
Ескермеген пенде едім.
Ертіс бұзар екпінімді тоқтатар
Жаратқанның зауалы анық сен бе едің?
(Тұтқын қыз үндемейді).

Көріп сендей гүл сипатты перизатты,
Сүйіп қатты шерге баттым, жасырман.
Шарасыз өрт, дауасыз дерт көшкенім.
Сыңғырлаған үніңді естіп,
Болам бейне бейіс балын татқандай.
Сол боп аққан көз жасы мен
Қара бұлттай түнжыраған
Қаралы күн қалды артыңда.
Сертім болсын: қолыңды бер,
Жетелеймін жарыққа!
Ағыл-тегіл нөсерден соң
Кемпіркосақ бой түзер.
Құратұғын салтанатың алдында,
Перизатым, тартыңба!

*Тұтқын қыз қатты толқыныс үстінде ұзақ үндемей
тұрады да, қиналып барып сөз бастайды.*

Тұтқын қыз: Тоқымдай сор маңдайыма жазғанмен,
Ұларақтай бағым және бар екен.
Сол екеуі қатар келсе,
Бақтан қашам несіне?
Ынсапсыздық ырыс елес,
Ібілістің ісі де.
Киесіз ерге олжа боп,
Несіз елге келмеппін.
Тұтқын емес, тотыдайын тұмарлап
Отырмаксыз. Сол ниетке
Көңілімді қоңсы еттім.

Батыр Баян: Перизатым, не дедің?!

Көндім деші,

Ердім деші шынымен.

Тұтқын қыз: Көндім. Ердім. Тек маған

Бұдан былай перизатым демейсіз.

Батыр Баян: Болсын. Онда періштем деп айғақтай-
мын мен сені.

Тұтқын қыз: Періштем де демейсіз.

Батыр Баян: Сұлуым деп...

Тұтқын қыз: Сұлуым да демейсіз.

Батыр Баян: Тәуәп етер Қағбамсың,
Пірім дейін ендеше!

Тұтқын қыз: Қиналсаңыз білмей мені кім дерге,

Бітіміңіз, болмысыңыз

Жүрегіме ендеп, деңдеп кіргенде.

Кетер болса сіз дегенде,

Күйге толып гүл-кеуде.

Көңілімнің тереңдегі інжуін

Сүзекіңіз ілгенде.

Күйдіру де, жандыру да,

Жанымды естен тандыру да,

Болсын, батыр, сізге серт.

Батыр Баян: Серт!

Төңірінің осы сыйы аз емес,

Мына мендей қанағатшыл пендеге.

Келісімің – маған қылған тартуың.

Сенен немді

Іркіп қалам мен енді?

Болсын дәйім дегенің.

Тұтқын қыз: Бірақ-тағы сізге қояр

Екі түрлі шартым бар.

Бірін қазір тыңдаңыз,

Бірін кейін айтайын.

Мұң-шері бір, тағдыры бір,

Көгендеулі жатқан ана

Бауырларыма өперіңіз азаттық.

Жазығы не сормылардың?..

Құл мен күннем жақсы ғой,

Сізге қылған қызмет.

Қондырыңыз осыларды қоңсы қып.

Батыр Баян: Жанғабыл!

(Қараңдаған көптің арасынан бөлініп Жанғабыл шығады).

Аттан, бауырым, Абылайға

Қырық күлдің құнына

Құнықпасын хан ием.

Асы түскен олжадан

Сұрамасын еш сауға.

Батыр атым даң болғалы,

Қарсы келіп көрмеп едім бетіне.

Көрі құлжа бой жазатын

Таудың келте соқпағындай

Енді қалған тірлікте

Сыйластықтан көтісіп,

Үзеңгімізді үзбейік.

Жалғыз айтқан қолқамды

Тартпасын де уөзіңге.

Жеткіз осы сөлемді,

Абылайдай ханыма.

Екінші көрініс

Абылайдың ордасы. Абылай мен Дәруіш.

Абылай: Солай дә, Дәруіш, солай де...

Дәруіш: Солай, Абылай. Бүгін-ақ бір шабарман жетер, сол растар сөзімді.

Абылай: Жоқ, дерегің дұрыс, сөзің шын. Сөзгем, білгем қаптайтынын қытайдың.

Дәруіш: Жеңе алмайтыныңды да білесің.

Абылай: Ыы... *(Пауза)* Ұтылмайтынымды да білем.

Дәруіш: Рас, ұтылмайсың.

Абылай: Неге ұтылмайтынымды білесің бе?

Дәруіш: Сен тек қана ұту үшін туғансың.

Абылай: Неге ұтылмайын? Мен ажалдан ұтылам.

Дәруіш: Аспа, Абылай. Сенің жеңісің – халқыңның жеңісі. Бірақ, сені алған ажал ала алмайды еліңді. Соған төубе қыл! Абылайсыз қазақтың Абылайлы қазақтан артық болмасын қайдан білдің? Сен өлсең...

Абылай: Күмілжіме. Төк, тілінде зор тұрса да.

Дәруіш: Сенен сұрар сауалым бар, Абылай... *(Абылай үндемей, тек ишарат қылады)* Осы сені ақын біткен мақтап та жатады, даттап та жатады. Мақтағанды арқаға қақпайсың, даттағанды бетке қақпайсың. Қыңыратқыған кей ақын жеті атаңа жетеді. Қызыл тілін қырқып неге алмайсың?

Абылай: Халқының ойын білгісі келген адам ақыңдарының тіліне тиек салмас болар.

Дәруіш: Сонда...

Абылай: Ел үшін бөрі, ел үшін...

Дәруіш: Соя ел үшін мен де аттанам, Абылай. Шарыштың басын қаққанындай, қандансын де қанжығам!

Абылай: Жолың болсын, Дәруіш! Мә, мың ділдө... Ат қарайтұғын қызметің үшін. Осы жолдан аман қайтсаң, мал сап берем алдыңа.

Дәруіш: Аман да қайтармын, малыңды да алмаспын.

Абылай: *(Ұзақ пауза)* Ұқтым. Дәруіштің асасын құрыққа айырбастағың келмейді ғой.

Дәруіш: Мені жұтып, қара жердің талысы тарылады деймісің? Тілейтінім, Абылай, сенің амандығың. Қош!

Абылай: Қош!

Дәруіш шығып кетеді. Абылай бос мойынды алып, ілулі тұрған қалқанды қағады. Сақшы кіреді.

Абылай: Батыр Баянның шабарманы кірсін.

Сақшы шығып кетеді. Аздан соң Жанғабыз кіреді.

Абылай: Тоғызқұмалаққа қалай ең?

Жанғабыл: Жеңіліп қалсаңыз басымды кесесіз бе?

Абылай: Бес тігіп ойнаймыз. Жеңсең сыйлық берем.

Жанғабыл: Жеңілсем ше?

Абылай: Жеңілсең де.

Жанғабыл: Мен Баянның сәлемін түгел жеткіздім. Басқа ештеңе естігем де, көргем де жоқ.

Абылай: Кел, отыр!

Жанғабыл отырады. Екеуі ойнауға кіріседі. Сақшы кіреді.

Сақшы: Жұрттың дені жиылып қалды.

Абылай: Түгел жиылған соң хабарларсың. Шабарман-дар болмаса, ешкімді кіргізбе.

Сақшы шығып кетеді.

Үшінші көрініс

Басқа бөлме. «Тағанақ» кеңесіне жиылып отырған батырлар, билер. Екі-үш қызметші жұртқа үлкен керсендерден қымыз құйып таратып жүр.

Алға екі уәзір – Маймене мен Майсары шығады.

Маймене: Баян неге келмеді, білгенің бар ма?

Майсары: Өзі келмесе де, шабарманы отыр ғой, Абылаймен құмалақта қаржасып.

Маймене: Қаржасып отырған жоқ, қармалып отыр. Қырық тұтқынды Батыр Баянның еншісіне қалдырыпты ғой. Абылай соның қарымтасын қайырып жатыр да.

Майсары: Баянды тағы бір жерге жұмсағалы отырған шығар.

Маймене: Қайдам...

Майсары: Қоқанды шап дер...

Маймене: Білмедім-ау. Абылайдың ішкі есебін шеше алсақ уәзірі боп жүрер ме ек?

Тәтіқара ақын кіреді.

Тәтіқара: Ассауаумағалейкүм, жақсы-жайсаңдарым!

Жұрт жалырлап Тәтіқараның сәлемін алады.

Маймене: Түсің қашып кетіпті-ау. Елң аман ба, ақынмы?

Тәтіқара: Ел амандықпен қош айтысқалы қай заман.

Маймене: Не боп қалды?

Тәтіқара: Үш күн болды, Терісаққандағы ел жаяу қалды. Жасанып келгөн көп қалмақ бар жылқысын қуып кетіпті.

Майсары: Батыр Баянда кеткен кектерін қайтарған да.

Тәтіқара: Жонғар шапқанда да Батыр Баянда кеткен кегін қайтарып па?! Баяннан есе қуса Обағанды, ио Кел-тесорды шабар еді ғой. Ердң ерге жекпе-жекте жан бергені – елдің елмен қырқысқаны да.

Маймене: Шапқан елдің де айдарынан жел есіп отырғаны шамалы. Шабылған елдің жайын айт. Хан иеме естірту керек хабарыңды.

Тәтіқара: Абылайдың өзі қайда?

Маймене: Батыр Баянның шабарманымен тоғызқұмалақ ойнап отыр. Үстіме ешкім кірмесін депті.

Майсары: (Тәтіқараға) Алайда сен кір. Суыт хабармен келген шабармандарды жібер депті.

Тәтіқара: Кірермін де айтармын. Бірақ мен шабарман емеспін, Төтіқара ақынмын.

Тәтіқара шығып кетеді. Алға Қанай би мен Толыбай би шығады.

Қанай: Басқаға сабақ жіптен есе бермейтін Наушаруандай гәділіміз Абылай, Баянға келгенде жомарттығын Атымтайдан өткерді-ау.

Толыбай: Абылайды ту көтеріп қолдаушы ең, өнжар тартып қапсың-ау.

Қанай: Кежегем кейін тартқанмен, керегем мықты боп тұр ма? Абылайдың асығы алшысынан түсіп тұр.

Толыбай: Қағбаң сол боп қалған соң, шара бар ма? Көргім келмейді-ау... Қара да бойын, қар жүзін.

Қанай: Он сан алаш баласын иіріп алды маңына. Әбілмәмбеттің тек үстінде қарт төні, төж астында алжыған басы қалды. Басқа несі қалды? Шетімізден құрықтап келеді Абылай.

Толымбай: Ендігі бұғалық салмағы – Баян.

Қанай: Бөгенбай мен Қабанбай – тұғырдан тайған қырандай. Алдаспаны – зұлысқардай, айбалтасы – гүрзідей мұзбалғы Баян ғой. Пайғамбар сахабасының санындай отыз үш мың сарбазының басына соны қоймақ Абылай.

Толымбай: Біз туғанда да анамыз ұл таптым деп май ішкен шығар. Қан сыртында жұдырық, тұқырта бере ме Абылай? Қылмаймыз ба бір қайрат?

Қанай: Бөсе деймін-ау. Бүгін қай қиянга салса да арындап-ақ бағармын.

Толымбай: Абылайдың жүз көргенде басатұғын мысы бар. Үркек жабыдай жалт бермейін. Осы болсын бітуанамыз.

Төртінші көрініс

Абылай мен Жанғабыл. Өлі ойындары аяқталмаған.

Абылай: (Құмалақты қядан ауыстырып жатып) Қалмақтың қызы құтылды.

Жанғабыл: (Үяға құмалақ тастайды) Батыр Баян торға тұтылды.

Абылай: Шабарманы ұтылды (Ойынды аяқтайды).

Жанғабыл: (Ақырыл) Расында да... Қап! Жөлкем ашық калыпты-ау.

Абылай: Шабу үшін қорғана білу керек (Жанғабылға бір қалта ділді береді) Енді аттан! Батыр Баянға сөлем айт. Үлдемен басын ораған, семсермен шашын тараған қалмақ қызы құшағына құт болсын! Арыстаным абай болсын өзіне. Ештеңені көзіңнен таса қылма.

Жанғабыл: Жеңілген сайын сыйлық алып тұрса, тіпті, жеңудің қажеті жоқ екен-ау.

Сақшы кіреді.

Қанай: Он сан алаш баласын иріп алды маңына. Әбілмәмбеттің тақ үстінде қарт төні, төж астында алжыған басы қалды. Басқа несі қалды? Шетімізден құрықтап келеді Абылай.

Толымбай: Ендігі бұғалық салмағы – Баян.

Қанай: Бөгенбай мен Қабанбай – тұғырдан тайған қырандай. Алдаспаны – зұлыңқардай, айбалтасы – гүрзідей мұзбалғы Баян гой. Пайгамбар сахабасының санындай отыз үш мың сарбазының басына соны қоймақ Абылай.

Толымбай: Біз туғанда да анамыз ұл таптым деп май ішкен шығар. Қан сыртында жұдырық, тұқырта бере ме Абылай? Қылмаймыз ба бір қайрат?

Қанай: Бөсе деймін-ау. Бүгін қай қиянға салса да арындап-ақ бағармын.

Толымбай: Абылайдың жүз көргенде басатұғын мысы бар. Үркек жабыдай жалт бермейін. Осы болсын бітуанамыз.

Төртінші көрініс

Абылай мен Жанғабыл. Өлі ойындары аяқталмаған.

Абылай: *(Құмалақты қыдан ауыстырып жатып)* Қалмақтың қызы құтылды.

Жанғабыл: *(Үяға құмалақ тастайды)* Батыр Баян торға тұтылды.

Абылай: Шабарманы ұтылды *(Ойынды аяқтайды)*.

Жанғабыл: *(Ақырыл)* Расында да... Қап! Жөлкем ашық қалыпты-ау.

Абылай: Шабу үшін қорғана білу керек *(Жанғабылға бір қалта ділді береді)* Енді аттан! Батыр Баянға сөлем айт. Үлдемен басын ораған, семсермен шашын тараған қалмақ қызы құшағына құт болсын! Арыстаным абай болсын өзіне. Ештеңені көзіңнен таса қылма.

Жанғабыл: Жеңілген сайын сыйлық алып тұрса, тіпті, жеңудің қажеті жоқ екен-ау.

Сақшы кіреді.

Сақшы: Суыт хабармен Тәтіқара ақын көліп тұр.

Абылай: Кірсін.

Сақшы шығып кетеді. Тәтіқара кіреді.

Тәтіқара: Армысыз, Абылай?!

Абылай: Армысың, ақыным?!

Тәтіқара: Ер өліп, Ертіс бұзылған заманда хабардың жайлысынан жайсызы көп. Соның бірі еді өкөлгенім: Терісаққанның бар елі бүт артар көлікке зар боп, жаяу қалды. Үш күн болды, қуып кетті бар жылқысын қалмақ кеп.

Абылай: (*Жанғабылға*) Үш Баянға; тез аттансын Еділге, алып қайтсын бар малды! Атсыз ердің қанаты майып. Ұқсын Баян жайымды, елдің басын бұлт торлаған заманда.

Жанғабыл: Құп, алдияр. Қоп болыңыз! (*Шығып кетеді*).

Бесінші көрініс

«Тағанақ» кеңесі. Кеңеске жиылғандар. «Абылай хан келе жатыр!», «Хан ием келе жатыр!» деген дауыстар тұс тұстан ұрандап шығады. Керней үні. Барлығы орындарынан тұрып Абылай, Тәтіқара, Маймене мен Майсарыны қарсы алады. Маймене алға шығады.

Маймене: «Тағанақ» кеңесіне елбасылар мен қолбасылардың дені жиылды. Келмей қалғандар: Садырдан Тасболат батыр, Уақтан Қирабас баласы Абыл мен Қасболат баласы Батыр Баян.

Абылай: Батыр Баян келе алмайды.

Толыбай: Қырық тұтқынын бағып қалған ғой...

Маймене: Бүгінгі «Тағанақ» кеңесі Ресейге елші жіберу және Хиуа мен Қоқанға салық төлеу жағдайымен шақырылып отыр.

Қанай: Сонда салықтарыңның шамасы қанша?

Маймене: Алты арыс орта жүзден алпыс үйір жылқы. Атығай-Қарауылдың үлесіне де он үйір жылқы.

Сақшы: Суыт хабармен Тәтіқара ақын көліп тұр.

Абылай: Кірсін.

Сақшы шығып кетеді. Тәтіқара кіреді.

Тәтіқара: Армысыз, Абылай?!

Абылай: Армысың, ақыным?!

Тәтіқара: Ер өліп, Ертіс бұзылған заманда хабардың жайлысынан жайсызы көп. Соның бірі еді өкөлгенім: Терісакқанның бар елі бүт артар көлікке зар боп, жаяу қалды. Үш күн болды, қуып кетті бар жылқысын қалмақ кеп.

Абылай: (*Жанғабылға*) Үш Баянға; тез аттансын Еділге, алып қайтсын бар малды! Атсыз ердің қанаты майып. Ұқсын Баян жайымды, елдің басын бұлт торлаған заманда.

Жанғабыл: Құп, алдияр. Қоп болыңыз! (*Шығып кетеді*).

Бесінші көрініс

«Тағанақ» кеңесі. Кеңеске жиылғандар. «Абылай хан келе жатыр!», «Хан ием келе жатыр!» деген дауыстар тұс тұстан ұрандип шығады. Керней үні. Барлығы орындарынан тұрып Абылай, Тәтіқара, Маймене мен Майсарыны қарсы алады. Маймене алға шығады.

Маймене: «Тағанақ» кеңесіне елбасылар мен қолбасшылардың дені жиылды. Келмей қалғандар: Садырдан Тасболат батыр, Уақтан Қарабас баласы Абыл мен Қасболат баласы Батыр Баян.

Абылай: Батыр Баян келе алмайды.

Толыбай: Қырық тұтқынын бағып қалған ғой...

Маймене: Бүгінгі «Тағанақ» кеңесі Ресейге елші жіберу және Хиуа мен Қоқанға салық төлеу жағдайымен шақырылып отыр.

Қанай: Сонда салықтарыңның шамасы қанша?

Маймене: Алты арыс орта жүзден алпыс үйір жылқы. Атығай-Қарлуылдың үлесіне де он үйір жылқы.

Қанай: Уай, Абылай! Атығай-Қарауылдан алған алты қатыныңның қалыңына татиды ғой салығың. Бөре алмаймыз.

Толыбай: Ресейге жіберетіндерің не қылған елші?

Маймене: Елші Орынбор губернаторы барып, Тобылдан бергі орыс бекіністерінде қазақтардың сауда жасауына рұхсат сұрайды.

Толыбай: Сауда жасау үшін де салық төлеу керек қой. Сол бекіністерді, Абылай сұлтан, қатын патша неге қататып жатыр?

Оразымбет: Жаудан қашсаң, тығылатын баспанаң – сол.

Жәлек: Көксау болған арыстандай зәңбірегін күркілдетіп қарсы алсын!..

Маймене: Еділден өтіп, қазақ жеріне енген соң Петербордан келе жатқан қазыналы керуен тоналған. Бірақ, тонаған қалмақтар. Өз жерлерінен Ресей керуенін өткізіп жіберіп, өкшелей кеп қазақ даласында тонаулары – екі елдің арасына от тастау. Орынборға барған елші осы жайларды да анықтап қайтпақ.

Оразымбет: Керуенді қалмақ тонайды да, ат-шапан айыбын біз тартады екенбіз ғой.

Қанай: Уа, Абылай, Нұрадағы Ақмола, Есілдегі Қараөткел, екі өткелдің аузына тас қорғанды салғыздық, орыс саған не берді? Атбасар мен Қалқұтан, балығы төтті су еді, айналасын шандыттық, орыс саған не берді? Баянаула, Қызылтау, оны орысқа жайлайтын, іргеңе төгіп жатыр әскерін. Сабантаудан жиылып, бес сан болды қолдары. Қашан шауып алады деп, ел-жұртыңда зәре жоқ.

Тәтіқара: Уай, Қанай би, бір езулеп қайда тартып барасың? Орыс қашан жылтығын қазаққа кезеп атыпты? Бергенінді айтасың, алғаныңды бір сана. Қыс ызғары өкпеден өтпесін деп, Тобылдан шебер алдырып, ағаш үй салды Абылай. Содан көріп талай қазақ қыстауына бөренеден үй салып, ұядай қып қойды ғой. Жан-жақтағы көршілермен жан бөрісіп жауласқанда жеріміз үшін жауластық. Қазақ жері мал үшін, басқа қадірін біліп пе? Он мұжықты былтыр жалдап, Абылай егін егуді үйретті.

Жер емшегін алғаш емгеннің бірі – өзіңнің Қарауылыңдағы Атабайдың Бегені. Ғибрат алсаң, содан ал. Ресеймен қырын келген кез бар ма? Қырын келер шамаң бар ма әуелі? Ресей Кіші жүзден алып отырған аманатын Абылайдан алған жоқ. Бұ да болса абыройы ханымының.

Оразымбет: Суырыла берме, ақыным. Абылайдың төреңдігіне бойлаймын деп, тұншығып кетіп жүрме.

Тәтіқара: Қайрандап сен-ақ қала ғой!

Маймене: Содан соңғы бір жағдай: Сыр бойынан бес қала Қоқанға беріледі.

Жәпек: Қоқан, Қоқан деп қоқандата береміз бе? Соғыспай, жерімізді малмен қорғайтын болсақ, найзамызды құрық қылайық.

Оразымбет: Болмаса катын-қалашқа оқтау қып берейін. Қоқан би еді басымызға шықпаған?

Маймене: Жау жағадан алғанда, етекке жармаспас үшін итке сүйек тастар болар.

Жәпек: Қорқатынымыз келмеген шұршіттің көлеңкесі екен ғой.

Оразымбет: Итке сүйек салғанша, бөрінің соғып алмаса па? Бабалардың жолын неге тұтынбайсың, Абылай?

Абылай: Есім салған ескі жол, Қасым салған қасқа жол, Тәукеден қалған «Жеті жарғы» емес пе алдындағы құбылам?! Арғы бабаң күн елінде Еділ хан, мешің атам Шыңғыс хан, басып алған жерімен, жаулап алған елімен қай ұшпаққа жетіпті? Кеше ғана қазақты тоз-тоз қылып шұбыртқан жоңғар бүгін не болды? Қантайшылар өзді-өзімен қырқысып, ел-жұртымен жем боп кетті Қытайға. Лузын айға білеген арыстандай бір елден қаңыраған арту-арту бел қалды, қан сасыған сай қалды. Сол күн ертең біздің басқа тумасына кім көпіл?..

Сақшы кіреді.

Сақшы: Жетісудан шабарман келді, алдияр.

Абылай: Кірсін.

Сақшы шығып кетеді. Шабарман кіреді.

Шабарман: Алдияр, жау келді! Қытай қолбасшысы Фу Де алыс мың қолмен Жетісуға кеп кірді. Осы күні Ілеге төніп келеді. Қаша соғысып жүрген – жалғыз Шапырашты Наурызбай.

Абылай: Фу Денің артынан келетін өскер бар ма, білдіңдер ме?

Шабарман: Фу Денікі жаяу өскер. Артында отыз мың атты өскермен Чао Хой келе жатқан көрінеді.

Ұзақ үнсіздік. Абылай барша жұртты көзімен бір-бір шолып өтеді де, сұмырылып ала шығады.

Абылай: Шүршіт келсе, көрдегі дененді алып жейді деп айтып еді Бұқар жырау... Қытай қолы – тоқсан мың, үш есе көп қазақтан. Тоқтар не тоқтамас, алайда бұл қарсы соққан дүлей күш. Алдан шапқан алдыаспаннан сырттан соғар қанжар қатар. Хиуа мен Қокан – ол қанжар. Сондықтан да Қоканға беріледі бес қала. Нәдір Шахтың сұраған салығын да төлейміз. Ресейден қауіп күтпеймін (*Пауза*) Ақ туымды Ұлытауға тігемін. Қазақ қолы сол араға жиылсын! Тез аттанып, таратындар жарлықты. Атқа қонсын алты Алаш!

Жұрт тарайды. Абылайдың қасында Маймене мен Майсары қалады.

Абылай: (*Майсарыға*) Болған жайды хабарлап, Әбілмәмбетке шабарман жібер. (*Майсары шығып кетеді. Майменеге*) Сен Нәдір Шахқа елші боп аттанасың. Есіңде болсын; не айтса да ығыңа жығыл. Қолыңнан келсе Қоканға қарай айдап сал (*Пауза*) Тез аттанудың қамына кіріс. Жолбарыста маған жібер (*Маймене шығып кетеді*). Дұрыс айтты Дөруіш... Жеңе алмасын-ау Қытайды, жеңілмеу керек бірақ та. Аман жүрсін Дөруішім! Ол да мендей қазақ үшін керек жан.

Майсары кіреді.

Майсары: Хан иеме шабарман жіберілді.

Абылай: Енді Батыр Баянға жібер. Еділге барып қайтуға үлгермейді. Қолын жиып, тез қасымнан табылсын. *(Майсары шығып кетеді)* Соғысқа бір тойса қазақ тояр еді-ау. Көзін ашқалы көріп келе жатқаны осы. Сыртқа жау кетсе, өзді-өзі қырқысады. Қыл үстінде қалт-күлт еткен тағдыры дауыл күнгі дариядағы қайықтай. Қай жартасқа соғылар? Қай жағаға бастармын? «Абылайсыз қазақтың Абылайлы қазақтан артық болмасын қайдан білдің?» дейді Дөруіш. Лайым солай болғай да. Сонда қазақсыз Абылай кім болмақ? Елімді сақтап қалуым керек! Елімді...

Жолбарыс кіреді.

Жолбарыс: Бар жайыңды естідім. Ағаң дайын қызметіңе Абылай.

Абылай: Ал, бауырым, май тамызған тіліңе сиынып бақ тағы бір. Аттан Орынборға. Әскер сұра бір түмен, әсіресе, зеңбірек.

Жолбарыс: Бере ме оны Ресей? Қару беріп қазаққа, Қытайменен қатынасын бұзар ма?

Абылай: Беріп қалар. Бермесе, Ресейден тағы да әскер сұрар күн туар, сол күн үшін сен бүтін бір өтіп ал алдынан.

Жолбарыс: Келген Қытай – қиын жау. Соны сезіп, атқа қонған бар қазақ ертең саған ереді. Ресейдің әскерін қай күніне сақтамақсың, бауырым?

Абылай: Қытайдың бетін қайтарсам, Қоқанға берген қаламның тартып алам барлығын. Малдана тұрсын өзірге. Арқа басы кеңіген соң, шоғырланып тұра бермей, бытырайды бұл қазақ. Ел тізгінін сол шақта алу үшін қолыма Ресейдің әскері керек маған, бауырым.

Жолбарыс: Хан болсаң екен үш жүзге! Басқа тілек жоқ менде. Сол тілектің жолында малым, жаным – садаға. Онерімді салайын, қызметімді, қылайын. Мен аттандым, бауырым!

Абылай: Жолың болсын, жақсы ағам!

Екеуі тос қағысып қоштасады.

«Келтесор». Батыр Баянның ауылы. Көп аттың тұяқ дүбірі, талы иттердің үрген үні алыстан естіліп, бірте-бірте жақындай береді. Олжаларын көтеріп, сахнадан аңнан қайтқан жігіттер өтеді. Батыр Баян мен Құралай шығады. Соңдарынан атқышы көрінеді.

Батыр Баян: (Садағы мен қорамсағын атқышыға беріп жатып) Жігіттерге айт: ауылды шуылдатпай, тез жайгассың! Қымыз келтірт! (Атқышы шығып кетеді).

Аңқау інім манағы бір киікті
Бос жібермей, атып алса егер де,
Келтесор мен Жолдыөзекте
Тірі аң қалмайды екен-ау.
Ерен болды осы жолғы олжамыз,
Өзің де бір жан екенсің ақжолтай.

Құралай: Айтары жоқ, батырым,
Мерейі асқан пенде болып тұрмыз ғой.

Батыр Баян: Тұрымтайдай кұнысып,
Ат жалына жабысып,
Жігіттерім кіл қыран,
Тұз тағысын құтқармай,
Жақсы атқарды міндетін.
Бүгінгі бұл сейіліміз –
Саған қылған құрметім.
Тазысын да қоспастан
Жебесін де тартпастан,
Қасқыр жемі – киікті
Қоя беріп беталды,
Ішім ғана көрсетті бір осалдық.

Құралай: Шыбын жанын олжалаған
Киік үшін ініңізді
Қайтесіз көп жазғырып?..
Бұлтартпайтын мерген екен өзі де,
Қайтар жолда танытты ғой өнерін.

Батыр Баян: Жапандағы теректің
Шіріп тұрған бұтағына дәл атқан

Мергендікті қайтейін?!

Ата алмады қарсы алдына

Тағдыр айдап алып келген тағыны.

Тарттырармын кейін өзім сазайын.

Құралай: Түнжыраған қара бұлт

Сейілмеген сияқты,

Сейілген де сияқты.

Қалжырап та қалғам ба?

Батыр Баян: Қалжырасаң тыным ал

Оралармын ел орынга отыра.

(*Кетуге ыңғайланады*).

Құралай: Бар ма еді бір шаруаңыз?

Батыр Баян: Ел ішіне жеткен соң,

Айтам деп ең бір тілек.

Көзінеген сол сырынды

Сыңайын жоқ естірттер.

Күн оздырып қайтеміз?

Ақшам түсе оралам, –

Ақтар маған барынды.

Келер күннің еншісіне

Қалдыратын жайым жоқ.

Жай болар еді, тағат жоқ.

Құралай: Тағатсыз күткен тілекті,

Сағатында атқаратын болсаңыз.

Мен несіне іркесейін;

Оралыңыз ел орынга отыра.

Батыр Баян: Аятты бұзу, сірә да,

Біздің қолдан келмейді.

(*Батыр Баян кетеді*).

Құралай: Тостағанда толған мынау,

Тіл үйірген бал қымыз.

Қазақ емес, қалмақтың да

Жерік асы емес пе ең?

Сары даланың тағысымен жарысып,

Айдың көлдің қамысымен сырласып,

Құба жонда құтырған, ей, ерке жел,

Кезбеп пе едің асыр сап,
Қазақ емес, қалмақтың да даласын?
Маған қарап ұзақ түндер
Кірпік қақпай қадалған,
Толықсыған аспандағы Ай,
Көкірегін көкке сауып,
Соры қалың байғұс анам,
Тілеуімді сенен тілеп
Тұрған жоқ па тап қазір?..
Мен тұтқыны
Елім шапқан батырдың,
Ол тұтқыны
Қырыс қабақ тағдырдың;
Екі мұңлық егіз үнмен боздаған,
Аспандағы Ай,
Толқытпай ма жаныңды?!
Тілім-тілім жүрегімнің
Кім табады дауасын?
Тілегінді ақтар дейді Ер Баян, –
Бостандықтан басқа қандай
Тілек болсын тұтқында?!
Өлмей бірақ бұл тілекті берер ме?..
Жоқ! Мен одаң қолкалаймын қиылып,
Ауыздықпен алысқан,
Үшқан күспен жарысқан,
Жүйрік жетпес қазақта
Көк тұлпарың мінейін деп,
Бір қызығын көрейін деп,
Келер жолғы сейілде.
Содан кейін бір амалын қылайын,
Аттың басын туган жерге бұрайын.
Мекеніне құс екең құс
Оралмай ма жол тауып, –
Адаспаспын мен-дағы.
Көкжал Баян, қаларсың-ау шаң қауып.
Арсыдағы төңірден де
Жақын тұттым сені жанға,
Аспандағы Ай мұңлық.

Көз жасымды көр менің,
Көк тұлпарға тақымымды тигізсең,
Тілегімді бергенің...
Тілегімді бергенің...

Құралай сөзінің соңына таман Ноян кіреді. Үнсіз тыңдап тұрады. Құралай сыртынан қадалған бөгде көздің барын сезіп, жалт қарайды.

Ноян: Қиылма да, тілемө
Көкем саған бөрібір
Көк тұлпарын бермейді.

Құралай: Сен кім едің,
Тыңшысы ме ең Баянның?

Ноян: Ондайым жоқ, Баянның
Жан теңгермес інісімін – Ноянмын.

Құралай: Ноян?..

Ноян: Иә, Ноян.

Шын атым Қыстаубай.
Көкем мені ұйқастырып өзіне
Еркелетеді Ноян деп.
Мен Баянның ағасы
Сары Батырдың ұлымын.

Құралай: Ер Баянның жан теңгермес інісі,
Неге жүрсің кештетіп?
Бөтен сөзге неге құлақ түресің?

Ноян: Түрген жоқпын,
Құлағымда өзі келіп шалынды ғой сөздерің.
Сусылдаған қанатындай перінің,
Көктұлпар ма көңіліңнің жерігі?

Құралай: Болса ше?

Қиялдауға арзымайтын ат па еді?

Ноян: Қиялдай бер.

Қиыл адам еншісі ғой
Жақын еткен жырақты.
Айтсам бірақ:

Сен түгілі, мен де мініп көргем жоқ
Көк тұлпардай пырақты.

Құралай: Бар айтпағың осы ма?
Ноян: Бұл емес еді айтпағым;
Бүгінгі күн танытар
Ептілік пен мергендік
Саған қылар құрмет деп,
Тапсырып еді Баян көкем біздерге.
Мен манағы бір кшікке
Ажал оғын байламай,
Һәммәтсіз ер көріндім
Өзіңе де өзгеге.

Құралай: Ақталғалы келіп пе ең?
Датың болса көкеңе айт.
Мен емес, сол күйінген,
Тартқызам деп жазанды.

Ноян: «Тартқызам деп жазанды?...»
Иә, иә... жаңа ғана кездестім;
«Ай, ақымақ! Өй, аңғал!» деп келді де,
Қысып тұрып маңдайымнан бір сүйді.
Маған қылар қаталдығы көкемнің
Бұдан ары бармайды.

Құралай: Кішкіті неге атпадың?

Ноян: Сауалың жөн.
Менің дағы осы еді айтпағым.
Қоян-қолтық тұстан шығып
Жақын тұрды жануар.
Міне, былай,

(*Құралай иығынан ұстап өзіне қаратады*).
Қарсы беріп маңдайын.
Қарап өдім көзіме,
Үйірілген жас көрдім.
Перизаттай мөлдіреп,
Елестеді сен болып.
Екі қарым өлсіреп,
Көтертпеді садақты.
Жан батасы мұнша сұлу болар ма,
Өзге түгіл, өзіңе де қимайсың.

Құралай: Елестей ме мен болып?
Содан кейін?.. Айта түс.

Ноян: Айтар сөзім көп еді,
 Ай ұшқыр да, тіл – шабан.
 Ақтармасқа дәрмен жоқ,
 Ақтарарға үміт жоқ.
 Зауалым бар, дауам жоқ.
 Жүйрік жетпес жоқты қуған
 Есалаңның халі менің кешкенім.

Құралай: Шер ақтарып дертіңді айтар,
 Таппадың ба менен басқа еш адам?

Ноян: Сен болған соң тапқаным
 Азырқанып тұрған жоқ.

Құралай: Сезем... сезем... сеземін де сескенем
 Мен сорлыда еш жәрдемге дәрмен жоқ.
 Күйген өзек күл боп кетсін демесең,
 От лақтырма тіліңмен.

Ноян: Ішім – көрік, аузымды ашсам,
 Атылады тек ұшқын.
 Мен қайтейін, сен қонбесең
 Арсыға ұшып кетуге,
 Талақ етіп жер үстін.

Құралай: Лапылдама!
 Балалықты қой, бала.

Ноян: Балалық алыс,
 Алыста жөне ағалық.
 Жүрген бір жан ем,
 Қиялдан төтті бал алып.
 Жүрегім менің соғатын бұзбай қалыбын,
 Тахырларыңда жататын жайымен қан ағып.
 Санамда менің...
 Жататын жаймен ой ағып.
 Тым тырыс қана жүруші ем,
 Ойды сая қып.
 Ойға бір шомып,
 Қалғыған орман секілді ем
 Көрдім де сені,
 Кеттім мен оқыс оянып.

Құралай: Айтпа, Ноян, аргысып.
 Сиқыр тұман жайлап алып санамды,

Жүрегімді жалын кернеп барады.
Қоркам, қоркам тыңдауға.
Ноян: Азатпын мен үрейден,
Торғай емен тордағы.
Азан да қазан
Шулайды көңіл орманы.
Ашпас ем сырды,
Айтпас ем жырды осынау, –
Жарылып кеткір жүрегім тулап болмады.
Барамын жанып,
Өртіме дертің күйылып.
Жүрмін мен қазір
Төдірге ғана сыйынып.
Күтеді сенің алақаныңның жылуын,
Жүректе жатқан жетім махаббат бұйығып.
Құралай: Қоркам, қоркам тыңдауға.

Нояның еріндерін саусағымен басады. Ноян Құралайдың білегінен ұстап өзіне тартиды. Екеуі құшақтасады.

Ноян: Жұғысып төн ұштастырсын,
Ұғысар жан арманын.

Екеуі сүйіседі. Осы кезде қатты шапқан ат тұяғының дүбірі естіледі. Бұлар елеңдесіп қалады.

Құралай: Кім болды екен?

Ноян: Мынау Жанғабыл кокем ғой. Абылайдың ордасына кетіп еді.

Суыт екен жүрісі,
Жақсы болғай хабары.

Құралай: Барып білші, маған айтшы
Қандай хабар болса да.

(Ноян Құралайды қайырылып бір сүйеді де, шығып кетеді).

Соқты, кетті...
Құйын ба еді, япырым-ау?!
Бұл не тасқын
Бойымды алып баратқан?..

Бұрын-соңды кешпеген бір
Халге түстім. Жаратқан,
Өзің жебе,
Мендей мүңдық пендені.
Сары дала үнсіз-тілсіз безерген,
Әнге толып, күйге толып кеткендей.
Жүргендеймін ештеңеге налымай,
Ешкімге де кектенбей.
Қолқамды езген шерім қайда,
Сағынышым қайда менің,
Туған жер деп жүрегімді сыздатқан?
Туған жерге жаһанда жер жете ме?!
Дегенмен де тұтқын-тұрақ бұл дала,
Ноян туғаны үшін бе,
Болып барады етене... (*Жылайды*).
Көзімді ашқан тас-түнектен
Бір саңлау – махаббат;
Бұрдым соған бетімді.

(*Батыр Баянның үйі. Баян, Нұрсұлу, Жанғабыл мен
Ноян*).

Жанғабыл: Бүтін бір ел жылқысынан айырылу –
Бір түмен қол жаяу қалды деген сөз.
Соны ұқсыя деп, Абылай
Сан мәртебе өтінді.

Батыр Баян: Кешіе ғана шаппап па едім қалмақты?
Қайта-қайта несіне жұмсай береді Абылай,
Таппады ма басқа адам?

Нұрсұлу: Бұрын жау боп шауып келсең,
Бұл жолы күйеушілеп барасың.
Қалыңмалыңды ала бар.

Батыр Баян: Қатын ұғар шаруа емес,
Жайыңа тұр, жаркыным.

Жанғабыл: Халал жүкті жарыңа
Жасай берме киінат.

(*Аяқталмаған*)

АЙНАЛАЙЫН, АЗАТЫМ!

(Либретто)

Тәуелсіздіктің 10 жылдығына тарту

Қатысушылар:

Бәлен
Ажар
Нұртай
Мамай
Ақмарал
Арыстан Нұртаев
Студенттер хоры
Прокурор
Адвокат
Сот
Ел-хор
«Алаш»
«Азамат»
«Желтоқсан»
Депутат

ПРОЛОГ

«Бозайғыр» күйі. Ақтар мен қызылдар биі. Қызылдар – империялық өктемдік танытса, ақтар – азаттыққаңсаған халықтардың ерік-жігерін білдіреді. Ақ пен қызыл арпалысқан үлкен хореографиялық көрініс.

Бірінші бөлім

Бірінші көрініс

Бәкен үйінің жиһазды кең бөлмесі. Кісі күткен, тойға қамданған зор қарбалас. Қолында қалың қызыл папкасы бар Бәкен кіреді. Папкасын аласа журнал столына қойып, сүйсіне ұзақ қарап тұрады.

Бәкен: Атқаным зая кетпедің,
Терімді текке төкпедім.
Өгейлік маған көрсетіп
Өзекке, өмір, теспедің.

Аларым-дағы көп менің,
Берерім-дағы көп менің.
Жетімек едім – жетілдім,
Жауқазын едім, көктедім.

Бүгінше мен кандидат,
Бүрсігүні доктормын.
Проректор бүгінше,
Бірер жылда ректормын.

Жоқтатпай ата-ананы
Кірпінің етіп қаладың.

Бәкен ариясының соңына таман Ажар кіреді. Той қамы, шаруа жайымен жүргені аңғарылады. Қолында ыдыс-аяқ, сүлгі.

Ажар: Біздің үйдің данышпаны, ғалымы,
Көңілдісің – ажарыңнан таныдым.
Жазғаныңды менен артық күтесің –
Сылап-сипап өр сөйлемін, әрібін.

Бәкен: *(папканы нұсқап)*
Жатыр мұнда небір асыл ойларым,
Ақтарылған ақылымның каймағы.
Мен өзімді арнағамын ғылымға,
Саған сеніп шаруа қамын, той қамын.

Ажар: Өміріңді ғылым үшін арнасаң,
Маған сын ғой, саған тіреу болмасам.
Берем саған ел көрмеген той жасап,
Докторлықты аман-есен қорғасаң.

Бәкен: Қорғағанда шабуылдап қорғаймыз,
Ғылым үшін қажымаймыз, талмаймыз.
Сүйген жарым сенім артып тұрғанда
Қалай ғана академик болмаймыз?!

Бәкен күліп, Ажарды құшақтайды. Отбасының жарасымды сәті.

Есік қоңырауы шырылдайды. Ажар барып ашады. Мамай мен Нұртай кіреді. Қолдарында тойға тартум, сәлем-сауқат – үлкен шабадан, сөмкелер.

Бәрі жамырасып амандасады.

Бәкен: *(Мамайды құшақтап)*
Ел аман ба, ағатай, сағынамын,
Ақдаламда қыс қатты, қары қалың.
(Нұртайды құшақтап)
Тумасақ та туғандай болып едік,
Жаңалықтың ақтарты бәрі-бәрін.

Мамай: Ей, шырағым, орнында ауыл-елін,
Құрметіне бір барсаң жарыр едің.
Өзіңді бір көрсек деп сағынып жүр
Ата-ананды көзкөрген көрілерің.

Нұртай: Асканың ба, білмеймін, тасканың ба,
Көп жыл болды елге аяқ баспадың да
Сағынысып сұрайды менен дәйім,
Бала күннен бірге өскен достарың да.

Бәкен: Акдаламның айдын қол, көк беддері
Сағындырып жүр мені көптен бері.
Доктор болып барамын келер жазда,
«Кандидат па, – демесің, – жеткен жері?»

Мамай: Қабылдығы ел берген баталардың –
Шектен де алдың, пен де алдың, атақ алдың.
Докторыңды ел қайтсін, лекторыңды,
Құран оқыт басына ата-ананың.

Жақсы атаның ұлы деп өлі күнге,
Отырады ел танып қалыбыңды.
Азаматтар алашқа аты шыққан,
Ата жұрттан үзбеңдер тамырыңды.

(Нұртай мен Бәкеннің иығына қол салып, екеуін де қаусыра құшақтайды).

Нұртай, Бөкен – жетім ең екеуің де.
Екі жетім жүрдіңдер жетегімде.
Атанжілік азамат болғандарың –
Талай жылғы бейнеттің өтеуі де.

Тәубе қылам Алланың бергеніне,
Бойтерек боп қос шыбық өнгеніне.
Алматыға кеп тұрмын той көруге
Жетпіс жеті жасымда мен де міне.

Бәкен, Нұртай: (дуэт)

Ата-анадан айырылғанда,
Қанатымыз қайырылғанда,

Жетім көздің жасын сүртіп,
Жеткіздің гой той-думанға.

Көк қауырсын балапанды,
Аяладың алақанда.
Етегіңе салып жүріп,
Енгіздің гой ақ отауға.

Танып өстік әлібінді,
Алып өстік гәлімінді.
Бой түзейміз, ой түзейміз,
Саған қарап әлі күнге.

Кенет телефон шырылдайды. Бәкен көтереді. Үнсіз тыңдап тұрады. Түсі сұрланып сала береді. Телефон трубкасын орнына қоя салып, бұрышта тұрған телевизорға жүгіреді, дауысын шығарады. Экран көрерменге көрінбейді, тек диктор дауысы естіледі: «...Геннадий Васильевич Колбин сайланды...»

Бәрі үнсіз тұрып қалады. Үрей сарыны ескен алақұйын музыка.

Екінші көрініс

Студенттер жатақханасы. Сахна төрінде самаладай жарқыраған бөлмелер, ондағы студенттер тірлігі – сессия алдындағы қарбалас көрінеді. Вестюбиль сахнаның алдына қарай жылжытылған. Вестюбиль төрінен екінші қабатқа баспалдақ көтеріледі. Төменде шаж қара көлеңкеге жақын. Пальмалар мен гүлдердің арасындағы екі креслода Арыстан мен Ақмарал отыр.

Ақмарал: (Сағатына қарап). Пойыздың келгеніне де біраз болыпты...

Арыстан: Біреу келуші ме еді?

Ақмарал: Сен естімеп пе ең? Мамай ата мен сенің папам... Ендігі біздің үйде отырған шығар. Папам тойға шақырған.

Арыстан: Иә, бүрсігүні қорғайды екен ғой. Бүрсігүні, 18 желтоқсан күні сен ғылым докторының қызы боп шыға келесің. Мен сол жылқышының баласы күйімде қала берем...

Ақмарал: Арыстан, тағы бастадың ба?

Арыстан: Жылқышының ұлы мен проректордың қызы – қалай қабыстырсаң да үйлеспейді екен. Біздікі бос әурешілік пе деймін.

Ақмарал: Бекер күдіктенесің, әкелеріміз бала күннен бірге өскен достар. Екеуі де Мамай атамның тәрбиесін алған. Араларында алалық жоқ. Оның үстіне, папам сені жақсы көреді ғой. «Толковый бала» деп мақтап отырады.

Арыстан: Бір кездегі досының ұлы ретінде, әрине, жек көре қоймас. Ал, күйеу бала ретінде қалай қабылдайтынын кім білсін...

Ақмарал: Қауіпінің түрін қара. Сенің де атың Арыстан-ау. Ақмаралдан қорқасың.

Арыстан: Ақмаралдан емес, әкесінен.

Ақмарал: Ақмаралдың әкесі қолтырауын деп пе ең, ол да киік.

Екеуі тауып айтылған әзілге балаша мәз боп күліседі.

Арыстан: Көріктім-ау, киелім-ау, тектім-ау,
Саған деген көңілімде жоқ қылау.
Жанарыңның жарқылымен жарқ еткен,
Жүрегімді оттай қарып өттің-ау.

Айналайын, Ақмаралым, жан еркем,
Жаның мөлдір шыққан күңдей таңертең.
Аспан асты, қара жердің үстінде
Кім бар екен Маралыма келер тең?!

Ақмарал: Әні бұлбұл, сөзі дүлдүл, тілі бал,
Жүрегімнің Арыстандай гүлі бар.
Саған деген мөлдіреген сырымды,
Ақылдым-ау, сенен басқа кім ұғар?!

Арыстан, Ақмарал: (дуэт)

Сенің нұрлы жамалыңды көргенде
Баладай боп бозарамын мен демде.
Сені ғана сүйу үшін жаралған
Ессіз жүрек салады асыр кеудемде.

Елтем сені құшағыма алғандай,
Есім жисам – алыстайсың армандай.
Ессіз-түссіз неге өтпеймін өмірден
Сенен басқа тіршілікке алданбай...

Төменде жарық сөніп, екінші қабаттың вестюбилінде телевизор көріп отырған студенттер көрінеді. Диктор дауысы:

«...Геннадий Васильевич Колбин сайланды...» Диктор даусын музыка басады. Қара құлақшын, қара пальто, қара қолғап киген үш-төрт бөгде адам көрінеді. Бөлмелерге бас сұғып, қайта шығады. Бөгде адамдар бас сұққан бөлмелерден үш-төрттен студенттер шығи бастайды. Барлығы баспалдақ арқылы төмен түсіп, сахнаны үлкен топ толтырады. «Аяға, Алаңға!» деген ұрандар естіледі. Алда Арыстан мен Ақмарал. Студенттер плакаттар мен транспаранттар көтереді. «Лениндік ұлт саясаты жасасын!» «Әр халыққа өзін-өзі басқару мүмкіндігі!» «Тоталитаризмге жол жоқ!» Осы көріністер бойына «Ақтамберді толғауы» естіліп тұрады. Шамдары самсаған жатақхана орнына енді шамдары самсаған Орталық комитет үйі көрінеді.

Студенттер хоры:

Көрсетуде озбыр ел өктемдігін.
Өктемдігі шықты ғой шектен бүгін.
Құрысыпшы тарихтың күрдымына
Отар болып жетпіс жыл өткен күнім.

Аға халық болмайды, іні халық,
Ақиқатқа көз жетті бүгін анық.

Теңдік сұрап біз тұрмыз халқымызға,
Қолымызға елдіктің туын алып.

Ел ұстайтын ер жоқ па елімізде,
Құлдық сана сіңіп пе тегімізге?..
Жарты өлемді жайлаған жайсаң елміз,
Кім көрінген шықпасын төрімізге.

Естігенде даламның жан дауысын,
Бұлқынады балаңның арда күші.
Қасық қаным қалғанша қорлатпаймыз,
Қазақ деген халықтың ар-намысын.

*Хор аяқталысымен жастарды сапер күрегімен қару-
ланған, ит жетектеген әскерлер қоршайды. Музыка
үзілмейді. Рациядан бұйрықтар естіліп тұрады: «Опе-
рация «Метель». Готовность ноль-один». Тағы да
Ақтамберді толауы естіледі. Солдаттар студент-
терді тықсыра бастайды. Біреуі Ақмаралдың бұрымы
на қол салады. Арыстан ара түсіп, солдатты ұрып
жығады. Үлкен майдан басталады.*

Үшінші көрініс

Бәкен үйінің алғашқы көріністегі кең бөлмесі. Мамай,
Бәкен, Ажар, Нұртай. Қолы мен мойны таңулы Ақма-
рал креслода отыр.

*Бәкен: (Қолындағы шолып отырған газетінен бас
көтеріп) Масқара!.. Позор!.. Проректордың қызы мас-
күнем, нашақорларға еріп алаңға шыққан...*

Ажар: Жала бөрі! Барса Арыстанмен барды.

*Бәкен: Арашалағаның – ақталғаның ғой. Қызға дұрыс
тәрбие беру – ананың міндеті. (Ақмаралды нұсқап) Тәрби-
енің нәтижесі – міне. Позор!*

*Нұртай: Жараланса да Ақмарал үйде ғой. Арыстан-
ды айтсайшы.*

Мамай: Иә, тар есік, тар босаға – түрмеге түсу жас адамның жүрегін шайлықтырады. (*Бәкенге*) Шығарып алудың жайын қарастыр одан да...

Нұртай: Мінездемесін дұрыстап бергіз.

Бәкен: Ха-ха-ха! Айтады екенсіңдер! Сендер ауылдан неменеге келдіңдер? Декабристерді арашалауға ма, өлде менің тойыма ма? Қайда сол той?! Бүгін мен қорғауым керек еді ғой. (*Нұртайға*) сенін Арыстаныңның қырсығынан қорғай алмай қалғам жоқ па? Енді мен оған мінездеме беруім керек. Берем! Катырып тұрып берем! (*Қолындағы газетін нұсқап*). Маскүнем! Нашақор! Басқа мінездеме жоқ. Қоғамдық пікір осылай қалыптасқан, мен бұза алмаймын.

Нұртай: Алаңға шыққанның бәрі маскүнемдер мен нашақорлар ма екен?

Бәкен: «Каз. правда», Орталық комитеттің органы солай жазып отыр.

Нұртай: Сонда сенің институтыңда тек маскүнемдер мен нашақорлар оқиды екен ғой.

Бәкен: Жастарға үкімді сот қана айтпайды, бүтін ел айтуды. Республика бойынша барлық бастауыш партия ұйымдарында жиналыстар өткізіліп, жастар ісіне теріс баға беруде. Қалада да, ауылда да.

Нұртай: Әр ауылдағы ат төбеліндей коммунистерін – тұтас елдің сөзін айта алмас. Ел сөзі, тарих сөзі кейін айтылады.

Бәкен: Декабристің әкесі, қалай-қалай сөйлейсің? «Халық пен партия – біртұтас». Бұл мәңгілік принцип. Коммунистік қоғамда өмір сүріп отырып, осыны да түсіңбейсің. Балаңа дұрыс тәрбие бере алмай, енді менің институтымды былғамақпысың?

Нұртай: (*Журнал столында жатқан Бәкеннің диссертациясын ұрып*) «Комсомолға партия жетекшілігінің кейбір мәселелері». Сенің диссертацияң. Менің балам нашақор болса комсомолға неге аласыңдар?.. Үш жыл бойы институтыңда неге оқытасың?

Бәкен: Енді сенің балаң комсомол да емес, студент те емес. Тюремшик.

Нұртай: Жер төңірі сен емес! Соңғы сөзді сот айтады.

Бәкен: Айтты, кесті деп есепте!

Мамай: Бір тамырдан нәр алған, бір бұтаққа өніп шыққан жемістің де дәмі кейде екі алуан болады. Екеуіңді бір-біріңнен алаламай, бірдей тәрбиелеп едім. Нәтижесі екі түрлі болғанын бүгін көріп тұрмын. *(Бәкенге)* Арыстан Нұртайдың баласы болса, сенің де балаң болмайтын не жөні бар? Тым болмаса қапастағы халіне аяушылық айтып қайыспадың-ау.

Ақмарал: Папа! Папочка! «Өке-шешемнен алмағанды Мамай атадан алдым» деуші ең ғой. Енді бір тілегін бере алмайсың ба? Арыстанның мінездемесіне көмектес. Институттан ходатайство бергіз. Атам үшін бермесең, жалғыз қызың – мен үшін бергіз.

Ажар: Сотта да таныстарың бар, көмектес. Жігітін соттатып, жалғыз қызыңды жылатпақшымысың?

Бәкен: Жігітін!!! *(Бұл жаңалыққа Мамай мен Нұртай да тақырқайды)*. Ұзақ пауза. Нашақорға қызымды беріп, жылқышымен күда болуым қалып па?

Ақмарал: Арыстан нашақор емес! Оны өзің де білесің.

Бәкен: Мейлі! Мен төріс батамды берем.

Мамай: Сен де менің батаммен жетілгесің. Сен бермесең мен берем ақ батамды. Бақтары ашылсын! Білімін болса қайтейін, білігің жоқ екен. Жылқышы деп қорлайтын Нұртайымның сенен бағы кем емес. Астамсыма!

Бәкен: *(Нұртайға)*. Кешір! Аузымнан қапыда шығып кетті. Кешір!

Нұртай: Үмітімді жалғаған,
Арыстаным – жан балам.
Қайыр кетті пендеден,
Жәрдем күтем Алладан.

Дәмін татып түрмөнің,
Түнек болды-ау күндерің.
Ет-жүрегім езілді,
Қалды менің сүлдерім.

Бағыланым арда емген,
Сескенуді ар көрген.
Арманы не өкеңнің
Амая шықсаң тар жерден.

Шам сөнеді.

Төртінші көрініс

*Сот залы. Милиция қоршауында өрімдей
Алда Арыстан – айыпталушылардың басы.*

Сот: Сөз айыптаушыға беріледі.

Прокурор: Күркіреген күндейміз,
Жауласқанды жүндейміз.
Ұлы халық ең алып –
Жеңілуді білмейміз.

Ай да өзі, күн де өзі,
Тас қамалдай түрмесі.
Совет елі – мәңгілік
Сөгілмейді іргесі.

Жаркыратып түінді.
Біз шығардық күніңді.
Киіндірдік, тойдырдық –
Жыртып бердік тыңыңды.

Жетілдірдік, өсірдік,
Тойынған соң есірдің.
Жер кіндігі Мәскеуге
Қарсы келген не сұмдық?!

Қала қылдық – ауыл ең,
Жаргак кидің, – жауыр ең.
Ұлтшыадығын қазақтың
Шегендедік қаулымен.

Қазақ елі батырсып
Қайда бара жатырсың?
Арыстаның иттей боп
Атылсын тек, атылсын!

Милиционерлер жән сахна сыртындағы ерлер хоры:
«Атылсын! Атылсын!» – деп іліп әкетеді.

Сот: Сөз қорғаушыға беріледі.

Адвокат: Басбұзарды ел бұзған
Мен ақтамақ емеспін.
Совет заңы өділ заң
Бұза алмайды оны ешкім.

Жас-желеңнің қисығын
Төзге салып бұраймыз.
Ескеріліп жастығы
Атылмауын сұраймыз.

Сот: Айыпталушының соңғы сөзін тыңдайық.

Арыстан: Қаймана қазақ қамы үшін
Қарусыз шықтық алаңға.
Алыстан әскер алдырып,
Қырып салды-ау табанда.

Сөйлесем даусым жетпейтін
Кез болдық мынау заманға.
Шовинизм еді ғой
Басты себеп жанжалға.

Екі жүзің қырылып,
Екі жүзің ұрылып,
Екі жүзің сотталып,
Жоқтаусыз кетіп барасың.

Қатарым жусап қалғанда
Қырпынымнан қиылып,
Солармен бірге өлсемші-ай!
Артта қалған ата-анам

Арулап қолдан көмсеңші-ай!
Қорлай беріп қайтадан
Титыққа орыс жетпесін.
Туған елдің намысы
Бөтен қолда кетпесін.
Салт-санадан айрылып,
Арақтан ұрпақ азбасын.
Ел көркейтер азамат
Қызғаныштан тозбасын.
Абай туған жерінде
Бомбасын атом жармасын.
Құлыптасты қиратып
Өлігінді қазбасын.
Өз ұлтыңның басшысын
Орыннан сүйреп алмасын.
Үміт еткен Мәскеуден
Қарадай көңілің қалмасын.
Барлық ұлтпен тең болып,
Ешкімнен кейін қалмасын.
Елдігі жерде басыңнан
Бірлік пен бақ таймасын.
Күнеден таза басым бар,
Жиырма бірде жасым бар,
Қасқалдақтай қаным бар,
Бозторғайдай жаным бар,
Алаж десең, алыңдар.
Арыстан деген атым бар,
Қазақ деген затым бар.
«Еркек тоқты – құрбандық»,
Атам десең, атыңдар!

*Сот залы гу етіп, тына қалады. Ақ сақалы омырау-
ын жапқан Мамай қарт алаа шығады. Ел назары сәян
ауады. Сот та мүдіреді.*

Мамай: О, зар заман, зар заман!..
Шүріппесі қайырулы қанды ауыз

Үңғысынан омырылып
Үн қатпады тырс етіп,
Оқ атпады дұрс етіп.
Төрт аяғы өреде,
Ат жетпейді мөреге -
Зар заманның бөйгесі.
Қара арғымақ қатырған,
Қара лашын ұшырған
Наркескендей нар жігіт
Тобанаяқ томырылып -
Зар заманның келбеті.
Жерге сыймай дабысы
Бұлттан асып күнді алған.
Аламанға ерткен арысы
Балқан асып, ұрымды алған,
Бұланайдың бұланын
Қақтап жеген ас қылып,
Алтынжал аттың үстінде
Алтын хас ерді тақ қылып -
Өлемді алған хан Еділ.
Еділ ханның ұрпағы,
Қалың Ғұнның жұрнағы,
Кім едің сен, кім болдың?!

Сақтардың қайқы қылышының қаһары
Қаптаған қара қытайға
Қамал-қорған салдырған,
Желігіп келген жау басын,
Шаң қаптырып Сарыарқада қалдырған,
Сойы ерлердің соңы бұлай болар ма?
О, зар заман, зар заман!
Бөгенбай мен Қабанбай
Атажауын Ақшәуліден асырған,
Құба қалмақты Наурызбай
Қарасайлап қашырған.
Әрбіреуі түмен қолға татитын
Кескекті менің ерлерім
Алтайдан тартқан жебесін
Еділ-Жайықтан асырған.

Шүршітпен шіреніп сойлескен,
Орысқа осқырып қараған,
Қазақпен жүз жыл алысқан.
Айы оңыная туганда
Азуын айға білеген арыстан –
Жонгар елінің жұртында
Ит те ұлып қалған жоқ.
Есім салған ескі жол,
Қасым салған қасқа жол
Абылай аспас сарыбелге тірелгенде,
Ел иесінен, ер киесінен айырылғанда
Дүр сілкініп атқа мініп,
Жалаң найзамен жасанған
Қолға кіріп,
Орыспен он жыл ойрандасып
Өзі өлсе де арманы өлмеген есіл ер –
Кенесарының ұшқыны
Қолаптада қалар ма?
Айдың көлдің орны мен
Айбынды ердің көне жұрт
Бір жаңғырып жасарар.
Ер – шейіт, ерлік өлмес!
Құрулы мылтық,
Қазулы аранға
Жалаңтөс ұмтылған жастарым,
Көріктей кеудең төсенген мұзды еріткен,
Зұлымдықтың тас жүрегін шайдырып,
Қайсарлығы жер-жаһанды еліткен
Жастығын ала жатпаққа
Ту көтерген қыршын, боздақтарым,
Ризамын сендерге!
Намысың тасқа жанып
Ары тудай желбіреген,
«Елім!» дегенде ет жүрегі елжіреген
Жанкешті жастарың барда,
Ертеңің еңселі, Елім!

Сот: Алматы қаласы Совет аудандық сотының үкімімен Арыстан Нұртаев 20 жылға бас бостандығынан айырылсын!

Шам сөнеді.

Бесінші көрініс

Арада үш жыл өтті.

Түрме. Кездесу бөлмесі. Арыстан мен Ақмарал. Стол үстінде Ақмаралдың арнайы әкелген дәмі – мұрты бұзылмаған. Екеуі қызу айтыс, талас үстінде.

Арыстан: Ақмарал, түсінсеңші, жаным-ау! Мен жиырма жылға сотталған адаммын.

Ақмарал: Мен заңгерлермен сөйлестім. Совет заңында жиырма жылға кесу жоқ, кейін бөрі қайта қаралады дейді.

Арыстан: Бүгін босатып жіберсе де мен бұрынғы Арыстан емеспін. Үш жыл түрме дәмін татқан адаммын. Бір кездегі қардан салған үйшіктей аппақ арманым күйреген. Жан-дүниеме, ниғыл-ниетіме де түрме өшпес таңбасын салған. Қайтып үйірге қосылуым екіталай.

Ақмарал: Жоқ, Арыстан! Біз екеуіміз де даланың ұлы қарты Мамай атаның тәрбиесінен өнгеміз. Біздің бастау-бұлағымыз кіршіксіз. Жол-жөнекей кездескен шөп-шалам, күл-қоқыс лайлай алмайды.

Арыстан: Ақмарал, бірбеткей табандылықтың да жөні бар ғой. Үш жыл үзбей қатынап тұрдың. Алла разы болсын! Көп қыздар жиырма жыл түрмеге кеткен адамға үш жыл қатынамақ түгілі, екі жыл өскерге кеткен жігіттерін де күте бермейді. Жас өміріңді маған байлап қор қылма. Жігіт тауып ал, тұрмысқа шық. Басың азат!

Ақмарал: «Жүрсем жолым,
Өлсем молам
бірге» деген серт қайда?
Жанды еріткен,
Елжіреткен
Жүректегі өрт қайда?
«Күнім!» деген,
Үнің неден

Түншығады кеудеңде?

Бұл дүниеде,

Мәңгі деген

Махаббатың өлген бе?!

Ай мен күннен,

Соққан желден

Қызғанушы ең, ол қайда?

Сансіз отыр

Өмір бекер –

Өзің өлсем болмай ма?

Арыстан: Ақмаралым,

Атар таңым

Сеніменен ағарсып.

Қараң қалған

Қайран арман,

Қайдан тұрақ табарсың?..

Сендік отым

Сендіретін

Бү жалғанда күш қайда?!

Темір тордан,

Қалың сордан

Шыға алмаймын өшқайда.

Сені азат қып,

Мен азапты

Жалғыз татсам деп едім.

Жүрген менің

Құр сүлдерім;

Тағдыр салды, көнемін.

Ақмарал: Арыстаным, айта көрме ондайды,

Сүйе тұрып серттен тайсаң, сол – қайғы

Қатар соққан екі жүрек болмаса

Бір махаббат бір кеудеге сыймайды.

*Солай, жаным! Мен біржала бекініп келген адаммы
Осы жолы некелесеміз. Сен азаттық алағанша тірі жес
боп отырам. Тірлігімнің ендігі бар мұраты – тосу болма*

Арыстан: Жаным, Ақмаралым!

Екеуі құшақтасып, сүйіседі. Шам сөнеді.

Ақтар жеп қызылдар бұл. Қызыл – империялық өктемділікті танытса, Ақтар – патшалық Ресейді емес, азаттық аңсаған халықтар еркін бейнелейді. Би аяқталады.

Алматыдағы Үкімет үйінің сырты. Жоғарғы Кеңестің мәжіліс залына кірер бет. Жайма төсектерде аштық жариялап жатқан бес алты желтоқсандықтар. Ұрандар: «Желтоқсан құрбандары тазық ақталсын!», «Репрессия тиылысын!», «Қазақстанға тәуелсіздік!» Бірер жігіттің маңдайындағы ақ шаршыда «Алаш», «Азат», «Азамат», «Ақиқат», «Шақырақ», «Желтоқсан», т.б. жазулар бар. Аштық жариялаушыларды қоршаған.

Ел-хор:

Ата-бабам армандаған,
Келермісің, қайран заман.
Күндер қайда – еркін елім
Сар далада сайрандаған?!
Көкбөрідей тегім қайда,
Көк теңіздей көлім қайда?
Желтоқсанда алып шықты,
Жетпіс жылғы кегім қайнап.
Деген заман ақты – қара,
Жақты күйе, жапты жала.
Шындығымыз – шала жансар,
Үмітіміз – қаңсыраған.
Азаттығы – ізгі арманы,
Жастар – елдің қызғалдағы.
Тарамаймыз ақталғанша
Желтоқсанның құрбандары!

Хор аяқталысымен маңдайына ақ шаршы байлаған партия өкілдері алға шығып, жалынды сөздерімен елді қыздыра бастайды.

«Алаш»: Аштық жариялаған топқа кешеден бері Александр Княгининнен басқа бір депутат келген жоқ. Қазақ депутаттары – қорқақ.

«Азат»: Желтоқсан құрбандарын ақтаудан да бұрынғы міндет – «Қазақ ұлтшылдығы туралы» қаулының күшін жойдыру. Тұтас халыққа ұлтшыл деп айып тағуға болмайды.

«Алаш»: Ұлтшыл дей берсін. Неге қорқасыңдар? Мен – ұлтшылмын, ал!

«Азамат»: Сен өзінді халықпен пітастырма.

«Желтоқсан»: Халықтың сөзін біз ғана айтамыз («Азатқа») Сендер КГБ-ның құрған партиясысыңдар.

«Азат»: Сендер түгел надансыңдар. Саяси диалогқа өрелерің жетпейді. Елді босқа арандатасыңдар.

«Шаңырақ»: Бос даурықпай, қазақ жастарын баспа-намен қамтамасыз ету жағын ойласқан жөн. Өз жерімізде азшылықта отырып ешбір ұлттық мәселені шешу мүмкін емес.

«Азамат»: Қарулы көтеріліске пығу керек.

«Азат»: Қайдағы қару? Айыр-күрегің де жоқ қой тіпті...

«Ақиқат»: Бас басыңа арба айдамаңдар, жігіттер. Бөрің де «Ақиқаттан» енші алғасыңдар. Бізді тыңдасаңдар – алдымен өзара ынтымағымызды нығайтып алу керек.

Жаңбыр себелеп басталады да, лезде ақ көсер құйып ала жөнеледі.

«Шаңырақ»: Рахман нұры жауып тұр. Жігіттер, бұл жақсылықтың нышаны. Өне, депутаттардың елшісі келе жатыр. Не айтар екен Әб-ағаң.

Қолында қағазы бар депутаттар өкілі шығады. Жігіттер ол кісінің үстіне қолшатырларын жайып, қоршай алысады.

Депутат: Жігіттер, қыздар! Бауырларым! Мен сіздерге игілікті хабармен келіп тұрмын. Мынау Жоғарғы Кеңестің әлгінде ғана бекіткен қаулысы. Бұл қаулыны қабылдаттыру Парламенттегі ағаларыңа да оңай түскен жоқ. Оны да ескеріңіздер. Алайда, жас оркеннің, мына сендердің екпіндерің өктемдіктің текпішіне төтеп

берді. Желтоқсан оқиғасына байланысты айышталған, сотталған барлық жастар ақталды. Ертеңнен бастап олар – азат!

«Сүйінші!», «Азат!», «Жаса, ерлерім!» т.б. қуанышты лебіздер жамырап, жастар ушу, мәре-сәре болысады. Осы кезде топ ішінен Ақмарал шығып депутатқа таман келеді. Аяғы ауыр, ішін қолымен дежей түседі.

Ақмарал: Ағай, тізімде Арыстан бар ма?

Депутат: Арыстан?.. (Қағазына қарайды) Нұртаев па?

Ақмарал: Иә...

Депутат: Нұртаев Арыстан... Жиырма жылға сотталған, үш жыл сегіз ай отырыпты... Кімің еді, қарғам?

Ақмарал: (Сәл қымсына түсіп) Күйеуім.

Депутат: Бағың бар екен, айналайын. Арыстан ақталды. Азат.

Ақмарал ішін басып, талықси береді. Оны манадан бері әңгімеге куә боп тұрған жастар сүйей береді. Сахнада жарық азаяды. Нөсер күйі күшейе түседі. Оны басып «Жедел жәрдем» сиренасы естіледі. Ақ халатты дәрігерлер келіп Ақмаралды ала жөнеледі. Шат-шадыман ел дуы үдей түседі. Сәлден соң іңгәлаған сәби үні құлаққа келеді.

Сахна әлі қараңғы. Елдің сұлабасы ғана көрінеді. Өлден уақытта шамның жарығы құндақтаулы бала көтеріп тұрған Мамай қартқа түседі. Қасында Ақмарал мен Арыстан бар.

Мамай: Бұл менің төберем. Әкесін тас күрсаудан босатып, азаттық ала келген соби. Арыстанымның азаттығы алашымның азаттығына ұлассын деп атын «Азат» қойдым (Аят оқиды. Сәбидің құлағына айқайлап) сенің атың – Азат, Азат, Азат!

Сахнада жарық молаяды. «Елім менің» әні шырқалады.

ШЫМЫЛДЫҚ.

Иван Гоголев

САҰЫҚШЫЛ НАҒАРА СУОХ

(Үш бөлімді, бес көріністі халықтық комедия)

Қатысушылар:

Нағара Суох – Суохпыл
Күнді Күлін – Ақжарқын Күлегеш – оның әйелі
Мыччыкаһан – Әйгілі суайт
Эризи Бәргәзә – Ала телпек
Кютер Боронкуев – Сұр көртышқан – Ұлыстың ұлығы
Байбарылах Балбара – Оның әйелі
Бачыка – Поп
Суон Софья – Жуан Софья – поптың әйелі
Ұранды бақсы
Балтарара Сиран – Жалпақбет – Ұлықтың ұлы,
өңгүдіктеу
Қыңғары Кәтрис – Қисық мойын Катюша – оның әйелі
Халық

Бірінші бөлім

Бірінші көрініс

Жүргізуші: Бұл бір сұрапыл жыл болды-ау. Жүт... Иә, биыл жүт, өлім көп, өрине, кедей-кепшіктің арасында. Жер қуарса шегірткеге шыр бітеді. Ел қуарса – бай семіреді. Өлім үстіндегі ағайынға тігерге тұяқ қалдырмай «қарызың еді» деп тонап алады да, былай шығарып үстеме бағамен сатады. Сөйтіп, қолдарын жылы суға малып отыр. Иә... Біреуге жүт, біреуге құт. Елдің өлімі көп, поптың өңімі көп. «Жер бетіне мына сұмдық апатын жібергені үшін». Ол мейірімді Құдайына құпия міножат етіп, алғысын жаудыруда. Өлімнің көбейгені – шайтанның көбейгені. Шайтан жайлаған жерге дүмше де болса бір баксы керек.

Солай! Кедей қайтіп жан сақтамақ? Тек қана күлкімен! «Өле алмай жүріп күлкі не теңі!» дерсіздер. Сіздердікі жөн, бірақ мүмкін емес еш нәрсе жоқ. Ел ішінде Өзірейілдің уысында тұрса да рахаттанып күле білетін бір өпенді бар. Есімі Наһара Суох, яғни «Мойымас сауықшыл». Қазір біз оны сіздерге таныстырамыз.

Сахнада баяу шам жанады. Қатынасушылардың сұлабасы көрінеді

Мінеки, қашан да жуандар жұлқынып алға шығады... Амал қанша, таныстыруды осылардан бастаймыз, былайша айтқанда еліміздің игі жақсыларынан. Мынау Кютер Боронкуев – Сұр көртышқан. Қызметі – бас. Ұлысымыздың ақыл-ойы да, абыройы да осы. Жердің кіндігі менің үйім тұрған жер деп ойлайды. Данышпан адам! Ал, мынау сұп-сұлу, жұп-жуан келіншек соның Құдай қосқан қосағы Байбарылах Балбара. Жуан деуім бекер де

шығар. Өрескел ештеңесі жоқ. Өзі бір аяулы да нәзік жан, бар салмағы тоғыз пұттан аз-ақ. Өрине, кісінің бар қасиеті салмағында емес, бұл дегеніңіз... Жарайды, кім екенін өздеріңіз көре жатарсыздар.

Мынау тұрған қомақты жігіт осылардың жалғыз ұлы Балтарара Сиран, яғни Жалпақ бет. Көріңіздер, не деген кең маңдай. Бір бетке жарты бет жамағандай. Сөйтіп, бұл «Біржарымбет» атанды. Ал, енді мына сылқым ұлығымыздың сүйікті келіні Қыңғары Кэтрис – Қисық мойын Катя. Сұлу мойнын жұртқа көрсетем деп басын үнемі шалқайта ұстап жүреді. Бұл өзі өте ұстамды келіншек, ұялта бермейін. Беті жылтырап, көзі жылтындап өңкііп тұрған Құдайдың басыбайлы құлы Бачыка әкей. Айтары жоқ, аппақ қардай ары таза кісі. О не дегеніңіз! Тал бойынан тарыдай мін іздеудің өзі күнә. Қасында тұрып күнәлі нәрсені ойға алуға да болмайды. Ойыңды оқып қояды да, «Иә, Төңірім! Күнәм жоқ!...» деп, шоқына бастайды. Қасындағысы Құдайдың өзі өперген әйелі. Ғарыштан келген періште, оттең қанаты жоқ.

Ар жағындағы кім? Ә, иә, бұл біздің өйгілі баксымыз Ұрандының өзі. Бұл қазір өзінің жындарымен жын-ойнақ жасап келген беті. Жарайды, осымен доғарайық. Наһара Суохтың өзі менен сөз сұрап, бүйірімнен түрткілеп тұр. Күлсін енді күлкінің жауларына, күлкі достары қосыла күлсін!

Ала телпек пен Өйгілі суайт шымалдықтың алдымен өтіп бара жатып тоқтайды.

Ала телпек: Досымызбен көзі тірісінде жолығып, бақылдасып қалуға үлгермейміз-ау...

Суайт: Таңертең попты шақыртты дейді, насранише кеткісі келген ғой. Яғни, ажалға мойынсұнған.

Ала телпек: Онда мен үйге қайтам. Наһара Суохтың бейшара көнбіс халін көргім келмейді...

Суайт: Мына мен. Мыччықаһан, ажал алдында бір бүлік шығармастан өле қалды десе сенер ме едің?

Ала телпек: Өрине, сенбеймін. Сен өліп бара жатып та бір өтірік айтасың!

Әйгілі сұайт: Онда жылжиық. Суох жолынан тая қой-мас.

Ала теллек: Олай болса, кеттік. Үлгере алмай қалармыз.

Әйгілі сұайт: Ертеректе, дәуірлеп тұрған шағымда менің бір атым болды, ерекше еді жануар, екі жүрегі болатын. Екі жүрек деген не тәйірі?! Саған сыр ғып айтайын, атымның тұяқ астында кішкентай ғана аппақ қанаттары болатын... Бірде төбемізде ұшып бара жатқан қарғаны басып озғанда, қызғаныш пен долылықтан өлгі қарғаның шашы ағарып кетті!

Ала теллек: Ой, соқ өтірікті! Таптың айтар уағын!

Мыччықалан: Өтірік соқпай, яғни шындықты айтпай жүре алмаймын.

Шымылдық ашылады. Наһара Суох тұрағының бір бөлмесі. Оң жақта безендірілген нарцстінде өлген жандай қимылсыз Наһара Суох жатыр. Жағы орамалмен танулы. Қасындағы қорадан Күнді Күлін – Ақжарқын күлегеш шығады. Қолында тоз шелек. Күйеуінің жатысынан шошып кетіп, шелегін түсіріп алады.

Наһара Суох: Жаркыным, мен өлген адамға ұқсаймын ба?

Ақжарқын күлегеш: Сұрайсың-ау тағы! Айшымайсың.

Наһара Суох: Өлік деп тірі жүріп күле алмайтындарды айту керек.

Ақжарқын күлегеш: Сен кесілген боренені де күлдірерсің.

Наһара Суох: Міне, міне! Күлкінің сиқыры сол. Күлген кезде мынау жатаған лашығым көзіме күмбез болып көрінеді.

Аулада ит үреді

Ақжарқын күлегеш: Кімге үрді екен бұл ит?

Наһара Суох: Менің итім үрмейді, достарымның келе жатқанынан хабар береді.

Ақжарқын күлегеш: (Есік ашып қарайды) Рас, достарын келе жатыр.

Наһара Суох: Өлген адам тыныш жату керек. Солай емес пе?

Ақжарқын күлегеш: Мұныца достарың қуана қояр ма екен?

Наһара Суох: Таптық! Адамды өлген соң ғана мақтайды. Достарымның мақтағанын естіп өзім де қуанып қалайын. Жатып-жатып тіріліп кетем, олар да қуанып қалсын!

Ақжарқын күлегеш: Бұл өзіңауырлау тиіп жүрмей ме?

Наһара Суох: Достарым мені жақсы біледі. Мен – Наһара Суохпын ғой, қажымас қылжақбаспын.

Ақжарқын күлегеш: Жарайды, өзімнің көптен бері алаңсыз күлгім кеп жүр. Күлмеген күнім – зая күн. Мені тектен-тек Ақжарқын күлегеш демейді.

Күйеуінің бас жағына леген қояды... Суайт пен Ала телпек кіреді. Шоқынбаққа икон іздей бастайды, өлікті көріп шегініседі, аң таң.

Ала телпек: Айттым ғой, кешігеміз деп.

Әйгілі суайт: Жүріп кетіпті.

Шешінеді. Қайғырып отырысады.

Ала телпек: Айтары жок, марқұм сұңғыла жан еді. Бармақтай балық ауласа, жартысын маған әкелуші еді. Қоян да, үйрек те берген. Мұндай жомарт біздің ұлыста енді қайтіп тумады.

Әйгілі суайт: Мен ертеректе теңіз аңдарымен сауда жасап жүргенімде дәл осы үйге бір түн қонғаным бар. Екеуіміз отыра қап картаға кірісіп кеттік – демалмастан отыз күн ойнадық. Отызыншы күні мені ұйқы қыса бастады да тоттып ұтылдым, ең өкініштісі, керемет шақшам береді, содан ұтылдым. Қайғыдан суға батып өлгім келді. Наһара Суох бір күтіп ап, шақшамды қайтарып берді.

Ала телпек: Ол не шақша?

Әйгілі суайт: Е, енді ондай шақшаны бүкіл ғаламнан іздеп таба алмайсың. Сиқырлы шақша болатын. Үш рет

шертіп қалсаң күймақ па, шелпек пе, ішінен не керектің бәрі шығатын. Маған оны теңіздің арғы жағындағы бір падиша сыйлап еді.

Ала телпек: Ондай шақшаң болса қалайша аптан бұралып жүрсің?

Әйгілі суайт: Мен оны жоғалтып алғам. Жоқ, ол емес еді айтайын дегенім. Біздің Наһара Суох досымыз нағыз адам ғой. Мен сиқырлы шақпамды соған сыйлағам.

Наһара Суох: (Түрегеп, нағза отырады) Өтірік!

Қонақтар абдырап қалады.

Ала телпек: Мұнысы несі? Түк түсінсем бұйырмасын...

Әйгілі суайт: Түсінбейтін несі бар? Өлген адам кенеттен тіріліп кетті. Ондай-ондай болады. Өліктер де үнемі жата беруден жалығады ғой.

Наһара Суох: Рас айтасың. Бақсам өлген онша қызық емес екен.

Ала телпек: Демек, сен мүлдем...

Наһара Суох: Жоқ, мен олдым. Сендердің жамырап мақтағандарыңды естідім де: «Қой мендей жақсы адамға өлуге болмайды екен» дедім. Содан тірілдім.

Әйгілі суайт: Дұрыс істегенсің! Ақылды адам уақытымен өліп, уақытымен тіріліп тұру керек.

Ала телпек: Мұның енді шындық...

Әйгілі суайт: Мен тек қана шындықты айтам ғой. Жасымда, дәуірлеп тұрған кезімде мен де қателесіп, өліп қалғам. Бірақ, катемді дер кезінде түзетіп, тіріліп кеттім.

Ақжарқын күлегеш: Қайтіп?

Әйгілі суайт: Оншейін-ақ. Мен бір керемет сұлу қызға гапшық болдым. Ол күнде таңертең шығып, сиырын суаруға сүйженмен мұз оятын, ешбір аязды елең қылмастан ән салатын, мені шақыратын. Мен одан жүз шақырым жердемін. Күнде ертемен қожам үйінің ауласын тазартуға шығатынымын. Қыздың өнін естимін де, өрине, тұра жүгірем. Жүз шақырым жерге ет пісірім уақытта зыр етіп жетіп баратынымын. Барам да, аяулымның бетінен

бір сүйіп, кейін қарай жүгірем. Қожаларым тұрғанша, жүгіріп кеп, бар шаруамды тындыра қоятынымын. Содан бір күні сандуғашым сайрамай қойды. Мен қайғырып, қораның ішіне кірдім де, асылып қалдым. Карасам, қожам мені аяйтын емес, қайта санын шапаттап: «Соққан неме, ақыры құрыдың ба, дұрыс болған!» деді. Мен ренжіп, қонышымнан пышағымды суырып алдым да, арқанды қиып жіберіп, есеңгіреп қалған қожама тілімді шығарып, шыр айналып билей жөнелдім.

Ақжарқын күлегеш: Айтқышсың-ау, сый қонақ, сен тіліңмен құмнан арқан есерсің.

Әйгілі суайт: Қажет болса оны да істеуге болады. Құмнан арқан есу түкке тұрмайтын шаруа. Сөйлегенде тілімнің қызып кететіні сонша, көктемде үй маңындағы шалшық суларды қайнатып жібереді. Менің ауламның ерте кебетіні содан ғой.

Наһара Суох: Әлі есімде, былтыр біздің үйдің бұзауы дәл сенің аулаңдағы шалшыққа батып өлген.

Ала телпек: Міне, саған құрғақ аула!

Әйгілі суайт: Онда біз аулаға қаймақтың суын төккеміз. Менің сиырым Петрушка ағыл-тегіл сүт беріп, қайда қоярымызды білмей, төгіп тастағамыз... Есесіне сол төккен сүтті қыстығүні балтамен ойып, ботқа қайнаттық!

Ақжарқын күлегеш: Қаймақтан көліңіз бар екен, дегенмен біздің еттеу ауыз тиіңіз!

Ала телпек: Жыназа деп келіп, тойға тап келдік қой.

Наһара Суох: Бізді, өйсілім екеумізді аштан олсін деп Кютер ұлығымыз ескі бір салтың деп, өгізшемді де, атымды да тартып алып еді... Атым есті ғой, жануар мені күтқармаққа үйге қашып келді, содан біз оны... Бұл күнде біз, достарым аштан өлмейміз.

Ақжарқын күлегеш: Алыңыздар! Сендердің үйлеріңнен де той кетпесін!

Бәрі үнсіз тамақтануға кіріседі.

Наһара Суох: Ержүрек досым, Әризи Бәргәсә, Ала телпегім. Сен түйықсың, бірақ үнсіз жүрің те жақсылық

жасай білесің. Мына жамбасты сен ал – науқас жарың мен жеті балаңа азық қыл.

Ала телпек: «Айнымас дос – азбас қазына» деген сөздің жаны бар.

Наһара Суох: Аға досым Мыччыкаһан, сенің тілің ғана емес, жаның да сұлу. Мына жамбасты сен ал, соқыр шешең мен сапырау өкеңе ыстық сорпа жасап бер.

Әйгілі суыт: Мен өмірі көңілді өңгімелер айтып келем, жұрт тек күлетін де қоятын. Бүгін міне, бірінші рет мынандай сый көріп отырмын! Рахметсаған, Наһара Суох!

Наһара Суох: Қарын тойып еді, ән салғым келіп барды. *(Теңселіп, жиғын талнып)* Мен бастадым! *(Шыр қийды).*

Үйім тапал, өрі тар,
Тұрады есіп ызғырық.
Бірақ бізді жылытар
Оң мен күлкі қыздырып.

Айқара ашық есігім
Жаны жайсаң жандарға.
Ортаймайды нәсібім
Күлкі барда, ән бар да.

Тамақ пенен киімге
Моңгі жарып көрмедім.
Бірақ, жыртық үйімде
Үміт оты сөнбеді.

Сөз асырман басымнан,
Кемсітеді мені кім?
Тілім өткір жасырман,
Әзіл-оспақ кенімін.

Басып тірлік тақымын,
Мені қанша қамады.
Откір тілім, ақылым,
Бір айласын табады.

Шырқай бергім келеді
Тыңдасын жұрт, қарасын.
Туған елі береді
Наһара Суох баласын.

Ала телпек: Жаксы айттың, жақсы.

Ақжарқын күлегеш: Егер біз күліп-ойнай білмесек,
құрып кетер едік.

Ала телпек: Мыччыкаһан суайт болмаса да өлердей
жалыққан болар едік.

Әйгілі суайт: Немене? Мен бе суайт? Менің өтірікші
атаулыға жаным қас. Олар айтады: сиыр тек қана шөп
жеп, су ішеді, мен айтам: сиыр ертегі де айтады, он де
салады. Бұл, міне, нағыз шындық!

Наһара Суох: Расында да, біздің Мыччыкаһан әлем-
дегі ең шыншыл адам!

Аулада ит үреді. Ақжарқын Күлегеш есіктен сығалайды.

Ақжарқын күлегеш: Бачыка өкей келе жатыр!

Наһара Суох: Мені тонауға келе жатыр да. Тірі
екенімді көрсе ренжіп қалар. Оны да қуанта салайын.
(*Өлген боп жата қалады*).

Әйгілі суайт: Көптен садақа бермең едім, көрсе ұрсып
жүрер. Тығылу керек.

Ала телпек: Менің де күнәм бастан асады! Кеттік!

*Екеуі де киімдерін алып қораға кіріп кетеді. Ақжар-
қын күлегеш қайғырған болып отырады. Бачыка кіреді,
шоқынады.*

Бачыка: Ішшөй, суығып-ай! Аяз, қақаған аяз!
Жұрттың күносі көбейіп кетті, Жаратқан сондықтан да
апатын қаптатып жазалап жатыр. Иә, иә! Жазалап жа-
тыр! Ақырзаман да жақындап қалды. Ал, сөйле, бөйбіше,
не боп қалды?

Ақжарқын күлегеш: Қасірет, өкей... Таудай қасірет!
Көр, міне... (*Наһара Суохты нұсқайды*).

Бачыка: Беу! (Өлікті көріп шегінеді) Тәубә, Жасаған! Иттің баласы, ақыры арам қаттың ба? (Әйеліне) Міне, көрдің бе, күйеуің шіркеу мен дінді мансүк етіп еді, Құдайдың көріне ұшырады. Ай, ай, ай осыншама күнәкар болмағанында өлі жасай беретін еді, жасай беретін еді.

Ақжарқын күлегеш: Рақым ет, өкей, табалама, менің қасіретімді сыйла... Күйеуім жұмақта ма, айтшы!

Бачыка: М... м... Айттым ғой – марқұмның күнәсі көп. Сондықтан мәймәңкелете алмаймын – марқұмның жаны тозақта шыжғырылып жатыр.

Ақжарқын күлегеш: Ойбай, сорым-ай!

Бачыка: Мен мұны ақылға көндіруге қанша тырыстым, тындамады ғой. Өзі кінәлі. Қиын енді, тіпті қиын.

Ақжарқын күлегеш: Сорлым-ай, соры арылмаған сорлым-ай!

Бачыка: Қайтейін енді! Мен де қайғырып тұрмын... Сен бірақ, бәйбіше, көп қайғырма. Мен жәрдемдесем.

Ақжарқын күлегеш: Иә, жәрдемдесші!

Бачыка: Жәрдемдесем, жәрдемдесем... Дұға оқимыз, Құдайға жалбарынып, бейшараның жанын сақтап қаламыз. Әрине, ол үшін төлеу керек.

Ақжарқын күлегеш: Кедеймін ғой, не төлеймін?

Бачыка: Көріп тұрмын, дастархандарыңда семіз ет жатыр, бай тұрасыңдар...

Ақжарқын күлегеш: Марқұмның жаназасына жалғыз айғырымызды сойып едік.

Бачыка: Айғыр? Жоқ, жоқ мен жылқы етін жемеймін... Күнәболады! Мүмкін бұзау не өгізшелерің қалған шығар?

Ақжарқын күлегеш: Өгізшеміз бар еді, Кютер ұлық салыққа деп тартып алды.

Бачыка: Қап, қиын болған екен! (Өзіне) Тағы да алдымды орап кетіпті. Дегенмен сен қайғырма, Құдайдан ессесі он есе қайтады. Сенің үлкен қазынаң бар.

Ақжарқын күлегеш: Кедейдің жесірін төлшек қылма, жүсірке! Менің сұхқандай қазынам жоқ!

Бачыка: Имандай шыным! Сенің қазынаң – сұлулығың ғой.

Ақжарқын күлегеш: Не деп тұрғаныңды бір Құдайдың өзі білсін.

Бачыка: (Қолынан ұстап) Ойпырым-ай, неткен қол, октаудай. Үлбіреген нәп-нәзік. Тамақ қандай, шіркеудің майшамындай аппақ-ау, аппақ, еміпекті айтсаңшы, пасахаға пісірген жұмыртқадай дөп-дөңгелек.

Ақжарқын күлегеш: Олай деменіз, әкей, марқұмның рухы бізді көріп тұрған болар.

Бачыка: Марқұмның рухы тым қиянда жүр. Қызғанған күнде де бізге қолы жетпейді.

Ақжарқын күлегеш: Бұл бірақ, Құдайға да жақпайтын іс қой.

Бачыка: Құдай данышпан, ол бәрін кешіреді. Тісіңнен шығарма, Құдайдың да күнәсі бар.

Ақжарқын күлегеш: Не деп тұрсыз, әкей-ау?

Бачыка: Мен Құдайдың рахымын түсіре білем... Ол түсінеді... Бәрін де түсінеді, біледі де кешіреді.

Кенет Наһара Суох үйрекке ұқсап, барқылдап қалады.

Бачыка: (Үрейленіп) Өлік неге жайсыз дыбыстар шығарып жатыр?

Ақжарқын күлегеш: Қораның есігі ғой сықырлаған. Бейшара Наһара Суохым енді дыбыс шығара алмайды.

Бачыка: Бұдан бәрін де күтуде болады... Жайсыз бір үнді өзім естідім ғой. Жок, мұнда бір гәп бар!

Наһара Суохқа сынап қарайды, ол бұған қолын шығарды, поп үрейлене шегінеді де, шоқынады.

Бачыка: О, Жасаған, мүсірке! Күнәңнан ақпын! Бәйбіше, өлік маған саусақтарының арасынан бас бармағын шығарып көрсетті. Бұл Құдайға жақпайтын қылық!

Ақжарқын күлегеш: Ой, антұрған! Өлсе де тыныш жата алмады! Күнәңнан ақпын!

Бачыка: Айтушы ем-ау, ылғи да қарғыс атқан Наһарн Суох Құдайдан безген деп, өлсе де мұның жаны жай

таппайды. Аласұрады енді өстіп. Тегі елеске айналайын деген ғой!

Ақжарқын күлегеш: О, Жасаған, құтқар мұндай бөлеңнен!

Бачыка: Мені тап мұндай арсыздықпен тірілер де қорлап көрген жоқ. Мен мұның үстінен шағым айтам!

Ақжарқын күлегеш: Құдай көшсін, окей! Өлген адамның үстінен кімге шағым айтасыз?

Бачыка: Кімге, кімге? Құдайға да! Басқа кімге болушы еді? Сенің күйеуің өліп қалды ғой, сондықтан да оған рахым етіп, көшіре алам. Мен рахымы мол мейірімді жанмын. Осынымды ұмытпа, бөйбіше.

Ақжарқын күлегеш: Көндігіп келеді, күйеуім қимылыз жатыр. Мүмкін сізге елестеген шығар, ө?

Бачыка: Мүмкін... Шайтан кімді түртпейді? Дегенмен, біз мұны киелі сумен ұшықтап жіберейік. Су әкел...

Ақжарқын күлегеш ожаумен су әкеледі. Бачыка оған кресін батырады.

Бачыка: Болды міне, киелі су дайын!

Кресін суға малған бойы, еппен Наһара Суохқа келеді, бүрке бастайды, делебесі қоза келе, бүрікпей, саулатып құя бастайды.

Кенет Наһара Суох «Жоғал» деп ақырып қалады. Бачыка зәресі ұшып, ожауын түсіріп алады.

– Жасаған, жар бола гөр! Олсе де тіріден бетер бақырады. Қотыр итті қуғандай! (Өзіне) Жоқ, мұнда бір гәц бар! (Қүнді Қүлінге) Бөйбіше, күйеуің елеске айналыпты! Ұлыққа жеткізейін. Масқара-ай!

Қауырт шоқыннып, кетеді.

Ақжарқын күлегеш: Жасаған, жар бола гөр! Күнөм жоқ жасаған!

Наһара Суох атып тұрады. Қорадин сұайт пен Ала теллек шығады.

Ала телпек: Мен ертеректе, дәуірлеп тұрған кезімде жас келіншектермен күнәға талай батып едім, ал мынауыш...

Наһара Суох: Иә, біздің әкей нағыз тақуа (*Попқа еліктеп, жоғары қарап шоқынады*) «Балаларым менің, тақуалықтан таңбандар!» Өмірдің жаратылысы да бір қилы-ау: арсыздар арлы болуға шақырады, күнәкарлар Құдай деп жарсалады, топастар зиялы әңгіме айтқан сияды... Маған кейде солар төбесімен жүретін сияқты көрінеді.

Ақжарқын күлегеш: Шіркін-ай, әркімді өз орнына қондырса ғой!

Ала телпек: Қайтіп?

Әйгілі суайт: Бір сиқырмен!

Наһара Суох: Достарым, ол сиқырдың аты – күлкі!

ШЫМЫЛДЫҚ

Екінші көрініс

Ауыр жарғақ қоржынды мықшыңдай сүйреп, шымылдық алдынан Суайт пен Ала телпек өтеді. Олардың соңынан қолын артына ұстаған Наһара Суох көрермендерге көзін қысады. Бачыка тұрағының бір бөлмесі. Дастархан басында Ұлық пен Бачыка шарап ішіп көңілденуде.

Бачыка: Ал, қадірменді ұлық, о дүниеде шайтандар Наһара Суох алапесті аяусыз шыжғыруы үшін тағы бір алып қояйық!

Ұлық: Иә, Жаратқанның өмірі күшті, ол әрқашан кателеспейді, жарық жалғанды діннен безгендерден тазалап тұрады. Наһара Суох әл үстінде жатыр деген қауесет құлағыма тигенде мен қуанғаннан билеп кете жаздадым. Бірақ, осы қауесет анық па – ғой сонда.

Бачыка: Наһара Суохтың үйіне барсам, әйелі жоқтау айтып карап отыр екен. Діннен безгеннің ажал жастығына бас қойғанын көріп, қуаныштан лепіріп кеттім.

Бірақ маған сол Құдайсыздың харам жаны сүмелек төнінен өлі ұшып кете қоймаған сияқты көрінеді. Бір жерлері қимылдап жатты.

Ұлық: Ол қарғыс атқан тіріліп кетуі мүмкін. Ала қоймайды ол жексұрынды.

Бачыка: О, Жаратқан, жар бол да, иттің баласы Наһара Суохтың жанын жаһаннамдағы өзیرهйілге үйтіп же деп бере көр. Бек құрметтім, енді тыныштал, құлдық ұра жалбарындым, Жаратқан мені естиді, әлбетте.

Ұлық: Айтқаның келсін, тақуам! Қарасы өпсің Наһараның! (*Шоқынады*).

Наһара Суох кіреді, иіліп тағзым етеді, Ұлық пен Бачыка шараптарына шашалып қала жаздайды.

Бачыка: О, Жасаған, жар бола көр! Тірі! Күнөдан ақпын.

Ұлық: Күнөкар жауыз, сен олдің бе, жоқ па, айт шашаң? Өлсен, көрден неге шығасың? Бұл күнө гой, мас-қара гой жұртты алдағаның!

Наһара Суох: (*Бұғының жарғақ терісінен тігілген ішігін шешіп, оны көсеумен қағады*) Әй, жұлым-жұлым ескі ішік! Міне, саған! Міне, саған жыртық неме! Қаудыраған жаман ішік, сен тозып, түгің қырқылғалы мені ешкім сыйламайды, жек көреді. Қадірменді мырзаларыма бағалы сыйлықтар әкеліп отырмын, олар саған бола мені ит құрлы көрмей, зекіре қарсы алып отыр. Бәрі сенің қырсығың, қаудыраған жаман ішік!

Ұлық: Қой, енді, жарқыным, қой... Өшінді кімнен алырынды тапқан екенсін! Сабыр ет! Өмір солай, аздап ұрсып қоямыз. Мен сені, балам, жақсы көргеннен ұрсам, кейде енді айғайлап та алам... Маған қандай тарту әкелдің?

Бачыка: Сыйлықты кімге әкелдің?

Наһара Суох: (*Бачыкаға*) Ардақты өкей, жуырда мен өліп бара жатыр ем, сен маған киелі суыңнан бүркіп, жанымды алып қалдың. Сол күдіретті шипаң үшін басымды жерге тигізе тағзым етем (*Тағзым етеді*).

Бачыка: Иә, рас, сойткем... Бүріккем саған, бүріккем.

Ұлық: Бізді құтқарып қалу бұл кісінің міндеті... Сойтіп, сен екеуімізге де сыйлық әкелдің бе?

Наһара Суох: Әрине... Сіздердей игі жақсыларға тартусыз келтуде дәтім бара ма? Әкейдің арқасында тірілдім-ау, дегенмен көрген түстерім мен жоруым қош-ді көншітпейді.

Бачыка: Ондайыңа Жаратқан өзі жар болсын!

Наһара Суох: Мен жақында төнімді жер қойнына тасырам, жанымды Жаратқан пейішіне алар деп үміттем. Ажалымның тақап қалғанын сезгендіктен, қадірменді мырзаларым менің, бар күномнің өтеуіне мына тартуымды қабыл алсаңыздар екен.

Ұлық: Иә, ажал қатал, күно ауыр (*Шарап құяды*). Алып жібер, пендем. Кім біледі, ақтың дәмі шығар. Өзіңе ес кіріп, жуасып қалыпсың.

Бачыка: Бұған ақыл берген Құдай тағала. Мадақтайық Құдайды!

Наһара Суох: Жасырақ күнімде иір-қиыр аталған Джеш-Боджу аймағында аңшылық құрып ем. Сол кезден бір қоржын асыл тері сақтап жүр ем.

Ұлық: Бір қоржын? Бұл деген өжептеуір елтірі ғой.

Бачыка: Жаратқанның пендесі Наһара Суох, мен саған күмонданушы ем. Шіркеуден жасырған бірдеңе барын сезгем. Алтын мен елтірінің иісін менің мұрным алыстан жазбай сезеді.

Наһара Суох: Менде бала болған емес, бұл мұраны қалдырар ешкімім жоқ. Сондықтан...

Ұлық: (*Рюмкеге шарап құяды*) Мен сені князьыңа ылғи айтушы ем, кей-кейде бөтуасыз болғанымен, Наһара Суох ақылды деп, иә, иә, ақылды қуың!

Бачыка: Мен... Наһара Суохты құлшылық қылмағанына тоғыз жыл болса да, күпірлігі үшін бір де қарғаған емеспін. Солай! Наһара Суох мұны шұғыл ескеруі керек.

Наһара Суох: Сондықтан да мен, мұрагерім болмағандықтан, көп жылғы жиган-тергенімнің бәрін, қадірменді қарттарым, өміршілерім менің, сіздерге бергім келеді.

Ұлық: Қалайша осы біз, ұлыстың кеменгер ұлықтары, жұлық жалаған Дыллық кедейден де осынша ақыл-

ды туарын бала сезбегеміз, қайран қалам. Сені айтамын, Наһара Суох!

Бачыка: Бұл дегенің керемет, балам, гажап! Өмірі күшті Жаратқан сені қазіргі жақсы талабыңды көріп, жүсіркеп жатыр... Осы бір ғана ісің үшін ол сенің бар күняңді кешіре алады.

Наһара Суох: Беу, осы еді ғой бар тілегім! Жаным жарқын, ой алаңсыз, қандай рахат! Мен енді жұмағыңды бетке алып ажал жолымен алшаң басып кете аламын.

Ұлық: Дегенмен біз әкей екеуміз ұялас, еншілес күшік емеспіз, олы да ескер, достым.

Бачыка: *(Еденге түкіріп)* Ұлық мырза, сіз тым өрескел сөйлесесіз-ау... Ай-ай-ай!

Ұлық: Әкесі, мені императорымыз бұл орынға тектен-тек тағайындаған жоқ, сөз жүйесін білемін. *(Наһара Суохқа)* Біз Бачыка екеуміз бір өрістің өгіздері емеспіз, соны ұғып ал. Елтірілеріңді екеумізге бөлуге тура келеді. Өзің қалай үлестірмек едің? *(Байқатпай Наһара Суохты бұйірден тұртіп қалады)* Мені ренжітпе!

Бачыка: *(Көзін салмақпен қысып)* Құдайыңды ұмытпа...

Наһара Суох: Біріңіз – патшаның қаһарлы қамшысы, біріңіз – Құдайдың тырнақты қолысыз... сондықтан... бас қатырып жатпаймын, елтіріні екеуіңізге тең бөліп берем.

Ұлық: Мен Ұлықтың жолы үлкендеу ме деп ем, амал қанша...

Бачыка: Шын христиан Құдайын бәрінен биік қойса керек, жарайды... Әлемнің өміршісіне міножат етейін, даңқың артсын, Жаратқан!

Наһара Суох: *(Ас үйдің есігін ашып)* Достарым, қоржынымды өкеліндер!

Ала телпек пен Суайт мықшыңдасып қоржынды кіргізеді. Қоржыннан ақ теңбілі бар қара елтірінің шеті шығып тұрады.

Ұлық: Көрдік, достым, ауыр қоржын бұлғын мен ақ тышқанның терісіне сықалып тұр.

Наһара Суох: Иә, мен ол кезде біраз дүние жинадым, алді едім ғой.

Әзізгілі сұайт: Құдайым-ай, зілдей қоржын, белім үзіліп кете жаздады, өзер жеткіздік. Жас күнімде бөрениі сіріңке кұрлы көрмеуші ем. Мына қоржын жаншып кете жаздады, өбден тығындалған екен!

Ала телпек: Қарғыс атқан қоржын бар күшімді сарықты. Белімді жазсам ауырады!

Ұлық: *(Оларға шарлап құяды)* Ей, қайырымды пенделер, бір-бірден тартып жіберіңдер! Бұл еңбектерің үшін, төккен терлерің үшін. *(Аналар ішеді)*.

Бачыка: Пай-пай, ауырын-ай! Тығызын-ай! Құдайдың ақжолтай құлы, міне, осы. Әуелі бұл қоржынды Наһара Суохқа төн қылып, кейін бізге тарту етуге ақыл берген Құдай ғой. Құдайдың данышпандығында шек жоқ!

Наһара Суох: Құдай әмонда данышпан, кедей береді, бай алады.

Ұлық: Сүйегім сырқырап барады, ұйқым келіп тұр. ох, ох, ох! Аз-маз мызғып алса... *(Эриэн Бәргәсэгэ)* Қайда қонатын ойларың бар?

Наһара Суох: Бұл кісілер – менің достарым. Таңсертең бұлар маған мына елтірілерді бөлуге көмектеседі. Үйіңіз кең ғой, қонуларына рұқсат етіңіз.

Ұлық: Жарайды, ауыз үйге барыңдар. Сен мына ас үйге орналас. Бар, ұйқта.

Наһара Суох: Неткен бақыттымын, ұлықтың ас үйінде ұйқтаппын. Қоржын таң атқанша осында тұрсын, сенімді орын. Өмір бойы сақтап келдім ғой, көріпген жерге тастағым келмейді.

Ұлық: Бізге сенбесең қоржыныңды құшақтап жат.

Наһара Суох: О не дегенің, ұлық мырза, ондайды ойлаған да емеспін... *(Наһара Суох достарымен кетеді)*.

Ұлық: Оу, Балбара! *(Байбарылах Балбара шығады)* Өкейді оң жақтағы бөлмеге жатқыз.

Байбарылах: Оу, иістері жаман иттерді қонақ қабылдайтын бөлмеге неге кіргізесің?

Ұлық: Несіне бұрқылдайсың, мына қоржынға қара. Неше топ тіктірсен де жетеді. Наһара Суох бұл терілерді өкей екеумізге сыйлады. Ол, өрине, иттің ғана баласы, дегенмен кейде есі кіріп кетеді.

Байбарылах: Алаяқ, неден мырза бола қалды екен? Тағы да сотқарлықпен бірдеңеге арандатпасын. Мынасында тек қана тері деймісің?.. Қоржынды шешіп, елтірісін сараптаса да болар еді...

Бачыка: Жок, күнө болады. Үлкен күнө! Бөтен адамның ырысына қол сұғу – Құдайға қастық.

Ұлық: Саспа, Балбара, қанжығадағы түлкі орманға қашпайды. Ертең біздің шыңыраудай сандыққа бір түскен соң, мәңгі қайтып шыға алмайды (*Арқасын қасынып, ұйқтауға кетеді*).

Бачыка: Балбаражан, ұйқтар алдында дұға оқыдың ба?

Байбарылах: Ойбұй, ұмытып кетіппін ғой. Әкей, өкетай, сауап қылшы.

Бачыка: Дұғасыз ұйқтау – күнө, ай, ай, бірге шоқынайық.

Екеуі тізерлеп, шоқынады.

Байбарылах: Әкей-ау, түнімен ұйқтай алмаймын. Небір күнөкар ойлар мазалайды, оның үстіне шалым шошқаша қорылдап, жынымды келтіреді.

Бачыка: Бұл жаман екен! Шайтан ғой шатастырғалы жүрген. Ештеңе етпейді. Дұға оқы, бөрі орнына келеді.

Байбарылах: Тәңірім өзі жебесін мені. Жаратқан, жар бола көр! Арқам ауырып, бүйірім паншиды, ол неден, әкей?

Бачыка: Шайтанның белдігі ғой, шандып тастаған. Бұл жазылады, ол арқаң мен бүйіріңді өзін ысқылап беруім керек.

Байбарылах: Мұншалықты оңай дүние екенін кім білген?! Әкей мейірім етіп арқамды сипап берші, аз да болса сипашы!

Бачыка: Құдайдың рахымымен менің алақандарыма шипа дарыған. Қазір-ақ жеңілденіп қаласың.

Арқасын сипайды.

Байбарылах: Құдайға шүкір! Жеңілдеп қалдым, бірден жеңілдедім.

Бачыка: Шипа менің алақанымда ғана емес... (Құлағына сыбырлайды, екеуі күліседі).

Байбарылах: Ай, әкей-ай, сотқар-ай!

Бачыка: Балбаражан, Төңірім саған үзілдірің тән берген, бойың жұп-жұмсақ, балдайын төп-төтті.

Байбарылах: Төтті болу, жұмсақ болу өрсі ме?

Бачыка: Сендей әйелдерге Құдай да ғашық, ол бар жағына да данышпан!

Байбарылах: Құдай сонда саған ұқсай ма?..

Бачыка: Әрине, Құдай мен поп бір қамырдан иленеді. Айырғамыз сол ақ... Мен мұнда, ол анда... (Балбараны құшақтайды).

Бөлмесінен Ұлық шығады.

Ұлық: Балбара, неменеге омалтып қалдың, кел арқамды қасы.

Байбарылах: Сайтан-ай, қорылдағым ұйықтамапты. Үйіңтар алдында қасыңғанды жақсы көреміз (Бөлмесіне кетеді).

Бачыка: Құдайға шүкір, ақымақ месқарын мені көрмей қалды. (Қоржынды айналып жүреді) Қоржын, тірікін, қоржын! Іші толған қара түлкі шығар! Бөйбітеме қатқан базарлық болады! Өзіме де қара түлкіден тон керек! Балағаччының попы қызғаныштан күйінсін! Күйінсе, күйіп өлсін! Жаратқан оның жанын өзіне алады, жаның жай тапсын деп, мен басына шырақ жағам. (Қоржынынды сипалап) Сірә, маған ұйқтауға болмас. Әйтпесе ақымақ боп қалам. Білем ғой, озбырлығын Кютер Воронкуевтың, білем! Түнде елтіріні алып ап, орнына күл салып қоюы мүмкін.

Бөлмесінен Ұлық қарайды.

Ұлық: Бачыка, ал қоржын бөйбішең емес қой, несіне құшақтайсың?

Бачыка: Ә, иә! Мана кресімді түсіріп алып ем...

Үйқтауға кетеді.

Ұлық: Мана кресім түсіріп алыпты! Пах, семгенім! Жиренсақал, жемтік көрген қарғадай, қоржынды айнал-шақтауын. Антұрғанның ойы бірдеңеге кетіп жүр. Күнөдан бұл қорықпайды, елтіріні ұрлап ап, орнына күл толтырып қоюы мүмкін. Жұртты күнөға батырып жүріп, өзі былықтан қашар деймісің?.. Бірақ ашықауызың мен емес. Қоржынға қақпан құрып қоям – бөрі орнына келеді. *(Ас үйден темір қақпан әкеліп, құрады)* Ал, пошым, қоржынға енді жармасып көр! Енді тыныш ұйқтауыма болады.

Бөлмесінен Бачыка сығалайды.

Бачыка: Ұлық мырза, қоржын сенің Балбараң емес, несіне шұқылайсың?

Ұлық: Зәремді алдың ғой. Мен мана моншағымды жоғалтып алып ем... Міне, таптым. *(Тезірек бөлмесіне кетеді)*.

Бачыка: Ұлықтың ойы өлденеге кетіп жүр... Ұйқтаймайды. Бөріні ұрлап кетуі мүмкін. О, Жаратқан, ұйқтай алар емеспін... Елтірісіз қалам-ау деп ойласам болды, тұла бойым қалшылдап кетеді... Не істесем екен? Тоқтай қал, тоқтай қал! Таптым-ау, деймін! Есігіне ау құрып қою керек! *(Ас үйден ау әкеліп, есікке құрып қояды)* Құп, ау құрылды! Енді тып-тыныш ұйықтаймын. Дегенмен аңғалдық кылуға болмайды, қоржынды тексерейін, елтірісі түгел ме екен *(Бауын ағытып, қолын сұғады да, шыңғырып жібереді)* Оу, мұнысы несі, шағып барады! Қолым! Жаратқан, жебе! Шайтан! Қолымды шайтан тістеді!

Бачыканың айғайына ұлық жүгіреді, ауға шырмалып қалады.

Ұлық: *(Қырылдап)* У, у...ық! күтқарыңдар! А-а-ау!

Наһара Суоҳ пен ебіл-себіл Балбара жүгіріп шығады.

Байбарылах: Ұят-ай, масқара-ай! Не істемексің, ақымақ?! Не жетпейді саған, абырой ма, дәулет пе? Тапқан екенсің асылып өлетін жерді, дәл бөлменің алдына көп! Нақұрыс. Шолағға шығып асылсаң етті? Еріңдің бе, кеуек бас! (*Наһара Суохқа*) Сен немене, аузың аңқайып тұрсың, ұлығыңды босат тұзақтан, тезірек!

Наһара Суох әзер деп Ұлықты аудан босатады.

Байбарылах: Сен немене, Бачыка, қоржынды ақта-рып жатырсың?

Бачыка: О, Құдайдың құлдары, маған жақындамаңдар! Қолымды шайтан тістеп алды, жібермей тұр. (Сол қолымен кресін алып қоржынды аластайды) Жоғал, ей, шайтан! Киелі күш қасымда! Күнөдан ақпын! Күнөдан ақпын!

Байбарылах: Қырсықты қара! (*Мыччыкаан мен Бэргэсэ кіреді*). Қайырымды пенделер, өкейді құтқарыңдар! Қолын шайтан тістеп алыпты, бейшараны босатпай тұр!

Ұлық: Қайдағы шайтан?! Мен қоржынға қақпан құрғам, соған бажылдап тұрсың!

Наһара Суох: Қалайша тышқанға ұқсап, қақпанға түсіп жүр? (*Бачыканың қолын қоржыннан шығарады*) Беу, өкейдің қолы расында қақпанда!

Бачыка: Бұл ұлықтың шаруасы!

Ұлық: Саған сауап болды! Біреудің қоржынына қол сұқпау керек.

Бачыка: Ой, зәлім! Қоржынға өзіңнің түскің келіп еді, мен құрған ау алқымыңнан алды ғой. Құдайының құлдары, куә болыңдар! Мына зәлім қоржындағыны тонап үлгерген шығар!

Наһара Суох: Расында да қоржынды тексеру керек. Ішіндегінің бәрі тоналғанға ұқсайды.

Бачыканың жәрдемімен қоржынның бауын шешеді де, ішінен қара иттің терісін алып шығады.

Бачыка: Иттің терісі ғой! Бір былықтың барын сезіп едім! Сен ғой Ұлық, бар елтіріні ұрлап ап, орнына ит терісін толтырып қойған!

Ит терісін Ұлыққа лақтырады.

Ұлық: Сайтанның саңлағы, барлығы сенің ісің! Бөлмеден шыққаным сол еді, қоржынды қатыныңдай құшақтадың! (Қоржынды ақтарады) Тфу! Сарбас қарақшы күл толтырып үлгеріпті! Мә, шыққыр көзіңе күйылсын! (Күлден уыстап, поптың бетіне шашады).

Бачыка: Діннен безген!

Ұлық: Жол торыған қарақшы!

Стол айнала қуысады. Наһара Суох пен достары оларды ажыратуға тырысады. Бачыка столдан ыдыс (поднос) алып, Кютерге сермейді, онысы қапыда Байбарылах Балбараның басына тиеді, ол құлайды.

Бачыка: О, Жасаған, Жасаған!

Наһара Суох: Мархабатты мырзалар мына өйелді өлтірді!

Ұлық: Шаруаң бітті, шырақшы өкей, өйелімді өлтірдің! Күнын қайтіп төлейсің?!

Бачыка: Неге мен күн төлеймін? Сен ақымаққа жақсы болды! Енді бойдақ, маңғаз мырза атанасың.

Ұлық: Қазір мен секретарым мен князьды шақырам. Протокол толтырамыз! Күдайға шүкір, куәлорім қаптап тұр.

Бачыка: Жарайды, қанша сұрайсың?

Ұлық: Әйелім баға жетпес өйел еді! Үлбіреген мамық денесі барша ұлысқа әйгілі еді. Мен бұған құда түскенде әжептәуір шығындалдым. Енді басқа өйел алам, қалың-мал берем, тағы пығын, күдалығы бар...

Бачыка: Марқұмның күнын сен бұлай кампита берме. Білеміз ғой қандай қатын болғанын! Күдайдан қорық, күнокар болма!

Ұлық: Сен менімен саудаласпа, өйтпесе жалаң бұт қалдырам!

Бачыка: Мен бір кедей тақуамын ғой... Құдайға аян.

Ұлық: Кедеймін де! Біледі бәрі, қоймаң толы-қазына-
лы сандық! Аңқау елге арамза молдасың! Оны да білеміз!
Мен, сені тақыр таза қалдырам, тақыр таза!

Кенет Балбара ыңырсыды. Бачыка шүкіршілікпен шоқынады.

Бачыка: Құдайға шүкір, өлмепті сүркия! Ұлық мыр-
за, сен менен енді мынаны аласың!

(Ұлыққа тілін шығарады).

Ұлық: Кесірткеге ұксап, бұл кемпір өле қоймайды!

Байбарылах: Сырқырап барады! Оңім бе, түсім бе?
Бачыка, тезірек ұшықта! Құтқар!

Наһара Суох: *(Қоржынға отыра қалып, өтірік жы-
лайды)* Қырсық-ай, тоналдым-ау! Өмір бақи тірнектеп
жиган дүнием еді. Күрыды бәрі. Ұлыстың игі жақсылары-
на окелгенім күл емес еді, ит төрісі емес еді, масқара
болдым-ау! Жоқ мен бұл қарақшылықты жай қалдыр-
маймын! Губернаторға дейін барам! Бұл тонауды көзі
көрген куәлерім көп!

Иә, нә көп!

*Бачыка, Ұлық, Байбарылах Балбара ауыздары
аңқиып, тұрып қалады.*

Екінші бөлім

Үшінші көрініс

*Шымылдық алдында қолын арқасына ұстаған Ұран-
ды бақсы, екі жағында дәл сондай позада Ала телпек пен
Өйгілі суайт тұр.*

Өйгілі суайт: Қадірменді қария, бал ашып бөріңіз...
Осыдан үш күн бұрын Наһара Суох жоғалды.

Ұранды: Сен ғаламат суайтсың, тыңдағым да келмейді, сөйлемсе, сенің сөзіңнің бәрі қаздың қаңқылы. Мен мына жігітке сенем. Айтшы, не болды?

Ала телпек: Рас. Наһара Суох құпия түрде жоғалды.

Бақсы: Жалған, сайқымазақ Наһара Суохтың өншейіндегі сотқарлық тәлкегі. Арандатарын сезіп тұрмын.

Өйгілі суайт: Осы жолы бір сұмдық болған сияқты. Мүмкін бір жерде жараланып, өлімші боп жатқан шығар...

Ұранды: Кетіндер, жалынбандар. Бармаймын! Құрысын сендердің сотқар даңғойларың! Ұлыстың игі жақсысы содан құтылса қуанар еді.

Ала телпек: Абыз қартым, сен көріпкел ұлы бақсысың, оның қайда екенін сенің қыран көзің ғана шалады...

Ұранды: Өрине, мен кірісsem, табамын ол алаяқты.

Ала телпек: Ақынды жақсылап тұрып біз төлейміз.

Өйгілі суайт: Біз ренжітпейміз.

Ұранды: Желімдей жабыстың ғой. Қомақтырақ төле сендер, бал ашып корейін...

Бәрі кетеді. Шыжылдық ашылады. Көктем. Наһара Суох үйінің маңы. Яранғаның шеті ғана көрінеді. Тері илеуіштің қасында ойға батқан Күнді Күлін отыр. Ол басында Ұранды бақсы зікір салып жатыр.

Ұранды: Бөтір-ау, не көріп тұрмын?! Егер осыдан батысқа қарай екі тоғайды асып түссе, үш аралы бар, сүзеген бұқалардай сегіз мүйізі бар көл көрінеді. Буырқанып, толқып жатыр.

Ақжарқын күлегеш: Ол көлді білем, Андығылда әжей деп аталады.

Ұранды: Көл ортасында ішіне су толған оймақ қайық жүр. Ескегі басқа жағада, қайраңда қалқиды. Қорқам, сұмдық нәрсе көріп тұрмын. Тұңғиықтаң көл иесі шықты... Кеудесіне дейін көрінді, шашы иығына құлапты. Тажал мынау, сояудай саусақтарымен мені нұсқайды, зәрлі көзі тесіп барады. Жоғал, жоғал, құры кет! Шайтан неме, бір адамды жұттың, сол да жетеді саған! Сенің

көлінің түбінде біздің ержүрек майрампаз сабаз, естіл-
деген елгөзек, сүйікті Наһара Суох, лайға көміліп жатыр!
Оны батырған сен!

Ақжарқын күлегеш: Не деген масқара! Сұмдық-ай!
Жоғалуы жаман еді!

Ұранды: Көл иесі қанталаған көздерін осы жаққа
қадап тұр. Бұл тажалдан құтылу үшін құрмалдық қып,
қан тоғу керек. Құтқар деп жалбарынамыз.

Ақжарқын күлегеш: Ілмиген шолақ құйрық сиырым
ғана бар. Құрмалдыққа соны сою керек шығар...

*Бүйірдегі шоланнан лайға малынған Наһара Суох
шығады.*

Наһара Суох: Бәлем, жылына алар емеспін! Көлдің
түбі көрдей қараңғы, тастай сумқ. Наһара Суох бейшара
аптан өлмейін деп, көлден балық аулап жемекші еді.
Оймақ-қайығым батты да кетті. Ата жауым – ұлыстың
ұлығы түбін тосіп қойса керек. Көл түбінде ұзақ жаттым,
кенет Ұранды бақсының өйгілі даңғарасының дабылын
естіп, балдыр біткенді бырт-бырт үзіп, жарық жалғанға
шыға келдім.

Ақжарқын күлегеш: Міне, сайтанның сапалағы,
аруаққа айналмайды бұл! Маған мұндай байдың қажеті
жоқ, уа, бақсы-өке, қайтар кейін көліне. Жатсын тұңғи-
ықта тұншығып!

Ұранды: (тағзым етіп) Көл түбінен қайта шығу –
шайтанның ісі, сен аруақсың, өтінем, ұлы судың
түбіндегі мамықтай балдырға барып шөк, шыққа айнал
да буга айнал, көбік бол да суға айнал! *(Секіріп, зікір са-
лады).*

Наһара Суох: Ұранды бақсы ағатай, мені жындарың-
ның нөкеріне қосып ал. Ішіндегі ең мешкейі болам да,
ел біткенді зөрезоп қып, саған адал қызмет етем.

Ұранды: Қажетің жоқ. Сенсіз де жыным жетерлік.
Жоғал, құры!

Наһара Суохқа тоқпағын лақтырады.

Наһара Суох: Беу, нөкөрүңе қосқың келмесе, мен сені жағаңнан алайын да, көл түбіне сүйреп апарып, тұңғымқтан бір-ақ шығарайын (*Бақсыны сүйрелейді, ол қарсыласады*).

Ұранды: (*Күнді Күлінге*) Әй, қатын, байыңа қой де!

Ақжарқын күлегеш: Ол енді байым емес – аруақ. Маған көнбейді.

Ұранды: Наһара Суох, күнөкар! Шайтанмен ойнама, қағынба, қилікпе! Үрім-бұтақ, зәу-затыңды қорғаймын, төлкек қылма мені, есіңді жи!

Наһара Суох: Ұранды бақсы-ау, мені бұл дүниеге өзің шақырып алдың ғой, ұмыттың ба? Енді қайта қуасың ба? Жарайды! Егер жақсы бақсы екенің рас болса, шойын шортанға айнал да, көл түбіне сүйреп апар!

Ұранды: Мен күдіретімді үнемі қолдана бермеймін.

Наһара Суох: Бәрібір сиқырың бар ғой? Онда тым болмаса бір көрсет сиқырыңды. Шойын шортанға айналып келмесе, сүзеген бұқаға айнал да мені мүйіздеп ап, тамұққа бір-ақ лақтыр. (*Бақсының үстіне отырып алады*) Беу, шіркін! Жалбыр шаш бақсыға мініп ап, о дүниеге жол тарттым! Тарт, мүйіздім!

Ұранды: (*жаланып*) Наһара Суох, ата-баба дәстүрін тәрік қылма, үлкенді сыйлау керек, аясаңшы мені!

Наһара Суох: Иә, дана болған бабалардың өсиетін орындау керек, босатайын сені. Сен енді, Ұранды бақсы, маған туыс болдың.

Ұранды: Оны қалай түсіндім?

Наһара Суох: Сен мені тірілтіп ап, жындарыңның жасағына қостың ғой. Жын дегенің жалмауыз...

Ұранды: Мұнымен не дегің келеді?

Наһара Суох: Сен мені күн сайын семіз етке тойдырып тұр деймін. Әйтпесе...

Ұранды қашып кетеді.

Күнді Күлін: Жаным-ау, мықтылармен неге белдесе бересің? Неге мазақтайсың? Ол иттер ондайды ұмытпайды, бірде оптерін алады.

Наһара Суох: Қорықпа, Күнді Күлін. Біз кедейлер көппіз ғой. Жақұттардың мақалы бар емес пе: «Соғыстағы сарбаздар құм астында қалмайды». Қорықпа, ұлық пен поп жуыр маңда татуласпайды. Менің алжып өлген итімнің терісіне бола, олар бір-бірімен иттей ырылдасып, кеңірдектерін жыртысты.

Ақжарқын құлегеш: Жарқыным, біздің итті оларға тенең, күстөналама.

Наһара Суох: Ио, итім ұятты еді, ұлық пен попқа теңеуге болмайды. Беу, ана белден бір салт атты күйғытып келеді. Пәлі, Жалпақбет қой мынау! Өгіздің терісін алуға келе жатқан болар, илеп қоямыз деп ек қой.

Өйелінің құлағына әлдене деп сыбырлайды. Екеуі тері илеуге кіріседі. Алшаңдап Жалпақбет шығады.

Наһара Суох: Оу, мырза, жақсы атаның ұрпағы, әміршінің мұрагері, не жаңалық?

Жалпақбет: Сен... Сен сұға кетпедің бе?! Мен сенің қайығыңның түбін тесіп едім ғой?

Наһара Суох: Көрсенші, тірімін ғой! Түтінім бүркырап, есігім сырқырап, ат байлайтын бақаным қалкиып тұр.

Жалпақбет: Сол да бақан боп па? Қурап қалыпты, әрең тұр. Жаңа бақан тұрғызуға жалқаулығың жібермейді. Сондықтан ғой, өмірі кедейсің.

Наһара Суох: Маған байлық керек емес. Өле-өлгенше мына шұбар тал мен жыртық қазаным асырайды.

Жалпақбет: Немене деп көйітіп тұрсың? Кемпірге ұқсап есіңнен адасқасың ғой.

Наһара Суох: Күнді күлік, бар шорамнан тал мен қазан алып кел. Мына қонақты сыйлап жіберейін.

Ақжарқын құлегеш: (Мұрнынан сөйлеп, міңгірлейді) Аяқ-қолың жоқ па, өзің бар. Карсыласпай тез өкел!

Күнді Күлін: Аяғың бар ғой, өзің өкел.

Наһара Суох: Қайда қойып ең? Өкел тез.

Күнді Күлін: Көзің бар ғой, өзің де табасың.

Жалпақбет: Ақымақ қатынды қойып қалу керек. Жаксылап төмпештеп алсаң – жарғақ терідей жұмсарып қалады.

Наһара Суох: Ақылды адам үнемі дұрыс ақыл айтады.

Жалпақбет: Енді қалай? Ұлықтың ұлы жөнсіз нәрсе айтушы ма еді, ақымақ?!

Наһара Суох: Мен жалпы шыдамдымын, бірақ бір күні жарылам. Сонда жалқау қатынды оңдырмай жаза лаймын... Қайтейін, шыбық пен қазанға өзім барам да. *(Бұйірдегі есіктен шұбар тал мен тесік қазан алып шығады. Балтара Сиранның әуестігі жеңіп, елеңдеп қалады).*

Наһара Суох: *(Шыбық пен қазанды ұрады)* Тайқазаннан жаратылған жай қазаным. Зың-зың! Мәжиуін талдан кесіп алған шыбығым дың-дың! *(Қазаннан бір кесек майлы ет алып, стол үстіне қояды).*

Жалпақбет: Әй, бұл ет қайдан шықты? Адамзаттың ақылдысы, кемеңгері менің өзім таң қап тұрмын. *(Қазанды алып қарайды).* Тіпө, көдімгі қазан. Өзін тот басқан! Майысқаны бар. Хе, тесік. *(Шыбықты алып тістелеп көреді)* Тіпө, тіпө! Көдімгі тал! Пөлі, сен алдап тұрсың, ештеңесі де жоқ. *(Қазан мен талды жерге лақтырып тастайды).*

Наһара Суох: Сыйлы қонақ, отыр, ет же.

Жалпақбет: Зәлім неме, көз бояп тұрсың, бірақ мені – білікті жердің баласын алдай алмайсың.

Наһара Суох: Әуелі ет ауыз ти.

Жалпақбет: *(Пышағын алып, еттен жей бастайды)* Дәмді екен! Тамаша! Майлы ет! Жарайды, өзім-ақ тауысайын.

Наһара Суох: Мені қазаным қашан да майлы етпен асырайды.

Жалпақбет: Қазаның ұсқынсыз болса да, бірдеңесі бар екен. *(Қазанды қайта алып қарайды)* Бұл қалай, ө? Ғажап?

Наһара Суох: Бәйбіше, ұраға түсіп, өрік әкел, қадірлі қонақты сыйлап жіберейік.

Ақжарқын күлегеш: Сен немеңе, бәрін бір күнде обып құртайын деп пе ең? Қарай гөр, өрік керек бұларға!

Наһара Суох: Бол, әкел!

Ақжарқын күлегеш: Ершіп тұрмын. *(Есінейді).*

Наһара Суох: Айттым ғой – төзімің таусылды. Бауыздаймын!

Пышақ алып, әйелін шашынан ұстап тұрып тамағын орып жібереді. Ол сұлап түседі.

Жалпақбет: Пәлі шынымен бауыздадың ба?

Наһара Суох: Өлсің, иттің қызы. Тірілтіп алу маған түкке тұрмайды.

Жалпақбет: Тірілту? Ол қолыңнан келе ме?

Наһара Суох: Мына шыбықпен шықпыртып алса болды – тіріліп кетеді.

Жалпақбет: Қулаңып тұрсың, өзәзіл неме!

Наһара Суох: Нанбасаң қара. (Шыбықпен әйелін сабайды) Күнді күлкі жарым-ау, неменеге кергіп жатырсың, жетер шалжиганың, бар, сиыр сау, тұр, тіріл. Жаныңды қидым саған!

Ақжарқын күлегеш: Ой-буй, сөске болып қалған-ау! Антұрған байым тағы да бауыздап тастаған екен ғой. Қайтіп жалықпайды екен? Сиырдың сауыны да болып қалыпты (Шелегін алып, шығып кетеді).

Жалпақбет: Рас-ей, тірілттің мына көкбетті! Тіріліп кетті. Шыбығың ғажал. Әлде осының бөрі түс пе? Сен, Наһара Суох сен нетіп... оят мені жылдам.

Наһара Суох: Сені қайтіп оятам?

Жалпақбет: Ақымақ, мен айтпасам, кісі оятуды да білмейсің. Шекемнен періп қаласың, болды!

Наһара Суох: Асылзадам-ау, шекеңнен періп қалсам, ауырмай ма?

Жалпақбет: Ауырады! Ұйықтамаған екем ғой. Ақымақ! Осылай қатты ұра ма екен?!

Наһара Суох: Өзің ғой «Ұр» деген!

Жалпақбет: Ақырын ғана шертіп қалу керек қой, шертіп. Ұлықтың ұлын сақтау керек, сен ақымақ соны да түсінбейсің. (Кідіріп барып) Сен... нет... қазаның мен... анау шыбығыңды сат. Алам.

Наһара Суох: Ақылды адам ғой десем, өзің жоқты айтады екенсің. Менің бақуат тұрып жатқаным – осы қазан мен шыбықтың арқасы ғой.

Жалпақбет: Ақымақ, мен саған ана... өгізді берем.

Наһара Суох: Асыраушыларымнан айрылғым келмейді.

Жалпақбет: Сен оны... аяма... Тез саудалас! Өгіз аз ба, сиыр берем...

Наһара Суох: Саудаласқым келмейді...

Жалпақбет: Сат деймін, несіне көргісің?! Бер маған!

Наһара Суох: Ай, бекзада-ай, қинадың-ау. Шыққан тегінді сыйлағаннан, әкеңді сыйлағаннан көнермін. бірақ... Жарайды, алшы!

Жалпақбет: Қуанттың ғой! (Қазанды алып қарайды) Кетігі көп, өзі тесік... Тот басқан... Алдап тұрсың-ау, суайт!

Наһара Суох: Олай болса, қайтар қазанымды! Мен мұны сенің бар байлығыңа бермеймін!

Жалпақбет: Қуын кара, енді бермеймін! Бір сатқасын – саудаласпа.

Наһара Суох: Асыраушымнан айрылдым-ау! Өкелші қоштасып қалайын. (Қазанды алып, құшақтайды).

Жалпақбет: Жұғыспа асыл мүлкіме, қолың кір.

Ақжарқын күлегеш кіреді

Наһара Суох: Қатын, мен жаңа сөзден ұтылып қап, қазан мен шыбықты мырзаға сатып жібердім.

Ақжарқын күлегеш: Ой, жисыз дүлей! Енді қайтіп күн көреміз?! Өзім тірі тұрғанда ешкімге де бермеймін! (Алуға ұмтылады) Бермеймін!

Жалпақбет: Қарай гөр «Бермеймін» деуін! Енді бұл менің мүлкім! Қазан да менікі, шыбық та менікі.

Саудаласқан «мүлкін» алып, тұра қашады. Наһара Суох пен Ақжарқын күлегеш күлісіп қала береді.

ШЫМЫЛДЫҚ.

Наһара Суох шымылдық алдында достары Әйгілі суайт және Ала телпекпен кездеседі.

Ала телпек: Оу, Наһара Суох, қайда зытып барасың?

Наһара Суох: «Жақсы жігіт бір күн жаяу, бір күн атта» деген жақұттың мақалы бар ғой. Менікі сол мақалдағыдай, қармағымды бүгін балық қапты.

Әйгілі суайт: Әмсе солай болғай.

Наһара Суох: Мен бұл күні игі-жақсылармен сыбайласпын. Поптың әйелі арнайы шақырыпты. Соған ұшып барам!

Ала телпек: Яғни, бәле тілеп барасың ғой?

Наһара Суох: Беу, не көйітіп тұрсың?

Ала телпек: Біліп қой, ұлық пен поп бөтуаласыпты – поптың әйелін балағаттады деп сенің үстіден шағым айтпақ. Соттатып, түрмеге жаптырмақ.

Әйгілі суайт: Өзіңе өзің абай бол... Дегенмен тапқырлығыңа сенеміз.

Наһара Суох: Бәсе! Поптың әйелі мені сағына қалып еді! Олай болса мен оларды бір шатыстырайын, иттей ырылдасып, қасқырдай арналыссың.

Кетеді. Шымылдық ашылады. Поп үйінің залы. Іргеде қамақты икон. Жуан Софья өзінің қалқандығындай салмауырдан Наһара Суохқа шай құйып беріп отыр.

Жуан Софья: Тағы, қадірлі Наһара Суох.

Наһара Суох: Жетер... Ыңғайсыз екен...

Жуан Софья: Өзің тіштен биязы адам екенсің, жұрт та өсектей береді-ау. Ұялма, батылдарға Құдай да жоқ.

Наһара Суох: Олай болса құй тағы! Қою шайды жақсы көрем! Үш жыл болды, Төңірім мұндай шайдың сөтін салмағалы. Шай орнына қармағайдың шайырын қайнатып, ащы быламық ішеміз.

Жуан Софья: Мұндай шайды кім көріпгенге бере бермеймін, айрықша қадірлі қонақтарға салам. Тап осы қолыммен губернатордың өзіне пай кұйып бергенім бар.

Наһара Суох: Неткен пәзік қол! Тегі, Бачыка ұзақты күн сипалайтын болу керек.

Жуан Софья: Қазір қартайды, сипаламайды да, еркетпейді де.

Наһара Суох: Құдайыңа жақсылап жалбарын, Бачыка тағы баяғыдай құлай сүйетін болады.

Жуан Софья: Сол үшін жалбарынғам жоқ. Сондай зегірем... Шынымды айтсам жалықтырады. Өбден! *(Наһара Суохқа қарай жылжып отырады)* Өзіңдей қызулы жігітке жанасып кетсем болды сүйек-сүйегімді діріл жайлап, басым айналады... *(Наһара Суохқа тағы жақындайды, Наһара Суох оны бүйірден бізбен тұртіп қалады. Поптың әйелі ыршып түседі).*

Жуан Софья: Ауырттың ғой! Не істедің?

Наһара Суох: Мен сондай қызбамын, шыдамсызбын, біздей қадалам. Ө, қасірет, ай! Күйіп-жанып барамын! Салқындау үшін дұға оқу керек шығар... *(Дұға оқиды)* Жар бола көр, Тәңірім, күнокар нөпсім тағы да мазалап тұр! Тежемесең сұмдық күнөге батармын...

Жуан Софья: Көгершінім, мен саған немқұрайды карамаймын, сол үпін Құдайыңа шүкір де. Қорқатын түгі жоқ, өршіп тұрған кұмарлықты тежемсеу керек! Қызуынды да, қызығыңды да көрсет жақын отырып!

Наһара Суох: Өміршінің айтқанына көнемін де, қайтейін. *(Жақындай беріп, тағы да бізін сұғып алады).*

Жуан Софья: Ауырттың ғой! Хайуан!

Көріш бөлмеге тұра қашады. Наһара Суох қапшығынан маски шығарып, бұрыштағы Ғайсаның бетін ойып алып, орнына маскисын жапсырады. Өзі иконның сыртына тығылады, бетін маскаға тақап.

Жуан Софья: *(Ашулы, алба-жұмба күйі қайта шығады)* Арсыз малай, қасиетсіз Наһара Суох, сен тегі, мені

көп салшыетектің бірі дейсің-ау, лас қолыңды жүгіртіп,
арымды таптап! Қазір келеді ұлық пен күйеуім, көрсет-
теді саған, жаман неме! (Айнала қарап) Қайда кеткен?

Наһара Суох: (Иконның сыртынан) Күдайдың құлы
Софья!

Жуан Софья: (Шоқынады) Иконға жан бітіп, сөйлеп
кеткені ме?!

Тізерлеп, үрейлене дірілдейді.

Наһара Суох: Беу, тіркін, Софья! Мен, әлемнің өмір-
шісі, саған өкпелімін.

Жуан Софья: Мейірімі кең Күдайым, жалынайын
айтшы, нем жақпады?

Наһара Суох: Жасың болса отызда, өлі күнге қысыр
сиырдайсың, балаң жоқ.

Жуан Софья: Мен оған кінәлі емеспін... Күйеуім кінәлі,
өзімнің балалы болғым келеді-ақ... Күдіретің күшті ғой,
жүкті болуыма көмектес, кімнен болса да балам болсын!

Наһара Суох: Мен жәрдемдесем. Алдымен күнәла-
рыңды мойында.

Жуан Софья: Әлемнің өміршісі, сен бәрін көресің,
бәрін білесің! Күнәсі көп ақымақ бір әйелмін. Қисық
мойын Кэтрисен ұлықтың ұлы Балбара Сиранды тартып
алғым келеді. Ұлықтың әйелі туралы көп өсек тараттым,
өлсе екен деп тілеймін. Жуырда көрші әйелдің сүт толы
шелегіне өлі тышқан салып жібердім. Ол менен сұлу, сол
үшін жек көрем. Алдыңғы күні княздің үйіне қонаққа
бардым, жақсы күтті, алтын рюмкасын ұрлап өкеттім.
Басқа да ұсақ күнәларым толып жатыр...

Наһара Суох: Жетер! Күнәң өзге жұрттікінен көп
емес. Бала табуыңа мен жәрдем берем. Қазір үлкен қор-
жын алып, ішіне кір де, күйеуіңнің кереуетінің астына
тығыл. Ол ұлық екеуі келіп, сені тепкілер, шыда, үнде-
ме... Ықыранып, қақсар болсаң – өлесің.

Жуан Софья: Күп болады, айтқан кеңесіңді бұлжыт-
пай орындаймын.

Жатар болмесіне кетеді. Наһара Суох иконның сыртынан сығалайды. Өлдекімдердің дауысын естіп, қайта тығылады. Еппен басып, Ұлық пен Бачыка кіреді.

Бачыка: Құдайға төуба, осында!

Ұлық: Есептесеміз сенімен, алаяқ. (Жеңін сыбанады)

Бачыка: (Жеңін сыбанады) Қоржыннан суырып аламыз...

Ұлық: Зәлімді қоржыннан шығармау керек – үні шықпасын. Ыза буып барады мені! Егер үстімізден шағым айтамын десе, кім ұрғанын көрсете алмайды.

Бачыка: Олай болса, Құдайдан!

Қоржынды алып келеді.

Ұлық: Үрейің ұшып кетті ме, сұмырай, үнің шықпайды ғой. Инабатты адамдардың кереуетінің астына тығылғанды біз саған көрсетеміз. Бірдеңені бүлдіргенсің ғой, содан тығыласың.

Бачыка: Мені қорлап, атыма кір жұқтырғың келді ғой. Бар сұмдығың бізге аян.

Ұлық: Отыз омыртқанды қақсатып бағармыз. Куәк болса, жоқ! Мә, саған! (Тебеді).

Бачыка: Құдай кешірер! (Ұрады) Мә, қара!

Ұлық: Неге үндемейсің, сүмелек, отірік өлген боп, артынан шағым айтпаксың ғой?! Онықнан ештеме шықпайды! Қане, бір рет адамша ойбайлашы! Ыңырсы, қане! (Тебеді).

Бачыка: Құрметтім, сабыр ет, бұл иттің расында да өліп қалған шығар! Бүйрегін түсірген шығармыз... Онда бұл...

Ұлық: Өз басым бүйрекке тепкем жоқ, мен сақпын, немен тынатынын білем ғой. Мен әуелі байқап алдым. Содан соң тептім.

Бачыка: Өтірік, көздеуге мұршаң болған жоқ. Ішіреніп тұрып дәл бүйрекке тепкен сен.

Ұлық: Соғып тұрсың өтірікті! Көрдім ғой, секіріп келіп қалай төпкенінді. Сен, бүйрекке төпкен сен! *(Қоржын қозғалады)*.

Бачыка: Сұмдар өлмейді! Қоржында жатып-ақ бізді төлкек қылмақшы, қорқытпақшы өзіңше. Жоқ, көкесі, біз мұны жақсылап тұрып жазалауымыз керек! Соқ, аяма!

Бачыка: Күдай бізге жар болсын! *(Екеуі де тепкілейді, кенет Әйелдің шыңғырғаны естіледі)* Тоқта! Мұнда Әйел бар сияқты!

Ұлық: Наһара Суохты білмеуші ме өдің? Әйелше шыңғырып, бізді мазақтап жатыр. Соқ!

Бачыка: Ә, қу тұлкі, сазайынды тартқызайын саған. *(Жүгіріп кеп тебеді. Әйел жыламсырай бақырады)*.

Бачыка: Тоқта, мынау шыңғырып жатқан менің Со-пұшам ғой, Сонечка! Соның дауысы бұл! Бұлай басқа ешкім бақыра алмайды.

Ұлық: Қадірменді әкетай-ау, сен тегі, шатасып тұрсың! Бұл Наһара Суох қой, сенің Әйеліңнің дауысын салып, бізді төлкек қып тұрған! Қане, қатырып тұрып тағы бір соғып жіберейін!

Бачыка: Қане, кел!

Жүгіріп кеп бірін-бірін тебеді. Әйел үні өшеді.

Наһара Суох: Мен құзыры күшті құдаймын, Наһара Суох сүйікті пендем, оны сабалағыларың келгенін білем! Сондықтан да қаһар төктім сендерге. Елді қоржынның аузын шешіңдер!

Екеуі асығып қоржынды шешеді. Софьяны көріп, естері шығады.

Бачыка: Жар бола гөр, Жаратқан. Жан жетпесім – Софьям! *(Шоқынады)*.

Ұлық: Мәссаған!

Софья: (Ектіге тыныстап) Ой-ой, сырқырап барады! Өлтіре жаздадыңдар ғой, буаз шайтан, маймақ айғыр өңкей! Қабырғамды қираттыңдар!

Наһари Суох: Құдайдың құлы Софья, сөйлеуші болма! Қасқыр боп ұлы, ауырғаның басылып, қабырғаң жазылады!

Жуан Софья қасқыр боп ұлиды.

Наһари Суох: Ал, енді, ынжық құлдар, Құдайдың құлы Софьяны бөлмесіне апарып, кереуеттің астына тастарда қарға боп қарқылдаңдар. Содан соң тізерлеп тұрыңдар, сөйткенде күнәларыңды кешуім мүмкін.

Ұлық пен Бачыка қарғаша қарқылдап, Жуан Софьяны бөлмесіне әкетеді. Наһари Суох иконның сыртынан шығады

Наһари Суох: Құдайдың құлдары болашақта да осылай спыныңдар, ессіз елгезектікпен орындаңдар айтқанын! Әмин!

(Кетеді).

Үшінші бөлім

Бесінші көрініс

Шымылдық алдынан ыстықта – жазды қарсы алатын қымыз тойында жүрген жергілікті тұрғындар өтеді

Ұлық: Бойбіше, бұл тойға біраз шығындадық, тек өкінбе, бүрсігүні бәрін тегін шөп шабуға шақырамыз – шығынның орны толады.

Байбарылах: Құдайдың күдіретімен біз өлі қырғын пайда табамыз... қаптайды өлі жұрт тегін шабынга... У-уй, тұла бойым қақсатып барады! Көптен окей үшкірген жоқ, белім тағы ауырып жүр! Ай, ауырады!

Ұлық әйеліне зәрлене қарайды. Бачыка келеді. Шекесін таңып алған.

Бачыка: Кеше төуір қыдырып ем, қонақта сілтеп жіберсем керек, басым шелектегі судай шайхалып тұр! Көз алдымда алақандарын жайып сап, пайтандар үпіпп жүр... Күном жоқ! Күном жоқ! (Шоқынады).

Балбара Сиран кіреді. Артында попады

Жалпақбет: Мен бүгін оларды мәз-мейрам қылам! Бүгін менің күнім! Даңқым шығатын сөт.

Жуан Софья: Құдай жар болсын саған, Петрушка! Іс көрсететін кезің келді.

Екеуіне қызғана қарап, Қыңғары Кэтрис келеді

Кэтрис: Менің некелі байыма жармасып, попадьяның есі шығып кетіпті! Тока, бәлем!

Жұрт өтіп жатады. Соңынан аспанға алақтап Ұранды бақсы шығады.

Ұранды: Солай екен – солтүстіктен кара бұлт қаптап келеді. Эвенктің бақсысы мен Виллюйдің бақсысы күш сынасқалы жатқан болар... Мейлі, қырылыса берсін! Бірін-бірі құртса, жалғыз ұлы бақсы болып мен қалам...

ШЫМЫЛДЫҚ.

Шымылдық ашылады. Қайыңдар, бағандар. Той бас талар уез. Байбарылах, Балбара Сиран және Кэтрис шығады

Байбарылах: Поптың қатынын қара, ақ койлек киіп ап, тотыдай таранады! Ақымақ, осындағы елдің ең сұлуымын деп ойлап жүр-ау.

Кэтрис: Иә, бәріне шекеден қарайды! Сәңқойын қара өзінің!

Байбарылах: Үлде мен бүлдесін айтасың ба?... Маған жету қайда! Мен киіне білем, ол міне! Оң саусағым толған жүзік және бөрі алтын!

Кэтрис: Менің етігімдегі күміс айылбастың құны – бір ат!

Байбарылах: Келінім-ау, сен жан біткеннің сұлуы болар едің, өттең мойның қисық, бауыздалған үйректің мойнындай.

Кэтрис: Әрине, мен сенің өңгүдік балаңа тең емеспін. Ол күшікке ұқсап, попадьяның етегін піскелеп жүр.

Байбарылах: Ұлым сені еркінсітіп жіберген, қанағатсыз қаншық, жайылайын деген екенсің. Айтайын өзіне, сені бір сілкілеп алсын (*Кетеді*).

Кэтрис: Ұлықтың қатыны болсаң қайтейін! Соған да мақтанасың ба?! Жуан Софья болса поптың қатынымын деп көкиді. Мақтансам, менің де күйеуім байдың ұлы. Мен аққұбамын, сендер қараторысыңдар. Маған жету қайда сендерге?!

Наһара Суох кіреді.

Наһара Суох: Сәлемет пе, жас бикеш!

Кэтрис: Иілме, суайт! Тегі, тағы бір сұмдық ойлап тұрсын ғой! Сенен шығады!

Наһара Суох: Олай деме, күш болады, қулық-сұмдықты олдеқашан ұмытқам.

Кэтрис: Сену қиын екен. Бүгінгі тойдың шырқын бұзатын шығарсың. (*Наһара Суох кетуге ыңғайланады*). Токта, бадырақ көзім! Бері кел.

Наһара Суох: Бикеш бұйырса, дәрімен бар ма... Не қалайсың менен?

Кэтрис: (*Алтын теңге көрсетеді*) Мынау алтын теңге – толық империял – он сом, не болғың келе ме?

Наһара Суох: Игілікті іске болса, қуана қабылдаймын.

Кэтрис: Ұлық пен поптың ойелді тым көкіш кетіпті. Осындағының ең сөнқойымыз деп ойлайды! Сен көп жерде болдың, көп көрдің, айтшы, аналардың қызғаныштан іштері жарылу үшін қалай киінсем екен?

Наһара Суох: Әрине, мен көпті көрдім. Саған айтарым – үлкен шенділердің өйелдерінше киін, опа-далаң жақ, қасынды қыр, сонда саған жан жетпейді!

Кэтрис: Қаладағы шенді мырзалардың сөнқой қатындарындай бола алам ба?! Олар бастан-аяқ жібек пен барқыт киеді ғой.

Наһара Суох: Қателесесің, қазір жібек сән емес. Ол бикештер губернатордың балына тыржалаңаш келеді, үстерінде жеңіл юбкасы ғана болады.

Кэтрис: Ой, оңбаған! Не айтып тұрсың? Сені тыңдасам, елге күлкі болармын. Ақылыңды ақымаққа айт!

Наһара Суох: Сол бикештерді өз көзіммен көріп, сүйсінгенім бар. Әрине, орталықтан шалғайдағы бикештер саған күлуі мүмкін, сен оларға түкіріп қой, иә, иә түкір. Онда оқыған, озық бикештер тұрады, оларға күлген адамның өзі ақымақ. Соңғы үлгімен өз қалауыңша киін. Кімнің шаруасы бар сенде?

Кэтрис: Әрине, мен соңғы үлгімен киінерем... бірақ... ыңғайсыз... Қалай еді өлгі... Қой, кұрысын! Сұрауға да ұят!

Наһара Суох: Сұра, ол күнә емес.

Кэтрис: Білікті мырзалардың өйелдері тойға жартылай жалаңаш келеді дейсің бе?

Наһара Суох: Тіпті шенеуніктер мен сенаторлардың өйелдері де жартылай жалаңаш келеді. Мұны императордың өзі қолдап, бикештерді мақтапты.

Кэтрис: Қарай гөр! Яғни, оларды күнкелбетті патшаның өзі мақтаған ғой?!

Наһара Суох: Мақтаған, ол – анык! Оған өте ұнапты – сұлулықты жасырып керегі не? Оның үстіне бикештер беттерін ағартып, қастарын қарайтып бояйды, тамақтарына, иықтарына мең жапсырады...

Кэтрис: Керемет! Олар немен боянады?

Наһара Суох: Еріндері мен мойындарын қаздың таби-
нымен бояйды...

Кэтрис: Жақсы бұл қолда бар! Тағы немене еді... Иә,
қасты қайтеді?

Наһара Суох: Ө, қас па? Қас... И-и-и... Ұмытып
қалыппын... Есіме түсті – көмірмен бояйды, көмірмен.

Кэтрис: Ол да осынан табылады! Табамыз көмірді!
Бетті немен бояйды?

Наһара: Бет деймісің... бет... ө, түсті есіме! Бетті,
өріне, ұнмен бояйды, арпаның ұнымен...

Кэтрис: Бізде ұн да бар... Сен бірақ алдап тұрған жоқ-
сың ба? Байқа, өйтпесе алтын теңге саған жоқ.

Наһара Суох: Көкейімде алтын теңге тұрғанда алда-
маймын. Егер бізде бір сауатты бикеш соңғы үлгімен
киінер болса бәрі қайран қалар еді! Көзі қаракты, ақыл-
ды адамның бәрі оған тағзым етіп, амандасып, сыйлап
жүрер еді. Содан соң өздері де жеңіл киінуге көшер еді.
Әсіресе бұл жастарға ұнар еді.

Кэтрис: Жеңіл киінген патша ағзамның өзіне де ұнай-
ды сен-ау? Ол соларды қолдайды дейсің бе?

Наһара Суох: Патша оларды қолдамақ түгілі, сыйлық
та береді.

Кэтрис: Солай де!.. Рахмет! (*Қуанып кетеді*).

Наһара Суох: Бикеш, уәделескен теңген қайда? Импе-
риалым мекің?

Кэтрис: Артынан... кейін... ей, жарайды, мә!

*Теңгені шалғынға лақтырады. Наһара жүрелеп, іздеу-
ге кіріседі. Жалпақбет пен Жуан Софья келеді.*

Жуан Софья: (*Наһара Суохты аңғармайды, қылымси
сойлеп*) Жоқ, Петрупка, әйелің сұлу ма деймін, айтшы?

Жалпақбет: Қайдағы сұлулық? Беті сиырдың таба-
нындай.

Жуан Софья: Бірақ ол аққұба емес пе?

Жалпақбет: Қайыңның қабығындай-ақ, бірақ салақ.

Жуан Софья: Долы шығар, тентек пе?

Жалпақбет: Доңылығы бір басына жетерлік. Мыстан кемпірдей ысқырып тұр.

Жуан Софья: Қызғаншақ емес пе?

Жалпақбет: Мені ағаштан қызғануға бар. Қызғанам деп, жуырда құлағымды шайнап тастады.

Жуан Софья: Еркек емеспісің? Әйеліңе құлағыңды тістетіп қоямысың?

Жалпақбет: Өзім де қонжиттым ауыздан, есін бірден жиып алды.

Жуан Софья: Бұл міне, еркектің ісі! Құдай саған жар болсын!

Наһара Суох түшкіреді. Жуан Софья байқап қалады.

Жуан Софья: Мына дінсіз алдымнан шықты ғой! Құдай, өзің сақта!

Наһара Суохқа ызбарлана қарап, иығын қиқаң еткізіп, шығып кетеді.

Жалпақбет: *(Кенет Наһара Суохты басып кетеді)* Қарғыс атқыр көззап, не тіміскілеп жүрсің?

Наһара Суох: Бекзадамысың? Әйелімді жоғалттым, ізін суытпай іздеп келем, бөгет болма!

Жалпақбет: Сенің можантопай қатыныңды кім ұрлауы мүмкін? Сен менің сиырларымды қайтар! Әкел, тез! Тесік қазаның мен ала шыбығыңды ал! Әкет, көргім де келмейді!

Наһара Суох: *(Қолын шапалақтап)* Тамаша ғой! Сол жақ қасым қышып еді – осының қуанышы екен ғой! Бекзадам, сен шынымен асыл мүліктерімді қайтарғалы тұрсың ба?

Жалпақбет: *(Жұдырығын түсіп)* Сен қылжақтама, меші алдай алмайсың. Мына бұзаубасты бұрын көріп пе едің?

Наһара Суох: Жұдырығыңды тартсаңшы. Ұятың бұрын айтып мақтап тұрмын ғой, өкесе тартқан әділсің, ол сенің туа біткен қасиетің. Ал енді менің асыл мүліктерімді тезірек қайтар!

Жалпақбет: Шіркіннің асыл мүлкі! Соғасың, суайт! Ала шыбығың мен төсік қазаныңды сабадым-сабадым, сен айтқандай майлы ет емес, қазанның тоты түсті, шыбығың сынып қалды! Алаяқ, суайтсың сен! Саған қандай сойыл сайлап келгенімді көрдің бе? (*Жеңін сыбанады*).

Наһара Суох: Ой, ой, беталды бақырма! Сиқырлы сөзді сыбырлап жіберуді ұмытып кеткесің ғой.

Жалпақбет: Не көкітіп тұрсың, ей? Сиқырлы сөзіңді мен ұмытып кетіпшім. Сыбырлағам жоқ... Тарс ұмытыппын!

Наһара Суох: (*Шалғынға түкіріп*) Мөссаған! Қымбаттымды арзанға алып, енді мұқатқын келеді, ол шіркіндерің анау-мынау емес, сұмдық ақылды ғой... Өзің маған ұмтыласың кеп, қожаман үксап айғайлайсың! Қазір қайтар заттарымды!

Жалпақбет: Қарай гөр, бердің бе, енді алақаныңды жая бер.

Наһара Суох: Бермесен, сені рулы елге өшкере қылам!

Жалпақбет: Құтырма! Айғайлама, ағайын! Қазан — қазан ғой, дегенмен құпиясы бар...

Наһара Суох: Ендеше неге онымен сыпайы сөйлеспейсің?.. Өңгімені доғар да, қайтар!

Жалпақбет: Сен... бірақ... ана... нені...

Наһара Суох: Сен мені, бекзада, реңжіттің, мен сені жек көрем!

Жалпақбет: Сен мені мазақтама... одан да ана нені окел...

Ақжарқын күлегеш шығып, Жалпақбетке ұмтылады.

Ақжарқын күлегеш: Түстің бе қолға, арсыз суайт, алаяқ! Қайтар қазанымызды! Сілімтік сиырларыңды өкет!

Жалпақбет: Бүгін сендерге не болған?.. Маған жармасындар... бұл не ғой... Егер нетіп, ненің несін... арзан десендер... кетейін... Тағы бір сиыр берем... неге айғайлайсыңдар?!

Ақжарқын күлегеш: Не, не дегеніңді қой... Сыйтап алсын! Шыбығым мен қазанымды қайтар!

Наһара Суох: Қымбаттым, мынандай той үстінде ай-
гайлама, ыңғайсыз болар. Жас мырзамен кейін де есе-
тесе жатармыз.

Жалпақбет: Міне, дұрыс, немен... құтырып... (*Тез кетеді*).

Наһара Суох: (*Соңынан*) Ал, сақтан! Енді маған бір
ауыз қарсы сөйлесең, қазанымды тартып алам, ұқтың ба?!

Кедейлер шығады. Араларында Әйгілі суайт пен Ала телпек бар.

Әйгілі суайт: Сонсіз, нәрсіз неткен той! Бұрын мұндай
болмаушы еді. Ертеде, жас күнімде ертегідей Жергетайдың
тойында болып едім. Нағыз той деп соны айт! 99 өгіз сой-
лық! Думанның қызған шағында ана дүниеден сол дүниесі
билеп отырған құрметті ақ мырзаның жеті қызы келді.

Ұранды: Құдайдан да, шайтаннан да қорықпайды,
бұған бәрібір.

Ұлық: Шал, сен бақсысың ғой, жинадарыңды үйіріп
ал да, қарға бұзықты.

Ұранды: Салымы күшті сұмның. Бірнеше рет құртуға
тырыстым, көнбейді. Бірде қасқырға айналып, үйіне
дейін өкшелеп қуып бардым... Қыратқа шыққанда қара-
сам, үйін қорғасындай зілмауыр тұман құрсап алыпты –
ештенені ажырата алмадым. Жарқабақта тұрып ызадан
жарылардай ұлыдым келіп, көзіме көрінбей-ақ қойды.
Қиын адам бұл!

Ұлық: Бұл иттің баласын жебеп жүрген жоғарғы
дүниеде біреу бар шығар?

Жалпақбет: Шал, сен аюға айнал да өзін талап таста.

Ұранды: Қолдан келмейді, ол деген қиын, ұзақ нәрсе...

Ұлық: «Балтамен шаба алмағанды ақылмен аларсың»
деген бар ғой. Қазір ойыма келіп тұр. Шіркін...

*Бачыка келеді. Ұранды бақсыға қаһирлана төнеді.
Бұл да қарсы басады. Қарсы қарап тұрысады да екеуі де
бірден сырт айналысады.*

Бачыка: (Ұлыққа) Мына шайтанның малайы, сүмелек ит не деп ырылдап тұр?

Ұлық: Сен мұны кекетпе. Бұл көрі бақсы, бір қора жынды басқарады.

Бачыка: Құдай мұны бәрібір жазалайды. Сиқыршылығы үшін бұл қара табада пыжғырылады!

Ұлық: Қорқыта беріңдер, бірақ, біз жақұттар, бақсыларымызды құрметтейміз...

Бачыка: Алаяқ бұл, даңғырасын тартып ап, өртеп жіберу керек!

Ұлық: Екі діннің өкілі – өзара қаржаспаңдар. Бұл жөнінде бізде мақал бар: «Таз бір-бірінің басынан бит қарайды». Одан да жөмілеге келейік, бүгін қалайда Наһара Суохты ел алдында масқара қылу керек.

Бачыка: Жоқ, жоқ. Мен қазір бұл бақсыны қара суга шоңқайтам. Әй, Ұранды шал, бері кел!

Бақсы жақындайды. Бачыка айбат шегеді. Бірақ орнынан қозғалмайды.

Бачыка: Қария, мен сені сұмдық сыйлаймын. Жұрт әрқилы қауесет айтса, сенбе оларға.

Ұранды: Руластарым мен туралы жаман айтып көрген жоқ. Ренжіткен де емес.

Бачыка: Ата, мен сен жайында тек жақсы сөздер айтамын. Бірақ, сенің зікір салғаныңа көп ақы – бір бұзау! Маған мүлдем мардымсыз төлейді, жұрт Құдайын ұмыта бастады, бұл деген масқара!

Ұранды: Мен де алам, сен де аласың. Бәрі де алады, құр қалып жатқан ешкім жоқ.

Бачыка: Сен өзіңді ойлай берме, маған да үлес қалдыр. Күнә болады!

Ұранды: Сенің Құдайың да менің пірім сияқты жалмауыз екен ғой... Қайсының төуір екенін ажыратып көр...

Ұлық: Шалдар-ау, қойыңдар... Үшеуміздің де кегіміз Наһара Суохта емес пе, соны ақылдасайық та. Ортақ жауымыз сол ғой.

Ұранды: Атама қарақшыны! Мен оны күн сайын етке тойдырып тұратын болдым...

Бачыка: Мен ол дінсізді қайнаған сағызға тоғытып алар ем, Құдайым өзі кешірсін! (*Шоқынады*).

Ұлық: Наһара Суохтың сендердің жордемдеріңсіз-ақ екі олімнен тірілгені елге аян. Яғни, ол қазір елес, аруак.

Ұранды: Елесін бақсы ғана ыдыратады.

Бачыка: Сиқыршылар мен құбыжықтарды шіркеу заңы бойынша өртеу керек.

Ұлық: Өртеуге хақымыз жоқ. Былай істеу керек. (*Бәрі аулақ кетіседі. Н.Суох, К.Құлін, Мыччыкаһан, Э.Бәргәс келеді. Н.Суох шекесіне бұқаның мүйізін таңып алыпты. Бачыка бұларды көрген соң кетіп қалады*).

Ала телпек: Наһара Суох, шекеңе мүйіз байлап алғаның не?

Ақжарқын күлегеш: Дұшпанға өзің құрық бересің... Сені құбыжық, елес деп жазғыруы мүмкін.

Наһара Суох: Дәрменсіз жалған Ұранды бақсы сияқты менің мүйізім де жалған мүйіз, өншейін қызық үшін.

Ұранды бақсы келеді.

Ұранды: Сен бақсымен ойнама!

Наһара Суох: Бақсылар өзара жауласып жүреді деп естуші ем, бітіспес жауың менмін ғой – бұқаға айнал да, кел, сүзісші. Жеңсең, жолыңды қия кеспейтін болам.

Ала телпек: Ұлы бақсы екенің рас болса, сиқырынды жұртқа бір көрсетші...

Наһара Суох: Бұқадай мөңірең, төрт тағандып, басын тұқырта бақсыға төнеді.

Өйгілі сұайт: Баяғыда бақсылар бұқаға айналып бір-бірімен жұлқысып жатушы еді. Мүйізге мүйіз! Тіске тіл!

Ұранды: Наһара Суох есінді жи... Керек болса, өгізімді берейін.

Наһара Суох: Уа, халайық, естідіндер ме? Бұрын бақсы бізден алушы еді, енді бақсының өгізін біз де жеп көрейік!

Ала телпек: Қарыадың қайтқаны ләзім!

Уранды: Бақсыны төлкек қылмақсындар ма? Попты құдай көріп табынасындар, ол сендерді алдап жүр. Құдайды ойдан шығарған, аспанда ештеңе жоқ!

Бачыка келеді.

Бачыка: Ә, Құдайсыз! Құдайды даттап тұрмысың?! Қарғыс атқыр даңғыраңның күлпаршасын шығарайын!

Уранды: Мен сенің кресінді жұлып алып, паяшыққа бір-ақ ұрам!

Ұлыстың Ұлығы келеді.

Ұлық: Қадірлі поп, бақсы екеуің бір ағаштың жемісі емессіңдерме?! Несіне жанжалдасасындар?! Ұялсаңдаршы!

Бачыка: Қазір шіркеуге барам да, қарғаймын сен мәжусиді!

Уранды: Мен киелі бөйтерегіме барып, қаһарлы пұттарыма шағым айтам!

Ұлық: Сендерді Құдай да жөнге салмайды екен.

Поп пен бақсы екі жаққа кетеді. Байбарылах пен Жуан Софья келеді. Соңдарында Қыңғары Кэтрис, түнде жатарда киетін көйлек, қасын күйселеген, бетіне ұн жаққан, ерні шиедей қызыл.

Наһара: Тамашалаңыздар, жас бикеш соңғы үлгімен киініп келіпті!

Қыңғара Кэтрис қылымси қалады.

Байбарылах: Ұят-ай, масқара-ай! Бізді жұртқа таба қылу үшін осылай киініп келген ғой.

Жуан Софья: Кэтрис жарайсың! Тамсандыр бөріні! Кел, билейік! Сұлу бикеш-ай!

Кэтрис: Сұлу бикеш-а-ай! (Попадьямен билейді).

Ұлық: Тағы неме, жалаңаш билеп жүр! Шақыр күйсүйі!

Жуан Софья: Жарайсың, Кэтрис!

Байбарылах: Мына оумесерді өдейі желіктіріп тұр!

Ұлық: Келіпнің түрін қара! Байғұс балам-ай! Масқара гой мынау!

Кэтрис: Соқыр тышқан, мисыз мылжындар! Модені етті келінге мақтаудың орнына, бейшаралар, тістерінді ақситасындар. Петербургта патшаның тойына да мархабатты ханымдар осылай киініп келеді! Шалғайда жатқан байғұстар, оны сендер білуші ме едіңдер?!

Байбарылах: Арсыз-ай! Денесін жалаңаштап алып, еркектердің алдында ойкастауын!

Ұлық: Елдің ең құрметті адамы – мені де масқара қылды-ау!

Жуан Софья: Кэтрис, жарығым, жүрші өрлі-берлі! Мына қалпыңда қандай сұлусың!

Кэтрис: Мен сені бес саусақтай білем – қызғаныштан жарылғалы тұрсың!

Ұлық: Шыбық сынғанша сабау керек бұл арсызды. Шыбық өкеліндер! Шыбық!

Қолында шұбар талы бар. Жалпақбет келеді.

Жалпақбет: Әке, міне шыбық!

Ұлық: Балам өзі елгезек екен-ау!

Жалпақбет: (Әке-шешесіне) Сендер нетіп... Саспаңдар... Қазір сендерге той көрсетем!

Наһара Суох: Жалпақбет тегін адам емес... Қазір, жұртты қыран-топан қылады бұл!

Жуан Софья: Ақымақсың Наһара Суох, мұның аты Жалпақбет емес, Петрушка.

Жалпақбет: Достарым, менде бір тамаша зат бар, өдейі ешкімге көрсетпей келдім.

Ұлық: Біздің ру ежелден-ақ, құт дарыған ру. Тамаша заттар да, жүйрік аттар да тек бізде болады.

Байбарылах: Балам, қымбат мүлкің болса жоғалтып алма, бағасын көлістіріп тұрып сат.

Жалпақбет: (Шешесіне) Ол өзімізге керек болады.

Байбарылах: Балапаным сол! Өке-шешесін өсте ұмыт-пайды.

Жалпақбет: (Шыбығын жоғары көтеріп) Мынау пұбар талды көріп тұрсыңдар ғой?

Ұлық: Ұлым, сен мына талды қымбат мүлкім деп тұрмысың?

Жалпақбет: Бұл сиқырлы тал! Мен қазір өкемнің тойға жініп келген өйгілі тұлпарын бауыздаймын. Содан соң осы талдың көмегімен тірілтіп алам. Бір-ақ осқылап жіберсем болды! Егер атыңды қимасаң, өзіңді-ақ бауыздайын, заматыңда тірілтіп алам.

Ұлық: Байгүс балам жынданыпты. Өнелі де, өзі де! Екеуін де байлап тастау керек!

Жалпақбет пышағын алып әкесіне ұмтылады. Жұрт оны ұстап алып, байлап тастайды.

Жалпақбет: Шете, шешетай!

Байбарылах: Балама тиісүшпi болмаңдар! Балам, не болды саған? Неге байлайсыңдар? Аздап қалжындады, онда тұрған не бар? Шалым алжыған, баласының өзілін түсінбейді.

Бачыка келеді. Мас.

Бачыка: Уа, жарандар, сөзіме құлақ түріңдер! (Жұрт тынышталарды) Жаңа мен Құдаймен сөйлестім. Бүгін сәскеде ақырзамаи орнайды, Құдай солай ұйғарыпты!

Жұрт аң-таң.

Ұлық: Не айтып тұрсың, өкей-ау?

Бачыка: Иә, иә, сөлден кейін ақырзамаи орнайды. Әмин!

Ұлық: Төңірім-ау, жердегі бар тіршілік құри ма, шынымен?

Бачыка: Уа, Құдайдың құлдары, мен сендерді күнөкөр болмауға оқытқам, айтқанымна конбедіндер! Дегенмен саспаңдар, Құдайдың өзі уәде берді, менің кресімді сүйгендерді тірі қалдырады.

Ұлық: Әкей, кресінді әуелі маған сүйгіз. Дос едік қой. Алтын берем, елтірі берем.

Жуан Софья: (Ұлықты итеріп) Әуелі мен сүйем!

Байбарылах: Мені де ұмытпа, әкей!

Кэтрис: Әкей-ау, мен бұлардан гөрі жаспын ғой.

Бәрі кресті сүйге ұмтылады. Абыр сабыр, әйелдер бірі бірі шаштан тартқылайды.

Бачыка: Тоқтаңдар! Ойнап айтамын! (Күледі).

Ұлық: Ойнайтын мезгілді тапқан екенсің, сұмырай! Мұның үшін жауап бересің!

Жуан Софья: Тағы да сүріне мас! Сақалыңды жұлам! Құдайды мазақ қыласың ба, ол саған әлі көрсетеді!

Бачыка: Құдай жоқ, ол тю-тю, жоқ.

Жұрт тына қалады. Аң таң.

Наһара Суох: Уа, халайық, поптың сөзін естідіңдер ғой?

Ала телпек: Құдай жоқ деді!

Наһара Суох: Құдай жоқ болса, әркім өз басын өзі ойласын!

Бачыка: Күнәм жоқ, күнәм жоқ! Құдай кешпейді...

Сендер мисыз дүлейсіңдер ғой, сендер ойлана алмайсыңдар, ойлануға болмайды. Сендер үшін Құдай ойланады! Бәрің Құдайға құлшылық етіңдер! Құдай, өзің жар бол! Неге міножат етпейсіңдер?!

Әлдене деп былдырлай бастайды.

Ұлық: Бұл діусіз! Өшіріңдер үнін!

Бәрі попты қуады.

Ақжарқын күлегеш: Мәртебелі мырзалар бүгін бастарынан айырылып қалыпты ғой.

Ұранды бақсы кіреді.

Ұлық: Уа, қайырымды халайық! Осының бәрі әзәзіл Наһара Суохтың кесірінен! Көрдіндер ғой, шекесіндегі мүйізін!

Дауыстар: Расында да мүйіз! Бұған бірдеңе болған шығар. Иә, иә, қырсық-ай!

Ұлық: Бәрі осы сұмның қырсығынан... Мүйіз шайтан да ғана болады!

Бачыка: Құдай атымен ант етсейін! Бұл шындық! Наһара Суох – шайтан!

Ұранды: Поп бұл жолы алдаған жоқ! Иә, Наһара Суох – шайтан! Мен мұны жынға айналдырып жібергем!

Ұлық: Уа, қайырымды халайық, естідіндер ме? Наһара Суох – елес, мұны поп та, бақсы да растап тұр! Балам, Петрушка, сен қарулысың ғой, байлап таста мынаны.

Жалпақбет: Байлауға болады (*Наһара Суохқа жетіп келеді*).

Наһара Суох: Сен менің сиқырлы қазанымды қайда құрттың? Үәдені ұмыттың ба?

Жалпақбет: Кешір, ұмытып кетіпшіні! Жок, мен Наһара Суохты байламаймын!

Ұлық: Неге?

Жалпақбет: Наһара Суох – менің досым. Әйтпесе қазаны... нетіп... Жок, жоқ мен байламаймын. Егер бірсеу байлаймын десе, ісі менімен болсын!

Жеңін сыбанады. Ала Ала телпек шығады.

Ала телпек: Сіздер, мәртебелі мырзалар, Наһара Суохқа ауыр күнә тақтыңыздар. Наһара Суох та, басқамыз да шоқынған жұртпыз, бір Құдайға табынамыз. Мұны Құдай жолымен жазалау керек.

Бачыка: Ухреуи сопың, міне!

Ала телпек: Шіркеу ілімінің айтуынша, шайтандар кресттен қорқады. Әкей, сіз Наһара Суохты креспен шоқындырыңыз, мұның кім екені сонда көрінеді.

Дауыс: Міне, дұрыс! Шоқындыр! Шоқындыр!

Бачыка: Иә, иә! Несі бар, көрейін.

Наһара Суохты креспен шоқындырады, ол өледі, жұрт аң-таң.

Ұлық: Көрдіндер ме?! Құдайдың күдіретінде шек жоқ! Ақыры Наһара Суохты жазалады!

Бачыка: (Өзіне) Құдайыма, өзім де күдіктене бастап ем... Бар екен ғой... (Дауыстап. Уа, халайық! Бұл – ғажап! Өйгілі күнәкар Наһара Суохқа Құдайдың жаза-сы жетті! (Өңдетіп) Даңқың артсын, Жаратқан!

Ұранды: (Желкесін қасып) Меніңше, Құдай емес, жындар жөнді мұны...

Ұлық: Құдай құлы мөжусилер... Ө, иә, мөжусилер, аздап Құдайға да табынатындар... Көрсеткен ғаламаты үшін Құдайға да табынайық, жындарға да рахмет айтайық!

Ақжарқын күлегеш: (Балтара Сиранды бүйірден түртіп) Сәті келді, қапы қалма. Атыңды шығарар жер – осы... Досыңды ана сиқырлы талмен...

Жалпақбет: Ө, иә! Ұмытып кетіппін ғой! Халайық мен қазір Наһара Суохты тірілтем! Мына талды көрдіндер ғой! Бұл сиқырлы тал! Күдіретін қазір бөрің де көресіндер (Наһара Суохты періп қалады. Ол атып тұрады).

Жұрт: Рас тірілді!

Ақжарқын күлегеш: Тірілді тағы!

Ала телпек: Рас тірілді! (Ақжарқын күлегешті сүйеді).

Өйгілі суайт: Мұндай да болады! Бұл оңай шаруа! Біз, кедейлер, күнде өліп тірілеміз.

Байлар үнсіз қалады.

Наһара Суох: Мырзалар, сендер мені үш рет
өлтірдіндер, мен үш рет тірілдім. Неше рет өлтірсендер,
мен сонша рет тірілем. Күлкі өлмейді, мен де олмеймін!

Үнсіз көрініс. Ызаға булығып байлар тұр, кедейлер
күлкілерін эзер тиюда.

Лаша Табукашвили

АРМАНЫМНЫҢ АҚ ҚҰСЫ

(Екі бөлімді пьеса)

Қатысушылар:

Резо Мхеидзе – филология факультетінің студенті

Нинико – архитектура факультетінің студенті

Еленә – Резоның әжесі

Бадри, Гела – студенттер, Резоның достары

Лена, Кирилә – Резоның көршілері

Мама – елес

Бірінші бөлім

Бірінші көрініс

Таңғы бөлмеде стол, телефон, орындықтар, тахта тұр. Тумбочкада магнитофон, іргеде стеноклонкалар. Терезеден жаңа күннің шапағы – көгілдір сәуле төгіледі.

Тахта үстінде жастыққа бетін көміп Резо ұйықтап жатыр. Тыныштықты оқыс шыр еткен телефон үні бұзады. Резо мән бермейді. Аз сөтке телефонның үні өшеді, тағы пырылдайды. Резо жастығын лақтырады, аппарат бірмеше бөлініп жерге құлайды. Тыныштық. Резо түрегеп отырады, телефон сынықтарына ұйқылы көзбен маужырай қарайды, ақсандай басып келеді де, еденге тізе бүгеді.

Резо: (Өзін-өзі сабаалап) Міне саған, міне саған... (Тағы сабайды) Дұрыс болмады... (Телефон сынықтарына) Сен де таң атпай қыңқылдама! (Аппараты құрасырады. Тыңдаса, үн жоқ. Бірер бөлшектерін ауыстырып салады, бірақ, үн жоқ) Өкпелеп қалдың ба?! (Аппаратты сілкілеп ап тыңдайды) Өкпелей бер, сайтан алғыр, саған жылайын деп тұрған мен жоқ (Аппаратты орнына қояды да, тахтасына құлай кетеді).

Телефон тағы шырылдайды

(Бірақ қарғып, телефонға жетеді) Иә! Қайдағы Луиза? Жігітім менде Луиза жоқ! (Трубканы орнына қояды. Іле шала тағы шырылдайды) Иә! Әй, шырағым, мен Луизаның кім екенін білмесең, оның қайда тұратынын қайдан білем? Неге білуім керек?

Еленә: Қылжақтанба, жолдас немере. Одан да мархабат қылыңыз, компресіңізді ауыстырайын.

Резо: Қойыңызшы, сударының. Қайырымдылық қылыңыз. Әйтпесе мен аяғымдағыны ағытып аламын да, терезеден лақтырып жіберем (Күйне бастайды).

Еленэ: Қалай жүдегенсің, балапаным сол. (Күрсінеді) Жарайды, жақсы, мен кетейін.

Резо: Жауын ғой! Қайда барасың?

Еленэ: Шіркеуге.

Резо: Неге?

Еленэ: Сенің өкең мен пешене шырақ жағам.

Резо: (Абдырап) Жарайды онда... Мен саған бірдеңе айтайын деп тұр ем... Иә! Кеше төмендегі тігінші Лена шатақ шығарды, біздің үйден соларға су тамшылайтын көрінеді. Сен болмадың, мен оны өзер-өзер...

Еленэ: Соңғы кезде маған бірдеңе көрініп жүр. Тегі кетерде кранды жабуды ұмытып кеткем ғой.

Резо: Меніңше, оған бірдеңе көрінген, ойтпесе біздің сден құрғақ болды ғой.

Еленэ: Ол үйдің төбесі қалай екен? Сен барып көрмедің бе?

Резо: Әжетай, мен беттей алмаймын. Осы бір Лена деген өзөзілге жолағым келмейді.

Еленэ: Сен онымен ұрысыспа. Епкіммен де ұрысыспа. Елдің бәрімен тату болу керек. Саған не өкелейін?

Резо: Темекі.

Еленэ: Басқа не өкелейін?

Резо: Басқасы түгел. Жрать охота!

Еленэ: Сен тамақ ішем дедің бе?

Резо: Дұрыс түсіндің.

Еленэ: Тамағың столда тұр. Мен кеттім, ақылды бол. (Кетеді).

Резо: Міндетті түрде ақылды болам. (Магнитофон жүргізеді).

Қоқырау шырылдайды. Резо есікке беттейді. Қалаң шашты сұлу бір қызды ертіп қайта кіреді.

Нинико: Кешіріңіз...

Резо: Окасы жоқ, төрлетіңіз.

Нинико: Рахмет, а... құрметті Еленэ үйде ме?

Резо: Құрметті Еленэ үйде жоқ. Кетіп қалған, құрметтім.

Нинико: Қап, қиын болды-ау!

Резо: Неге? Біз оны күте тұрамыз.

Нинико: Жоқ, менде уақыт жоқ, одан да кейінірек келермін.

Резо: Кетуге болмайды! Құрметтіңіз бірер минутта келу керек, мүмкін тіпті ерте келер.

Нинико: Рас па?

Резо: Өтірік.

Нинико: (Өуелі сәл құжандана Резоға, содан соң саатына қарайды) Онда біраз күтейін.

Резо: Рұқсат етіңіз. (Плащын шешіп алады).

Нинико: Рахмет.

Резо: Далада жауын. Ылғал, дымқыл. Суда қалышсың.

Нинико: Жаңбыр күтпеген жердеп жауды. Өуелі күн жарқырап тұрды, сосын...

Резо: Өмір! Күз!

Нинико: Иә, күз.

Резо: (Жеміс жидек алып келеді) Табиғаттың мол сыйынан дом татыңыз.

Нинико: Тек әуре болмаңыз.

Резо: Жоқ, мен әуре болам. Ауыз тиіңіз.

Нинико: Рахмет, менің түк жегім кеп тұрған жоқ.

Резо: Қалжыңдайсыз. Көріп тұрмын, жегіңіз кеп барады. Алма алыңыз. Қызға ұқсап майыспаңыз, алыңыз.

Нинико: (Қызарып кетеді, алма алып) Рахмет.

Резо: Ас болсын.

Пауза

Резо: Қалай төтті ме?

Нинико: Мм... Сіз ол кісінің тез келетініне сенесіз бе?

Резо: Сенем. Резо!

Нинико: Не дейсіз?

Резо: Мен дегем жоқ, айттым. Менің атым Резо, оны демейді, тек құрметпен қастерлеп айтады.

Нинико: А... Нинико.

Резо: Өте жақсы!

Пауза

Мен сізді бір жерде көрдім. Дегенмен... (Қызға тәсіле қарап) Қой, сау кісінің тамағын ішіп, жыңды кісінің сөзін айтпайық. Оқисыз ба?

Нинико: Иә.

Резо: Қайда?

Нинико: Не?

Резо: Оқығаныңыз дұрыс. Бірігіп, жарқын болашағымызды орнатамыз. Қайда оқисыз?

Нинико: Архитектура факультетінде.

Резо: Тамаша мамандық. Кіл беске оқитын болуңыз керек.

Нинико: (Күледі) Бәрі бес емес.

Резо: Нашар. Неге? Қайда тұрасыз? Институтыңыздан алыс па? Жақын ба? Тезірек!

Нинико: Вакада тұрам.

Резо: Солай ма?! Телефонныңыздың нөмірі жиырма екіден басталады ғой. Өлі есімде, онда менің бір досым тұрып еді.

Нинико: Қалайша тұрып еді? Оған бірдеңе...

Резо: (Көзін тайдырып әкетеді) Иә, ерте ме, кеш пе, бәрі кетеді, үйленеді. Ар жағы қалай?

Нинико: Ненің ар жағы?

Резо: Телефон нөміріңіздің.

Нинико: (Сигатына қарайды) Мен бұдан артық күте алмаймын.

Резо: Әжем қазір бірер минутта келеді. Мүмкін, тіпті ерте келер.

Нинико: Қандай әже?

Резо: Кәдімгідей. Мынандай. (Қандай әжей екенін көрсетеді) Бір есептен менің әжем... құрметті адам.

Нинико: Сіздің әжеңіз бе?

Резо: Басынан бастап түсіндірейін. Менің әжем бар. Ол құрметті адам. Қазір келеді.

Нинико: Ол кісі қанша жаста? Маған қырықтан асқан жоқ деп еді.

Резо: (Күледі) Шатасқан жұрт-ай! Айтарға сөз таппайсың! Әжем қырыққа жетпесе, мен нешеде болғаным?

Нинико: Жиырма екіде.
Резо: Жиырма екі айлықпын ба?
Нинико: (Күледі) Жоқ, о во дегенініңіз, жиырма екі жастасыз. Дұрыс па?
Резо: Жиырма бірдемін. Мен, әжем емес... Ол жақында жетпіске толады.
Нинико: Ғажап.
Резо: Сіз солай ойлайсыз ба?
Нинико: Тіпті ғажап.
Резо: Жаңбыр, сосын сіз – бұл ғажап... Мен, сіз, жаңбыр... Біз және жаңбыр... Расында да солай екен-ау: сіз жаңбырдан келдіңіз.
Нинико: (Резоға тақдана қарайды). Онда тұрған не бар?
Резо: Сондай ырым бар. Егер саған бейтаныс адам жаңбырлатып келсе, онда бірдеңе болады.
Нинико: Сіз ырымға сенесіз бе?
Резо: Мен жаңбырға сенем.

Пауза

Нинико: (Үялыңқырап) А... Сіз қайда?
Резо: Не?
Нинико: Оқисыз ба?
Резо: Мен әжемнің ісін жалғастырып жүрмін.
Нинико: Сіз де тігіншісіз бе?
Резо: Тігінші?
Нинико: Сіз тігінші емессіз бе?
Резо: Ешқандай... Ешқандай да тігінші емеспін. Біздің филфакта іс тігуді үйретпейді. Біз тікпейміз, ол мүлде басқа шаруа.
Нинико: Филфакта дейсіз... Әжеңіз ше?
Резо: Әжем кейде тігеді. Ол да филолог. Және мықты маман.
Нинико: Түсінікті. Мен қателесіп басқа үйге кірдім-ау деймін.
Резо: Қателескен жоқсыз. Тігінші Лена астыңғы үйде тұрады, рас, қателескен жоқсыз. Құтты қадам бастыңыз! Жаңбыр атымен ант етемін!

Нинико: Кешіріңіз, мен... бөгет жасадым-ау... мен қазір кетем... сабағым бар...

Резо: Қалайша? Қайда барасыз? Асықпаңыз (*Жолды бөгейді*).

Нинико: Сіз сылтып басасыз ба?

Резо: Иә, ақсап жүрмін. Кеше минаға түстім. Неге күдіктенесіз? Сенбейсіз бе? Мен батырға ұқсамаймын ба?

Нинико: (*Жымияды*) Жоқ, неге...

Резо: Кәдімгідей батырмын... Оқияға былай болды... Күн керемет боп тұрды. Иесіз үйдің жанында балалар ойнап жүрді. Бір бұрымды қыз мина тауып алыпты. Ойыншық деп ойласа керек. Аңқау қыз ғой. Сол арада мен тап бола кеттім. Жиырма бір жасар келбетті комсомолмын. Табиғатты тамашалап, әдеттегідей көңілді жүріспен басып келе жатқам. Кенет менің қырағы көзіме жаңағы қыз шалынды. Сосын бұрымы, сосын мина. Шапшаңдығыма көз ілеспейді. Қыз бұрымы бір желп етіп үлгергенше, мен оның шарасыз қолындағы ажал оғын жұлып алдым да, шұңқырға тастап, аяғыммен баса қойдым. Мына аяқпен. Трам-тарарам, сөйтіп, мен сатыдан құладым. (*Нинико алақанын шапалақтап күледі*) Тағы бір жағдай болған. Мен латын тілінен зачет алуға Георгий Ивановичке бардым. Есікті әйелі ашты, ашты да мені мақтап ала жөнелді, балконға қарай бастап ала жөнелді. Мен тырп етпей екі сағат отын кестім. Осыныша мақтап жатыр, яғни кесу керек. Бітірген соң маған бес сом берді. Шалқамнан түстім, одаң да зачет қойсын, бес сомынды келесі жолы алам дедім. Сол кезде корифейдің өзі кіріп келді. Сасканы сонша, зачетті заматында қойып берді, оның үстіне ақшанды ал деп жалынды. Лайза Минеллинді тыңдайсыз ба? «Нью-Йорк, Нью-Йорк» дейтін жаңа мюзикл.

Нинико: Сіз өте көңілді жігітсіз, рахмет. Маған институтқа бару керек.

Резо: Бос сөз!

Нинико: Рас, мен асығып тұрмын.

Резо: Өкінішті! (*Плащын кигізеді*) Маған да сізбен көңілді, сіз сондай... жаңбыр, сіз, қайдан, қалай! (*Сүйеді*) Болды, сөздің керегі жоқ. Мен қатты толқып тұрмын.

Қайтіп қана батылым барды? Жоқ, мен өзімді-өзім жазалауым керек (Тағы сүйеді) Сіз де ұялмайсыз ба? Қайтіп, ө? Тек-тек, тек жылауға болмайды, бұзылып кетесіз. Маған қараңызшы, мен жылап тұрғам жоқ қой.

Нинико: Сіз...сіз...

Резо: Иә, сіз менің қолымды артыма қайырып тұрып, зорлап сүйдіңіз. Бірақ мен жыламаймын!

Нинико: Мен сізді сүйдім бе?

Резо: Жоқ, мен өзімді-өзім сүйдім.

Нинико сумкасын алады да, жүгіріп кетеді

(Ақсаңдап артынан жүгіреді) Мен сізді шығарып салам. (Тоқтайды) Аяулым, мен қайда барам, шойнаңдап жүріп?..

Телефон шырылдайды

Иә! Тыңдап тұрмын! Луиза ваннаға түсіп жатыр.

Екінші көрініс

Авансахна. Нинико көйлек өлшеп жатыр. Тігінші Лена да сол іспен айналысып жүр. Тігіншінің күйеуі жұртты, сұсты еркек Кирилл әлденені іздеп жүр.

Лена: Тек сіз білмейсіз ғой... (жіпті тістейді) Жұмыс бастан асады, сондай шаршаймын. (Күйеуіне) Сен бұл жерде неменеге түртінектеп жүрсің?

Кирилл: Газет іздеп жүрмін.

Лена: Бұл жерде жоқ.

Кирилл: Сонда қайда кетіпті?

Лена: Білмеймін, басқа жерден ізде, көріп тұрсың ғой... (Ниникоға) Сізді Виола жіберген екен, сол үшін ғана қабылдап тұрмын!

Нинико: Рахмет!

Лена: Ах, Виола, Виола... (Күрсінеді) Сіз осынша сұлу болмасаңыз, мен Виоланы да тыңдамас ем! (Жоғарыдан

музыка естіледі) Жасаған-ай, тағы да бастады ма, мына қояншық...

Нинико: Қояншық дейсіз бе?

Лена: (*Жоғары нұсқал*) Күні-түні таусылмайтын бір қонақ, әбден ығыр қылды! Ылғи бір азан-қазан! Хулиган! Әбден бұзылған. Тәрбиеге көнбейді. Тірі пендені тыңдағысы жоқ.

Кирилл: Қой, ақыл-есі дұрыс жігіт, сен не түсінесің?

Лена: Есі дұрыс емес деп кім айтты?

Кирилл: Тіпті білмеймін неге жазғырып тұрғаныңды.

Лена: Сен неменеге айналшықтап жүрсің?

Кирилл: Газет іздеп жүрмін, ренжіме. Мен ренжімеймін.

Лена: Мен саған типография емеспін, тігіншімін!

Кирилл: (*Құңқылдеп*) Сен типография емессің, сен самауыр емессің, сен ТУ-154 емессің, сонда сен кімсің?

Лена: Мен сенің әйеліңмін. Жоғал, әрі.

Кирилл: Күйеуіңе қалай-қалай сөйлейсің?

Есік қоңырауы қағылады. Кирилл ашады. Резо кіреді.

Резо: Сәлемет пе? Қай жерден ағып тұр?

Кирилл: (*Көрсетеді*) Мына жерден, мына жерден, сосын... бүкіл жерден.

Лена: Мен отірік айтты деп пе ең?

Резо: Ертеңнен қалдырмай бір тірі маляр ертіп келем! (*Қуана, таңдана*) Ба, Нинико! Қайдан жүрсің? Қанша апта, қанша жыл сені көрмегелі! Қайда құрып кеттің?! Іздемеген жерім жоқ!

Нинико: (*Абдырап*) Мен... мен...

Лена: Ертең оны қайдап аласың? Маляр табу оңай жұмыс деп пе едің?

Резо: Жоқ, ертең болмайды! Төбелеріңіз кебу керек. Сосын өзім сырлап берем.

Лена: Сенің сырлағаның жетер, шырағым! Қымбатқа түсіп жүрер!

Кирилл: Ол қай уақытта кебеді, понимаешь...

Резо: Әйтеуір бір кебер. Сіз бен бізге кебу қиын, үйдің төбесі біз емес қой.

Лена: Құдайға шүкір, Кирилз сендей есерсоқпен ішпейді.

Резо: Өзіл ғой, Нинико таңданба. Жақсы кісілер. Қал-
жыңқой. Өзілге өзілмен жауап береді.

Нинико: Мен кетейін, сау болыңыз... Енді қашан кел-
лейін?

Лена: Ертең кел. Жоқ, бүрсігүні. Немесе... Босқа өуре
болмас үшін, телефон нөміріңді қалдырып кет, өзім ха-
барлармын.

Нинико: Жиырма екі... (*Резова қарап*) отыз бес,
қырық үш.

Лена: Токтай тұр, жазып алайын (*Жазады*).

Нинико: Сау болыңыз!

Лена: Өзім телефон соғармын.

Резо: Қапаланбаңыз, мен шығарып салам да, қайтып
келем.

Нинико: Бірақ мен...

Резо: Сау болыңыз, Кирилл Петрович! (*Нинико екеуі
шығып кетеді*).

Кирилз: (*Сәл қызғанышпен*) Қарай гөр мұны...

Лена: Сен осы арада неменеге айналшықтап жүрсің?

Кирилз: (*Оқыс ашуланып*) Ренжіме, газет іздеп
жүрмін! (*Кетеді*).

Үшінші көрініс

*Резоның бөлмесі. Резо, Нинико, Бадри және Гела
отыр. Резо көңілді бір ғашықтық әнді шырқап отыр.*

Бадри: (*ІШарап толы стаканын көтеріп*) Нинико,
сен үшін! Танысқанымызға екі-ақ ай, бар өмірді бірге
сүргендей ғашықпыз! Енді сен біздің қарындасымызсың!

Нинико: Рахмет, Бадри.

Гела: Мен де қосылам! Бұл баланың сөйлей білетіні
бар!

Нинико Резова бейкүнә көзбен сүйсіне қарайды.

Бадри: (Терезеге кел) Қар жауып тұр!

Гела: Иә... ә... Жапалақтап жауып жатыр.

Резо: Қысты жаным жөк көреді. Аюлар сияқты үңгіріме кіріп ап, қыс бойы бақайымды сорғылап жатып ұйықтар ма ем.

*Бадри: Есіме салады аппақ білегінді,
Сондықтан сүйем қысты, біл онымды.
Қағып ал, аяулым, мен қар лақтырам.
Қарға орап жіберемін жүрегімді.*

*Ішінде өзің қағып алған қардың,
Жүрегім – бесігі аппақ армандардың.
Өлгенде топырағына сіңіп кетер,
Мен де бір туған жерге жауған қармын!*

Гела: Қар ма, жаңбыр ма, маған бөрібір! Тек шарап болса болғаны.

Резо: Алты ай қыс аюларға ұқсап ұйықтаса ғой!

Гела: Нинико, бізге бір өн сап берші!

Нинико ән салады, Резо гитарамен сүйемелдеп отырады. Еленэ әжей кіреді. Тыңдап тұрады. Келіп Ниниконы сүйеді.

Бадри: Келіңіз, өже! Отырыңыз!

Еленэ: Жоқ, жоқ, мен тек он тыңдауға келдім. (Кетуге оқталады, бірақ Резо жібермейді) Ақымақ... (Күледі).

Резо: Тұрындар! (Бәрі тұрады) Сарбаздар, мына тосты асқан сұлу Еленэ Алексеевнаның құрметі үшін көтеріміз.

Еленэ: Резо, енді ішпе!

Резо: Жарайды. (Ішеді).

Бадри: (Қолынан сүйіп) Сіз үшін, Еленэ әжей. Неме-ре-шөберелеріңіздің қызығын көріңіз.

Еленэ: Не айтып тұрсың, Бадри?

Гела: Епқандай қарсылық болмасын! (Ішеді).

Еленэ: Ай, балалар-ай! (Күзіп кетеді).

Резо: (Көзін сығырайта қарап) Басқа планетадан келген ұшқыш тарелканы көргің келе ме? (Тарелканы лақтырады, Бадри әрең қағып алады) Жұмбақ!

Бадри: Слушай, бірдей-ақ іштік қой!

Гела: Өз басым оларды бірнеше рет көрдім!

Бадри: Қай жерде көріп жүрсің?

Гела: Есімде жоқ. Әйтеуір көрдім.

Бадри: Слушай, бірдей-ақ іштік қой.

Никико: Бадри, өзің көрмей, көрдім деген кісіні несіне жазғырасың?

Бадри: Мен жазғырып тұрғам жоқ. Гелаға кінә тағу – жалпақ Тбилисиге кінә таққанмен бірдей ғой.

Никико: Жұрт тек аяғының астына ғана қарамай, бір мезгіл көкке көзін салар болса, жақсы емес пе?

Резо: Солардың өзі қайырымды ма екен, қатыгез бе екен?

Гела: Кімді айтасың?

Резо: Тарелкадағы жігіттер.

Бадри: Тегі жақсы жігіттер шығар.

Гела: Оны тексеру керек. Әрине, егер грузиндер мен қазақтарды бөлмей-жармай жақсы көрсе, менің қарсылығым жоқ.

Резо: Құрметтейді, өсіресе, астанадағыларды.

Телефон шырылдайды.

Бадри: (Трубканы алып) Тыңдап тұрмын... Луиза? (Резоға қарайды).

Резо: Ой, сорлы-ай!

Бадри: Сіз қателесіпсіз, құрметтім (Трубканы қояды).

Еленэ: (Есікке келіп) Картоп қазір піседі. (Кетеді).

Никико бос бөтелкелерді алып шығып кетеді. Телефон шырылдайды.

Резо: (Телефонға кел) Луиза жок! Нелли апай ма? Иә, Бадри үйде. Жақсы отыр. Өте жақсы отыр. Жарайды, айтайын. (Трубканы қояды).

Бадри: Қашан қояр екен осынысын?! Өбден мәзі болдым.

Гела: Қыңқылдамасайшы.

Бадри: Мен немене, бес жасар баламын ба?

Гела: Жиырма бірдегі жігіт, бес жасар баладан да қиын!

Резо: Ал, мен саған қызығам.

Бадри: Несіне қызығасың? Мен де бір, підерлеулі ат та бір. Қайда барсам да құтылар күнім жоқ.

Резо: Аналар ғажайып халық.

Бадри: Керемет!

Резо: Былтыр Важа екеумізді төбелес үшін милицияға түскенімізді білесіңдер ғой. Сонда түп-тура жиырма төрт минуттан кейін Важаның мамасы кіріп келді. Келді де нәрестемді коргім келіп тұр деді. Бір ғажайы біздің милицияға түскенімізді ешкім хабарлаған жоқ. Хабарлап үлгермес те еді. Қалай білгеніне таңым бар.

Гела: Соның бәрі үшқыш тарелкалардың салдарынан.

Резо: Тарелка, сөзді бөлме. Содан Важаны кезекшінің бөлмесіне алып келді. Бойы екі метр сырықтай жігітті көрген кезде, майор столының астына кіріп кетті де: «Нәрестеңіздің сиқы мынау ма? Мұныңыз нағыз жираф қой, гиппопотам ғой! Алып кетіңіз, мұны жатқызатын бізде төсек те жоқ» деп шыңғырып жіберді.

Гела: Босатты ма?

Резо: (Құліп) Қайдағы босатқан! Важа менсіз шықпаймын деді.

Гела: Майор не істеді?

Резо: Әуелі бозарып кетті, сосын қызарып кетті, сосын жап-жасыл боп кетті, сосын мыша сырықты камераға қамандар да, протокол толтырыңдар деп бұйрық берді. Сосын Важаның мамасына: «Азаматша, сіздің балаңыз дүлей! Отырғызуға мені еріксіз мәжбүр етті!» деп айғай салды.

Гела: Мамасы не деді?

Резо: Мамасы: «Менің балым дүлей емес, жолдасын қиыншылықта тастамаған нағыз жігіт» деді.

Гела: Майор ше?

Резо: «Пышақ пен пистолеттен де қорықпаймын! Ал, баласын сүйген аналардан қатты қорқам! Екеуін де босату керек!» деді.

Бадри: Өзі майор боп, өзі өзіл айта білсе, тамаша ғой.

Гела: Иә... Майор дәрежесіне дейін көтеріле тұра өзілдей білу деген...

Резо: Достар, егер біз күндерде бір күн бір-бірімізді ұмытатын болсақ, не сататын болсақ, ажалымыз склероз бен шиканнан болсын!

Бадри: Иә, ондай жағдай бола қалса, мүгедек боп кетейін!

Гела: Фибратты сөздер!

Бәрі ішеді. Буы бұрқыраған таба көтеріп Нинико кіреді.

Нинико: Жігіттер тамақ ішіп алыңдар, ал мен қайтам.

Резо: Қайда асықтың?

Нинико: Папам күтіп қалады.

Резо: Тағы біраз отыра тұрсайшы.

Нинико: Рас айтам, уақытым жоқ... Келем деп уәде бергем...

Резо: Уәде берсең... жарайды... (Ниниконы киіндіреді).

Нинико бәрімен қоштасып шығады. Авансахнада Резо мен Нинико

Нинико: Сен бара бер, тоңып қаласың!

Резо: Ештеңе етпейді.

Ағылшын жатқан машиналардың жүрілі естіледі.

(Қол көтереді, ешқайсысы тоқтамайды) Ертең кел, өжең күні бойы үйде болмайды. Шеф! Сөйгел тигендей жосылтуларын! Сонымен мен үйде жалғыз болам. Кел!

Нинико: Білмеймін...

Резо: Білесің, келесің.

Нинико: Білмеймін, Резо...

Резо: Неге? Мен сені сүйем! (Қатты ысқырып жібереді) Тоқтамайды, жексұрын! Қарай гөр, менің бір сонымды ешкім алғысы келмейді!

Нинико: Резо, сен массың.

Резо: Қойшы!

Нинико: Үйге бар, тоңасың.

Резо: Сен ертең келуге тиістісің. Міндетті түрде, Нинико, ұқтың ба?

Нинико: Білмеймін...

Резо: Сонда кім біледі? Кім? Білмеймін дейсің, бұдан арыға мен шыдай алмаймын! Екінің бірі! Ертең немесе ешқашан да! Мені өзіңе телміртіп қойғаныңа екі ай болды!

Нинико: Күдай үшін, сөйлемеші!

Резо: Сөйлеймін, өйткені саған ғашықпын. Мұндай кезде сөйлемей қолымнан келмейді... Неге жыладың? Жылама! Әжем үйде жоқта келсең, жыламайтын боласың.

Нинико: Резо, айналайын, менімен бұлай сөйлеспеші.

Резо: Неге? Сенің жасыңда Жанна д'Арк талай соғыста жеңіп шыққан! Ал сен әжем жоқта үйге келуге қорқасың... (Тоқтаған машинаның үні) Ал, бар! Қажеті жоқ!

Нинико: Мені сүйесің бе?

Резо: Ынтықшы!

Нинико: Келемін! (Жүгіріп кетеді).

Резо достарына келеді.

Бадри: Шығарып салдың ба? (Резо өзін-өзі ұмытқан, бөлмеде кезіп жүреді) Ау, тамыр! Ку-ку?

Резо: (Есін жияды). Не дейсің?

Гела: Мәңгірме дейді. (Резо үлкен текшеге шарап құяды) Мүйізбен ішкің келмей ме?

Бадри: Мұның төрт аяқтап көше кезіп кеткісі келіп тұр.

Резо: Ғажайып бір жұмбақ халім үшін ішкім кеп тұр. Ол халдің не деп аталатынын Күдай ғана біледі.

Бадри: Оның аты – махаббат.

Гела: Резо Мхендзе ғашық болар деп кім ойлаған!

*Резо магнитофонын қосады да, қиялындағы ғашығын
еппен қолтықтап ап, баяу қалқып билеп кетеді*

Бадри: Нинико үшін ішейікші!

Гела: Махаббат үшін, Нинико үшін!

*Резо: Жо жоқ, мәртебелі сарбаздар. Нинико керемет
сүйкімді қыз. Бірақ, мен бір бейтаныс идеалым үшін
ішемін! Түбінде бір кездесер, адасып жүрген арманым-
ның ақ құсы...*

Бадри: Шіркін-ай, сүйген қызым Ниникодай болса ғой!

Гела: Басын айналдырып ап...

Бадри: О, бейшара Нинико.

Резо: Қойыңдар, орі, біздің арамыз сол тамаша қалшы.

*Гела: Сен барып тұрған дөкірсің, құс емес, құм арқа-
лап жүретін адамсың ғой.*

*Резо: (Күліп) Қолыма бір түсірмей кетермін бе,
Жер-көктен о, махаббат сені іздеймін.
Жетсем де дүниеден өтер күнге,
Өзіңнен күдерімді мен үзбеймін.*

Гела: Мені мына жыңдыдан құтқара көріңдер!

Бадри: Шуламандар, әжей келіп қалады.

Резо: (Көзін жұмып алған)

*Ақын сүйсе сүйеді өліп-талып,
Адам ата сүйгендей Хауа ананы.
Сезімді улап, мас қылып, ерікті алып,
Махаббаттың жаңбырдай жауады өні.*

*(Достарына) Мені мас деп ойлап тұрсыңдар ма? Сап-
саумын.*

Гела: Маған қарай тура жүрші. Осылай түп-түзу жүр.

*Резо: Дегендерің-ақ болсын! (Түзу жүруге тырысады,
бірақ, теңселіп кетеді).*

Жігіттер күледі

*(Қолын бір сіятеп, тахтаға құлай кетеді) Мен
ұйқтаймын. Бірақ қасымызда отыр деп ойлаңдар.*

Бадри: Мұндай халін өмірі көргем жоқ... Слушай, бірдей-ақ іштік қой.

Гела: Өз түріңе қарашы.

Бадри: Не боп қапты? (Өзіне-өзі зер сала қарайды).

Гела: Түк те емес.

Бадри: Немене, түк те емес?

Гела: Түк те қызық емес. Ұқтың ба?

Бадри: Ұққам жоқ...

Гела: Ғашық болмаған адам ешкімді қызықтырмайды. Өзіңе қара деп тұрғаным сол, кісі қызығатын түрің жоқ.

Бадри: Слушай, бірдей-ақ іштік қой.

Резо: (Кенет ұшып тұрады) «Ақын сүйсе сүйеді өліп-талып...» (Сылақ етіп құлай кетеді).

Гела: Еленэ әжей, сау болыңыз!

Еленэ: (Шығады) Қайттыңдар ма?

Бадри: Еленэ әжей. Резо қылжиып қалды, бірдей-ақ іштік...

Гела: Сізге көп рахмет.

Резо: (Ұшып тұрады).

Тау арасы, мөлдір бұлақ, күн ыстық,
Екеумізді баурап алды тыныштық.
Тыныштықтың тынышын алмай сүйістік,
Сүйістік те, үнсіз-тілсіз ұғыстық!

Гела мен Бадри сылақ-сылақ құліп, үстіне құлай кетеді.

Құтқарыңдар! Тұншықтырып жатыр! Көмекке! (Сытылып шығады да, стаканға шарап құя бастайды).

Бадри: Слушай, не істеп жатырсың?

Резо: (Гитарасын алып) Бәрі де жалғасады! (Өн салады).

Гела: Ақындықтың таңы атты. Енді бұл табиғаттың таңы атқанша шырқайды.

Үшеуі қосылып шырқайды.

Кітаптар мен қағаздары ыбырсып жатқан жазу столының басында Резо отыр. Еленэ әжей аяғын ұшынан басып шай мен бутерброд әкеледі де шығып кетеді.

Резо: (Жазғандарын оқиды) «Ескі дәуірлерде дүниеге мәлім болған шабуыл жорықтың бәрі де осы күнгі қазақ жайлаған жерлерден өткен. Теңіз жолдары ашылғанда, Батыс пен Қиыр Шығыс арасындағы сауданың керуен жолы да қазіргі Оңтүстік Қазақстанның көп жерлерін кесіп өтетін болған». Осы үзіндідем де Мұхтар Әуезовтің аз сөзбен көп тарихи жағдайды ескертіп отырғаны анық. (Телефон шырылдайды) Иә... Луиза екі айға Москваға кетті. (Телефонды орнына қояды. Тағы шырылдайды) Әй, шырағым... Ә... Солем, Гела. Үйді жөндеп бітірдің бе? Жуу керек. Неше кісі? Жиырма? Оның бәрін қайда сыйғызасың? Менің тіземе отырғызасың ба? Жуандау келген, ташалдау келген, өзі құтты, өзі сүтті... Рахмет, қажеті жоқ. Рахмет саған! Рахмет-рахмет! (Есік қоңырауы қағылады) Әже, аша салшы! (Телефонға) Иә, тағы нең бар? Бітті ме? Онда, көріскенше! (Телефонды қояды).

Еленэ мен Нинико кіреді.

Еленэ: Қызым-ау, сен қайда жоғалып кеттің? Көрінбегеніңе бір ай болды.

Нинико: Иә, рахмет!

Резо: Келе гой, ақылдым!

Еленэ кетеді.

Резо: (Ниникомен сүйіседі) Қатты сағындым.

Нинико: Мен де...

Резо: Сен менің түсіме бір түнде екі рет кірдің.

Нинико: Сен де. Екі түнде бір рет кірдің.

Резо: (Күледі) Сен менің түсіме, мен сенің түсіңе... тамапа... не жаңалық?

Нинико: Сен дайындалып жатыр ма ең, бюджет жасадым ба?

Резо: Бос сөз (сыбырлап) Әжем бір жұмаға деревняға кетеді. (Нинико құшағынан сытылып шығады) Не боп қалды?

Нинико: Ештеңе...

Резо: Не болды саған?

Нинико: Сенің ойыңда тек қана сол...

Резо: Оның несі жаман?

Нинико: Білмеймін... Ішетін бірдеңе берші.

Резо магнитофонын қосады. Нинико алақанымен бетін басып отыра кетеді.

Резо: (Қайта келеді) Вареньесі бар!

Нинико: Рахмет.

Резо: (Зер сала қарал) Нинико, бір бөлеге ұшырағаннан саумысың?

Нинико: Ақырын қойшы...

Резо: (Магнитофонды өшіреді) Сені біреу-міреу ренжітті ме? Тез айт, ренжітті ме?

Нинико: Білмеймін... Жоқ, мені... Резо...

Резо: Иә?

Нинико: Сен мені сүйесің бе?

Резо: Жоқ.

Нинико: Сүймейсің бе?

Резо: Жоқ.

Нинико: Сүймеймісің?

Резо: Сүйем.

Нинико: Не дейсің?

Резо: Не деуім керек?

Нинико: Білмеймін... Сен мені сүймейсің бе?

Резо: Мен сені сүйем.

Нинико: Мен де сені сүйем.

Нинико: Сен сондай жақсысың, Резо.

Резо: Маған жан жетпейді.

Нинико: Жоқ, сен расында да жақсысың.

Резо: Тіпті жақсы!

Нинико: Аяулым, мен нәресте күтіп жүрмін.

Резо: Мен де.

Нинико: Резо! (Құшақтай ап, бетін кеудесіне басады)
Біздің нәрестеміз болады.

Резо: (Күлкесі тыйылады) Шының ба?

Нинико: Нәресте.

Резо: Түсінем, сен мені сынап тұрсың. Мен кішкентай балаларды жақсы көрем. Өзім де бала болғам. Міне, мынандай. Жоқ, мынандай.

Нинико: Резо, мен саған айтуға қорқып жүргем! Ойлап ем, егер...

Резо: Нені айтуға?

Нинико: Мына нені...

Резо: Нені?

Нинико: Мынаны...

Резо: (Ыршып кетеді) Сен рас айтып тұрмысың?

Нинико: Қуанып кеттің бе?

Резо: Мен бе? (Толқып ерсілі қарсылы жүреді).

Нинико: Сен қуанбайсың ба?

Резо: Қателескен жоқсың. Мүмкін, қателескен шығарсың? Неге үндемейсің? Қателесуің де мүмкін, жұрттың бәрі қателеседі ғой... Онда тұрған түк те жоқ... Мамаң ештеңе айтқан жоқсың ба?

Нинико: Мамаң не?

Резо: Кешір, ұмытып кетіппін! Өкене дегенім ғой... Айтадың ба?

Нинико: Сен не деп тұрсың, Резо?..

Резо: Не деп тұрғанымды қайдан білейін... Тіпті бар ғой... Осынша састырып... Әдейі қыласың ба?! *(Телефон шырылдайды. Телефонды алып)* Иә! Сайтан аласың сенін Луизанды, ұқтың ба... колхоз. *(Тастай салады)* Сазарма, маған бүйтіш бажырайың карама! *(Кенет салбыр табады)* Жарайды, бірдеңе ойластырармыз... Не? Не болды саған?.. Қарның ашқан жоқ па? *(Дауыстан)* Әже, бізге тамақ окел!

Еленэ әжей кіреді.

Еленә: Балапаным, сен бе шақырған?

Резо: Нинико тамақ ішем дейді.

Еленә: Неге бірден айтпадың? Мен баяғыда-ақ...

Нинико: Рахмет, өже, түк те ішпеймін!

Еленә: Неге ішпейсің? Ұялып тұрмысың? Бір ай келмей кеткенге, көрдің бе, міне...

Резо: Өже, қажеті жоқ!

Еленә: Не дейсің?

Резо: Қарны ашып тұрған жоқ. Болды.

Еленә: Сен Нинико тамақ ішеді дедің ғой.

Резо: Қателесіппін. Өзімнің қызыммен оңаша отыра тұруға бола ма осы?

Еленә: Резо, балапаным, саған не болды? Көзің де қызарып, боп-боз кетіпсің... Ауырып тұрған жоқсың ба?

Резо: Иә, ауырып тұрмын!

Еленә: Нинико, балапаным-ау... (Нинико төмен қарап үндемейді) Масқара, ама жақта сорпам қайнап жатыр ғой! (Кетеді).

Резо: Нинико, бері қара. Бері қара. Қазір жылайтын уақыт емес. Тыңда: біз бірдеңе қып құтылуымыз керек. Тыңдап тұрсың ба? Неге маған былай қарайсың?

Нинико: Өзің бері қара дедің ғой.

Резо: Қара, бірақ былай емес.

Нинико: Сен сонда...

Резо: Шырағым, қиясы жоқ шатқал болмайды. Сонша қорқып, түзелместей ештеңе болған жоқ.

Нинико: (Жылап) Сен мені сүймейсің...

Резо: Ақымақ, оны қайдан шығардың?

Нинико: Маған папам да айғайлап көрген жоқ...

Резо: Дұрыс емес. Айғайлау керек еді. Тіпті белбеумен мына жерден... (өтірік жымияды) шықпыртып-шықпыртып.

Нинико: (Басын көтеріп, мұңал қарайды) Мен сені тани алмай тұрмын... Өзіңе өзің ұқсамайсың, сүйіктім.

Резо: Танымасаң тіпті жақсы!

Нинико: Жарқыным-ау, саған не болған?

Резо: (Ашулы мысқылмен) Маған ештеңе де болған жоқ (Малақайы мен курткасын киеді). Ештеңе де.

Бәрінен де жалықтым. *(Дауыстап)* Әже, әже! *(Еленә кіреді)* Кешікпей келем! *(Ниникоға)* Көріскенше!

Еленә: Қайда барасың?

Резо: Қажеті не? Жолдасыма. Білмеймін, білмеймін! *(Есікті тарс жауып шығып кетеді).*

Еленә: Қызым, не болды? Не қылдыңдар? Сен жылағансың ба?

Нинико: Мен бе? Мен... жоқ... Немене?

Еленә қызға қарап тұрады да, үнсіз шығып кетіп, поднос көтеріп кіреді.

Еленә: Нинико, кел, шай ішейік.

Нинико: Әже, мен сізге көмектесейін!

Еленә: Мен бәрін өкелдім. Отыр *(Шай ішеді)*. Қызым айтшы, Резо екеуіңе не болды?

Нинико: Білмеймін, әже. Өзім де өлі түсінбей жүрмін...

Еленә: Мүмкін, ол саған ұнамай қалған шығар?

Нинико: *(Ойлы қалыпта)* Білмеймін, әже. Онымен түсінісу маған қиындап барады.

Еленә: Түсінбеймін. Мүлде түсінбеймін...

Нинико: *(Күрсінеді)* Иә, түсініксіз...

Еленә: Оны достары түсінеді. Меніңше жақсы көреді...

Нинико: *(Аласұра)* Мен де оны жақсы көрем!

Еленә: Сен оны жақсы көр, Нинико. Өзі де жақсы бала. Оның үстіне... жетім. Мен мұны сен мүсіркесін деп айтты отырғам жоқ... Өзің де анасыз өстің ғой, түсінуге тиістісің.

Нинико: Мен түсінем, әже!

Еленә: Маған ол не көрсетпеді, қырық жасар әйелге гашық боп!

Нинико: Онда тұрған не бар?

Еленә: Не бар дейсің бе? Ол кезде Резо алтыншы класста оқитын. *(Бұл оқиганың әлдеқашан өтіп кеткеніне Нинико қуана жымынды)* Үйленем, болды, басқа сөздің керегі жоқ дейді. Жетінші класты бітірген соң үйленуге өзер көндірдім.

Нинико: Қалай? Ақыры үйленді ме?

Еленэ: Жоға... Жетініпі класта поэзиямен айналысты, қандай өлеңдер жаады!

Нинико: Жақсы ма?

Еленэ: Керемет!

Нинико: Ондайын мен естімеп ем. Өже, ол неге сонша тұйық?

Еленэ: Сырт көзге солай.

Нинико: Сізде оның өлеңдері жоқ па? Мүмкін қалған шығар? Өже, беріңізші, оқиын, мен оған білдірмеймін.

Еленэ: Берер едім. Менде жоқ қой. Өзінде де калмады ма деп қорқам.

Нинико: Еленэ өже, қалайша? Өлеңдер ғой!

Еленэ: Адамдар кейде қатыгез ғой. Басқаның тағдырына немкетті қарайды. Университеттің бірінші курсын да жүргенде Резоны жиналып ап талқыға сапты. Ақыры талқанын шығарды.

Нинико: Қалай? Не үшін сонда?

Еленэ: Өлең үшін.

Нинико: Сойтуге бола ма екен?

Еленэ: Болады қызым. Везбүйректерге бәрі болады. Бұл шіркін осал боп шықты. Былайша батыл, төбелестеп есесін жібермейді, бірақ... (Қоңырау) Менің оқуым келіп қалды. Сен кетпе, Нинико. Тоса тұр. (Кетеді).

Нинико: (Бір сәт ойланyp отырады) Тос... (Тұрады) Тос оны... (Киінеді). Тос оны... (Ақырын шығып кетеді).

Бесінші көрініс

Авансахнада Резо мен Нинико. Екеуі де пальто киген.

Нинико: Резо, не істеу керек?..

Резо: Саған дейін бұл сұрақпен Чернышевский басын қатырған.

Нинико: Резо!

Резо: Не?

Нинико: Мен шын сұрап тұрмын. Не істеймін?

Резо: Не істейін дейсің бе?.. (Түшкіреді) Бәрін де істеуге болады. (Түшкіреді) Ішәй, суық! (Пальтосын қаусырынады).

Никико: (Көңіккіреп) Яғни, сонда...

Резо: Өзің ойлашы, басқа жол жоқ қой. Бәрін анықтап білдім. Менің бір танысымның танысы бұл шаруаны оп-оңай үйінде ақ бітіреді екен. Алады да тастайды!

Никико: Сен шектен тыс қатыгездің, Резо.

Резо: Бірақ менің қатыгездігім қашан да іске асады. Ал сенің миың – барып тұрған тотықұстың миы: «Неге сен өзгеріп кеттің, неге сен қатыгездің, неге сен олайсың, неге сен былайсың» магнитофон сияқты бір айтқаныңды мың айтасың. Басым қатты!

Никико: Рез, жаным!

Резо: Мен саған басты қатырма деймін!

Никико: Қалай өзгергенсің, сен бір кезде өлең жазбаппа ең?!

Резо: Онда сенің шаруаң болмасын. Тантымай тұр.

Никико: Мен сені сүйем. Түсінсеңші – сүйем ғой.

Резо: Сен де түсін, мен бәрінен зеріктім! Бәрінен! Бәрінен (Кетеді).

Никико жалғыз қалады.

Алтыншы көрініс

Жазу столының басында қалың ойға шомып Резо отыр. Телефон шырылдайды.

Резо: Третье отделение милиции слушает... (Жымияды да, телефонды орнына қояды. Қоңырау шырылдайды. Есікке беттейді. Суға малшынып жаураған Никико кіреді) Қолшатырың қайда? (Ваннадан орамал әкеп береді).

Никико: Троллейбуста... қалдырып кетіппін.

Резо: Алаңгасар... Тамақ ішесің бе?

Никико: Жоқ, рахмет.

Резо: Төбетің шаппай тұрма?

Нинико: Қарным ашып тұрған жоқ. Мен саған бөгет жасағам жоқ па?

Резо: Қойшы, не болса соны айтпай...

Нинико: Дайындалып отыр ма ең...

Резо: Жарайды, болды, енді былай... откенде неткеніме... сен кешір... ешбір сөзге зауқым соқпап еді, сөші ренжітіп алдым ғой деймін...

Нинико: Телефон соғайыншы?

Резо: Мені құртатын сенің осы мәдениеттілігің ғой!

Нинико: (Номер тереді) Папа, мен ғой. Практикамыз Алматыда өтетін болды. Жоқ, екі. Екі ай деймін. Бүкіл курс барады ғой. Жалғызсырамаспын... Даусыма ештеңе болған жоқ. Баяғысындай! Жақсы, кешікпей барам. (Телефонды қояды. Жылайды).

Резо: Оу, саған не болды?

Нинико: Әкемді жақсы көрем!

Резо: Ой, зәремді алдың ғой.

Нинико: Мен одан ештеңе жасырмаушы ем, енді міне...

Резо: Енді не болды?

Нинико: Жасырып жүрмін.

Резо: Ал?..

Нинико: Қиын.

Резо: Мен де өжемнен жасырып жүрмін!

Нинико: Сен еркексің.

Резо: Ал, сен өйелсің. (Жымияды).

Пауза

Нинико: Әжең қайда?

Резо: Зиратта.

Нинико: (Үрейленіп) Қалай?

Резо: Әке-шешемнің қабірін тазартуға кетті. Бүгін сәрсенбі ғой. Ол кісі ылғи сәрсенбі сайын...

Нинико: Сенің ата-анаң бірге жерленген бе?

Резо: Қатар жатыр.

Нинико: Бір жаққа асығып отырмысың, сағатыңа қарай бересің?

Резо: Жай, өншейін. Енді басты шаруамызды ақылда сайық. Танысымның танысына мен өзім барып білдім...

Нинико: Мен бармаймын!

Резо: Нинико, ақымақтанба!

Нинико: Мен танысыңа бармаймын.

Резо: Жарайды таныс кісіге бармасаң, таныс емесін табамыз.

Нинико: Таныс емесіне де бармаймын.

Резо: Қыңыраймасайшы.

Нинико: Қыңыраям.

Резо: Ол сенің ғана емес, менің де балам екенін білмеуші ме ең?!

Нинико: Білмей жүрген сен!

Резо: Біз бала-шаға емеспіз! Ақылға келейік те.

Нинико: Бала не керек, әлі өзіміз баламыз деген сен едің ғой.

Резо: Нинико, адамды жыңды қылмасайшы!

Нинико: Қылмаймын.

Резо: Саған өзі не керек?

Нинико: Күйеуге шыққым келеді.

Резо: Басқа ештеңе керек жоқ па?

Нинико: Қалғанын көре жатармыз. Маған бір ой келді: неке қидырайық, сосын достарды жиып той-томақ жасаймыз, сосын кемемен үйлену саяхатына аттанамыз.

Резо: Солай екен-ау... Тамаша... Шынымды айтсам, өзім де күтіп жүрем, ерте ме, кеш пе, өйтеуір... Сендер, қыздар бәрің сондайсыңдар... Бірақ, Нинико сұлу, мен үшін Тбилисидің географиясында Неке сарайы, ЗАГС дегендерің не существует. Осыны миыңның бір бос қауашағына тоқып ал.

Нинико: Яғни, сенің маған үйленгің келмейді ғой?..

Резо: Келмейдің не, мүлде қаламаймын.

Нинико: Мен жақсы әйел болар ем, өзіңді сүйетін әрі момын.

Резо: Сүйгеннің де, момынның да қажеті жоқ.

Нинико: Ал, егер, мен милицияға хабарласам ше?

Резо: (Осы кезде сасқалақтайды) Милицияға?..

Нинико: Басымды айналдырып ап, енді үйленгісі келмейді деймін. Қайсын қалайсың: түрме ме, Гименейдің бұғауы ма?

Резо: (Ойланбай) Түрме.

Нинико: (Күбірлеп) Неге?

Резо: Себебі сен пасық, жалақорсың.

Нинико: Қой, Резо...

Резо: Өйткені сенің басыңда бір-ақ ой бар: қайткенде де мені қолға түсіру. Бәріңнің ойың сол: қалай да мені елітіп, еліктіру, содан соң тарс, қақпан!

Нинико: Қойшы, Резо.

Резо: Сарт-сұрт! Ей, қақпан қалай екен? Сарт-сұрт! Қақпанға түскен жақсы ма? Сарт-сұрт. Ей, қақпанның қонары. Ырылдама, жұлқынба, қозғалушы болма!

Нинико: Жетті. Өтінемін: болды ғой енді!

Резо: Жо-оқ! Болған жоқ! Сен азғын, пасықсың, мен сенен жиіркенем. Сен мені бірте-бірте хайуанға айналдырып барасың. Мен қорқайын дедім сенен. Күні-түні сылап-сипап, алдап-сулап, ойсыз-мисыз, басыбайлы кұлың етіп алатын сенің сиқыр құшағына кіргенше, түрмеге отырғаным, не жер айдалып кеткенім жақсы. Сен бар ғой, Нинико, сен құбыжықсың.

Нинико: Болды, енді сөйлеме! (Столда жатқан пышақты алып, Резоның кеудесінен ұрады).

Резо: Осылай өлтіре ме екен? Адам сияқты өлтіре де алмайсың, тағы маған тигің келеді. Бұлай болмайды, шырағым.

Нинико: (Жылайды) Тәубе, Жасаған...

Резо: Ендігәрі біреуді өлтіргің келсе, қағаз кесетін пышақпен ұрушы болма.

Нинико: О, Жасаған! Тәубе, тәубе, Жасаған, тәубе...

Резо: Зарлама.

Нинико: (Дірілдеп) Төңірім-ай, Төңірім-ай, Төңірім...

Резо: Сарцама енді, болды! Сабырет, сабырет деймін. Жатшы кішкене... (Тахтаға жатқызады, ішуге су береді) Іш, тісіңді пыжырлатпай іш. Іш... (Нинико қимылсыз қалады) Тынышталдың ба? Міне, дұрыс болды. Неге үндемейсің? (Қарап тұрады да) Түріңе қараса, періш-

тедейсің. Сөйте тұра, кісі өлтіресің. Ақылға сыймайды. Егер шынтуайтына келсек, сен де қылмыскерсің. Пышақ сұқтың ғой. Ниетіңнің жаңсағы болған жоқ. Ең бастысы – сол. Сені соттау керек. Біле білсең, тек қана зардабы үшін емес, әрекеттенгені үшін де соттайды. Есінде болсын. (Пауза) Алматыға барасың ба? Практика ғой? (Пауза. Нинико қимылсыз жатыр) Нинико, сен тыңда, рас, менің үйленгім келмейді, оқығым келеді. Сен кешір, милиция дегеніңе бірден түсіне алмадым. Сасқанымнан аздаған өзілімнен айырылып қалдым. Қап! Жарайды, некелесейік, бір-екі айдан соң мінезіміз үйлеспеді дейміз де, ажырасамыз! Бұл күнде оған тірі пенде таңданбайды. Бәрі қосылады, бәрі ажырасады. Майдандасып жатқан баяғы махаббат пен гадауат. Бәрі жақсы болады, қорқатын ештеңе жоқ. Тек бір-ақ шартым бар. Менің танысымның танысына барамыз да...

Нинико: Жоқ...

Резо: Не дейсің?

Нинико: Бармаймын.

Резо: Барасың.

Нинико: Бармаймын.

Резо: Неге?

Нинико: Барып қойғам.

Резо: Қайда барып қойдың?

Нинико: Өзімнің танысымның танысына... (Көтеріліп отырады).

Резо: Алдама. Шыныңды айт, сен... (Нинико тұрады, оқыс теңселіп кетеді. Сүйей беріп) Рас па айтқаның, Нинико?

Нинико: Енді жаның жай тапты ма?

Резо: Онда несіне концерт қойып тұрсың?

Нинико: Білмеймін... (Киінеді) Жай, өншейін.

Резо: Мен шығарып салайын.

Нинико: Жоқ.

Резо: Неге жоқ, шығарып саламын!

Нинико: Жоқ, Резо, шығарып салмайсың. (Кетеді).

Резо: (Терең күрсінеді) Дұрыс болды. (Тахтаға құлайды). Өзімізге жақсы ғой! (Отырады, ойлы күйде). Бізге жақсы ғой.

Жетінші көрініс

Резо мен Еленә әжей таңғы астарын ішіп отыр. Резо қалың ойда. Аузына алған асын не шайнамайды, не жұтпайды.

Еленә: Резико, не болды? (Резо түк түсінбей әжесіне қарайды) Ұртыңды толтырып алыпсың, жұтпайсың ба? (Резо тез тез шайнай бастайды) Асықпа. Тамақты саспай, мұқият іпайнау керек. (Резо темекі тұтатады) Түк жемедің ғой.

Резо: Рахмет. Тойып отырмын.

Еленә: Соңғы кезде сен шақарлау боп барасың.

Резо: Саған солай көрінеді ғой.

Еленә: Ашушаңсың, бұйығысың. Нинико қайда жүр? Неге үндемейсің, білмейсің бе?

Резо: Білмеймін.

Еленә: Неге білмейсің?

Резо: Неге білуім керек?

Еленә: Меніңше, білуің керек сияқты.

Резо: Әже, саған таңым бар, бұрын мұндайың жоқ еді ғой. Тергеуіңе жол болсын?

Еленә: Білуге қақым жоқ па? Мен саған бөтен адаммын ба?

Резо: Бөтен емессің-ау, бірақ біліп қайтесің? Тіпті түсінбеймін.

Еленә: (Шындап) Мен жақында өлем.

Резо: Қойшы, қайдағыны айтпай.

Еленә: Мен сезем, білем.

Резо: Әже!

Еленә: Жаксы, қойдым. Сен Ниниконы сүйесің, ала ол...

Резо: Сандырақ!

Еленә: Махаббат сандырақ емес, балатайым.

Резо: Әже, жалынамын, қойшы, қойшы қажеті жоқ!

Еленә: Қайдан білесің, сен іздеп жүрген ақ күс Нинико шығар, қолыңа бір қояып, ұшып кеткен.

Резо: Бұл өзі не?! Біресе өлім, біресе махаббат. Басқа бірдеңе айтсайшы.

Еленэ: Балапаным сол! Мен жуырда өлем.

Резо: Қоймадың ба?

Еленэ: Саған бір жақсы адам жолдас болса деймін...

Резо: Бақұлдаспай отыршы. Осындай сөздеріңді естігім келмейді.

Еленэ: (Мұңайып) Сен дөрекі боп кеттің.

Резо: (Шарт ашуланып) Кеттім! (Салбырлайды) Кешір. (Пауза) Кешіріші енді. Нансаң, өзім де түк түсінбей жүрмін. (Еленэ тұрып, ыдыс-аяқты жинап, көмектеседі) Махаббат деген сайтаң алғыр, құрып-ақ кетсе екен.

Еленэ: Түтініңді тарт. (Жөтеледі).

Резо: Солай ғой... (Шегінеді) Құрыса ғой.

Еленэ: Жазғырма, махаббатты аяу керек. (Кетеді).

Резо бұрыштан бұрышқа теңселіп жүреді. Отырып, қарындаш ұштайды. Ойланады. Жүзіріп телефонға барады. Номер тереді.

Резо: (Телефонға) Кешіріңіз, Нинико бар ма екен? (Түсі құбылады) Қайда кетті? Ә, мен... бір жолдасымын... кешіріңіз... (Телефонды қояды. Біраз абдырап тұрады да, телефонға жармасады) Бадри ме? Мен ғой. Маған ақша керек боп тұр. Тығыз, Алматыға барам. Бүгін. Гелаға да айт, берсін, қанша берсе де. Сосын маған хабарлас. Күтем. (Еленэ әжей кіреді. Ұзын ақ көйлек киіпті, танымастай өзгерген) О, тамаша!

Еленэ: Үнай ма?

Резо: Әрине.

Еленэ: (Масаттана жымияды) Қыз күнімдегі көйлегім. Кигім келді... Сенің атаңа қосыларда киген көйлегім еді.

Резо: Қаппаң?

Еленэ: Баяғыда, балам...

Резо: Атамның саған қалай қырындағанын сен маған айтпадың ғой.

Еленэ: Оны айтуға сен кішкентай болдың.

Резо: Естен тана ғашық болған шығар?..

Еленә: Бәрі керісінше. Қайта қыз біткен атаңа ғашық еді, солардың бірі мен!

Резо: Өзі ше?

Еленә: Өзі көрікті, төкәппар кісі еді. Жалпы сендердің тұқымдарың бәрі сұлу, бәрі төкәппар еді. Және шеттерінен сотқар. Бәрінен де өткені – сенің атаң болды!

Резо: Ол саған қалай ғашық болды?

Еленә: Қалай ғашық болғанын білмеймін, қалай сөз айтқаны есімде, өлі күнге көз алдымда. Бір күні біздің үйге келді де, мені мерекелік серуенге шақырды. Пасханың алды болатын. Мен, әрине, бармаймын дедім.

Резо: Неге?

Еленә: Бер жағым ғой, ар жағымда барғым кеп тұр.

Резо: Қылымсып тұрмын де.

Еленә: Қылымсып тұрмын. Әкем кеп: «Әлиэбар Мхезе арына дақ түспеген жалғыз сері адам, оның бетін қайтарып, шақырғанына бармау – өлтіре қорлаумен бірдей» деді.

Резо: Дұрыс айтқан.

Еленә: Мен не қылайын? Барып атаңның күймесіне міндім. Екеуіміз Сион гибадатханасына тарттық. Бір-бірімізге қарамаймыз да, сөйлеспейміз де, томырайған балаға ұқсап отырмыз... Атаңда түрден түр жоқ.

Резо: Түрі қайда кетіпті?..

Еленә: Аруактай құп-қу. Кеңет тоқтап жерге түсті де, қалтасынан пистолетін шығарып, самайына тақады... Сұстанып тұрып: «Құрметті Еленә. Мен көп сөйлемеймін. Тағдырым сіздің қолыңызда. Қазір гибадатханаға барып іскемізді қидырамыз, өйтпесе мен өлем» деді.

Резо: Өлімге жібермегеніңе көміл сенемін.

Еленә: (*Мұңая жыжиып*) Гибадатханаға кірдік те, екі шырақ жағып, бір-бірімізге жылы-жылы сөздер айттық... Үйге қайтып келген соң, ол менің қолымнан сүйді.

Резо: Бетіңнен сүйсе болатын еді ғой.

Еленә: Алыстан «Риорита» әуені естілді...

«Риорита» сазы естіледі.

Резо: «Приорита» деген не?

Еленэ: Сондай он бар еді. (Он салады) Біз соның әуенімен би биледік, мына көйлек сол күнді есіме түсіреді!

Резо: Әже, маған ақша керек.

Еленэ: (Түсіне алмай) Не дейсің?

Резо: Маған тез арада ақша керек.

Еленэ: Көп керек пе?

Резо: Костюмге деген ақша...

Еленэ: Костюмді қайтесің?

Резо: Маған бәрінен бұрын ақша керек!

Еленэ: (Үрейленіп) Неге? Тағы не бәле болып қалды?

Резо: Ешқандай бәле болған жоқ. Ниникоға баруым керек. Енді түсіндім, мен бүгіннен қалмай Алматыға ұшуым керек.

Еленэ: Ой, Жасаған-ай, бірден осылай деп айтпайсың ба, зәрем кетті ғой. Неменеге ақша керек боп қалды деймін... (Кетеді).

Қоңырау шырылдайды. Резо есік ашады, жұлқынып Лена кіреді.

Лена: Мен саған мың рет айттым ғой. Краныңды жауып жүр деп, мың емес-ау жүз рет айттым. Енді бар да көр... тазала өзің.

Резо: Ақырын, ақырып. Әжем естіп қалады...

Лена: Қалжыңыңды қалтапа сала тұр! Тез барып тазала, өйтпесе мен милиция шақырамын!

Резо: Жарқыным, түріңе қарапшы өзің.

Лена: Түрімде не тұр?

Резо: Саған ашулануға болмайды, өліп қаласың.

Лена: Тәлкек қылуыңды қоясың ба, жоқ па? Төменге түсесің бе, жоқ па?

Резо: Лена, айналайын, сабыр етші, мен түсермін, не түспеспін, тазалармын, не тазаламаспын, тек өзің қойшы.

Лена: Қалай? (Ашуланғаннан аузына сөз түспейді).

Резо: Дұрыс, осылай. Әжем бүгін ақ көйлегін киді, біздің айғайымызды естімегені дұрыс. Өзінің естелігімен отыр, түсінемісің?

Лена: Кіммен?! Тым болмаса кранды жапсаңшы, жайрағыр! Ағып жатыр ғой!

Резо: Кеттім! (Кетеді де, қайта кіреді).

Жаптым.

Жүгіріп Кирилз кіреді.

Кирилз: (Ленаға) Әй, жарқынның, үйдің төбесі топырлап құлап жатыр.

Резо: Ер соңымнан! (Жүгіріп кетеді).

Лена: Мхеидзе, асқақтама! Қалжыңды қалтаңа сала тұр. (Артынан жүгіреді).

Кирилз: Төбе құлап жатыр ғой, төбе... (Артынан жүгіреді).

Еленз әжей кіреді, қолында ақша. Караса, немересі жоқ. Телефон шырылдайды.

Еленз: (Телефонға) Тыңдап тұрмын... Луиза? Балам сіз қателестіңіз. Немене? Жоқ, балам, өкінішке орай, мен Луиза емеспін. Сау болыңыз. (Телефонды қояды. Отырып ақша санайды. Ойланады. Бір кезде телефон шырылдайды) Тыңдап тұрмын... Бадри? Амансың ба, балам? Рахмет, жақсы-жақсы... Білмеймін, өлгінде ғана бар еді... Пальтосы орнында, көршілерге кеткен ғой... Сау бол, Бадри. (Телефонды қойып, тұрады, теңсеп кетеді, ақырын отырады).

Жұлқынып Резо кіреді, жұдырығы түйіліп кеткен.

Резо: Ремонтың мен тәлеуім керек! (Өжесінің жайы болмай отырғанын сезеді) Әже, саған не болды? Не болды?

Еленз: Мен қателеспедім-ау деймін.

Резо: Не дейсің?

Еленз: Ақырын, ақырын...

Резо: Өже!

Еленз: Айғайлама... Тиіспе, ауырып отырмын, балам, іпыдай тұр, мен қазір...

Резо: Жедел жәрдем шақырайын! Дәрігер алдырайын! (Телефонға ұмтылады).

Еленә: Керек емес, балам.

Резо: (Өжесіне ұмтылады) Керек емес! Керек емес! Бәрі жақсы болады, солай ғой! Қорқатын түк те жоқ...

Еленә: Маған қорқынышты емес... Қорқынышты емес... (Немересіне қарайды). Мен тек сен үшін қорқам, балам...

Резо: (Жанұшыра айғайлайды). Кетпеші, әже!

Қалай екені белгісіз, әйтеуір «Риорита» әні шырқалады.

Сегізінші көрініс

Сол бөлме. Төсек орын, стол, орындықтар – бәрі ыбырсып жатыр. Пальтосының жағасын көтеріп алған, көптен қырынбаған, қолында консерві мен нан, Резо кіреді. Пальтосын бұрышқа лақтырып тастап, ваннаға кіреді, судың сарылы естіледі. Қолында орамал, қайта кіреді. Ойланып тұрады. Бірденені есіне түсірсікі келгендей. Орамалын жұмарлап ал, бұрышқа лақтырады. Консерві ашады, нанның үзіп алады. Жей бастайды. Телефон шырылдайды.

Резо: (Телефонға) Иә, мен ғой... Немене? Жоқ... зиратта болдым... Білмеймін... құлыптасты ма? Қашан бітеді – сонда бітірем... Қажеті жоқ, онсыз да сендердің көмектерің қыруар болды... Бір-екі аптада бітіретін шығармын... Болмаса үш аптада. Қажеті жоқ. Керек емес. Гела, керек емес деймін. Ештеңе де керек емес. Ұйқы керек. Ұйықтаймын. Көріскенше. (Телефонды қойып, тамақтана бастайды. Телефон шырылдайды. Телефонға) Иә... Сәлем... Иә, тағы мен... танымадың ба? Әдейі істеп тұрмын, сен танымасың деп... Луизанды өлі іздеп жүрсің бе? Іздей бер, ізде. Қайдағы мазалаған... Керісінше маған біреудің мазалағаны керек болып тұр. Жақсы! (Телефонды қалды).

Қоңырау шырылдайды. Резо ашады. Қолында коньягі бар, Кирилл кіреді.

Кирилл: Резо, есігіңнің алдында мысық өліп жатқаны несі?

Резо: Қайдағы мысық? (Жүзіріп шығып, қайта кіреді) Қайда?

Кирилл: Қалжың ғой... (Қоңілдене қарқылдап күледі) Калжың! (Күледі) Кешір, бауырым, бір қалжыңдайын деп... (Көзін сүртеді) Үйде жападан-жалғыз отыр едім... (Коньягін столға қояды) • Кирилл, сенің ғой көршің бар, сонымен барып неге қылқытпасқа» деп менің басым ойлайды. Мен ойлаймын: қылқытқым келеді! Келгенде қандай!

Резо: (Сәл таңырқап) Отыр.

Кирилл: Ә, жарайды! (Отырады) Сен маған ренжіп жүрген жоқсың ба? Мен ренжіп жүргем жоқ.

Резо: Маған біреу ренжімесе, өзін ешкімге ренжіп жүргем жоқ.

Кирилл: Сен ренжімесең, мен ренжімеймін. Ленаға өкпелеп жүрген жоқсың ба?

Резо: Жоқ.

Кирилл: Ол да саған өкпелеп жүрген жоқ. Егер оны біреу ренжітсе, мен оны харакири қылам!

Резо: Кімді?

Кирилл: Оны.

Резо: Ол кім?

Кирилл: Білмеймін. Білсем – құртам.

Резо: Мұны неге айтып тұрсыз?

Кирилл: Ә, жай... есінде болсын деп. (Коньяқты ашады) Бауырым, кешір, ренжіме. Осындай жақсы үйге ішімдік алып келудің өзі ыңғайсыз... (Резо екі стакан алып келеді. Кирилл күлді) Менің төрт ағам бар. Біреуі немере ағам. Өте жақсы адам. Өзі күшті, семіз, өдемі! Тұрмысы да керемет! Мұрнынан құрты түсіп тұр. Мен оған сен туралы айтып ем, ол «жарайды» деді.

Резо: Не «жарайды»?

Кирилл: Сені жұмысқа алатын болды. Жай жұмыскер. Шатақ шықпауы үшін аптасына бір рет бой көрсетіп ке-

тесің. Айына екі рет барып «мани-манныңды» аласың. Екі жүз сом! Пенсия сияқты!

Резо: Рахмет, сізге, бірақ...

Кирилә: Болды, бірағың өзіңе.

Резо: Менің мамандығым басқа ғой.

Кирилә: Әй, мамандықта нең бар? Жай жұмысшы боласың. Құрметті атак! Жұрт сыйлап жүреді. Шөптің басын сындырмайсың!

Резо: Мәселе онда емес. Мен түнгі сменада метрода жұмыс істеп жүрмін.

Кирилә: (Үрейленіп) Тесік жасап жүрсің бе?

Резо: Қайдағы тесік?!

Кирилә: Не деуші еді өзін? Поезд жүретін тесікті.

Резо: Туннель ме?

Кирилә: Аха!

Резо: (Күледі) Онда өзінің мамандары бар, мен жай вагон жуам...

Кирилә: Бір тиынға бола ма?

Резо: Екі тиынға.

Кирилә: Әй-буй-у-уу! Сен мені кешір, мен саған тек жақсылық тілеймін, бұл деген бір жақсының екінші жақсыға деген қамқорлығы.

Резо: Рахмет!

Кирилә: Егер мен саған көмектеспесем, сен маған көмектеспесең, өмірдің өзі не боп кетер еді? Резо, мен мынаны сенің марқұм әжең үшін ішкім келеді! *(Тұрады. Резо да тұрады)* Топырағы торқа болсын. Сенің әрбір жеңісіме қабірінде бір аунап түсер болсын!

Резо: Рахмет.

Ішеді. Отырады.

Кирилә: Жақсы коньяк, ө! Сен ғой, енді жападан-жалғыз тұрасың, ө!

Резо: Кейде достарым қонады.

Кирилә: Ой-дөйт деген-ай! *(Көзін қысады)* Достар, құрбылар.

Резо: (Ақырын жыжияды) Мен сізді аз сәтке қалдыра тұрайын, картоп қуырам.

Кирилә: Қажеті жоқ! Сөз тыңда!

Резо: Тыңдап отырмын.

Кирилә: Тыңда, Резо... Біздің Тбилисиде өзі қыз көп екен ғой! Ой-ой-ой... Өте көп, қайран қалдым... Таныс қыздарың бар ма?

Резо: Болса ше?

Кирилә: Мен сенен дос ретінде сұрап отырмын. Болса: «Кирилә, менің таныс қыздарым бар» де. Болмаса, мен сенен сұрайын, неге жоқ?

Резо: Кешіріңіз, мен сізді түсінбей отырмын.

Кирилә: Көрші, тыңда, кейде менің басым өмір туралы ойлайды. Өмірде жақсы қатыннан асқан рахат жоқ деп, көбірек ойлайды.

Резо көңілсіз тыңдап отыр.

Бұрын кұмарым ақша еді, қазір — қатын. Осыдан бір апта бұрын бір әйелмен таныстым. Еңгезердей жақсы әйел! Ресторанға апардым, отыз торт сомым текке кетті. (*Резо көршісіне тұқ түсінбей қарап отыр*) Мен үшін парк қолайсыз, ұқтың ба?

Резо: Неге қолайсыз?

Кирилә: Жас кезім болса бір сәрі. Қазір енді... Ресторанға апардым, ішкіздім, жегіздім, шыққасын бір жақсы үй болса ғой...

Резо: Сізде үй жоқ екен ғой!

Кирилә: Иә, иә, иә үй жоқ қой! Жоқ! Кел, ішейік. (*Кольяк құяды*) Бар тірлігің жақсы болсын. Екеуміз де ақша мен әйелден кенде болмайық!

Резо: Рахмет.

Ішеді.

Кирилә: Сенде ғой. Резо, үй бар, менде жоқ. Сенің таныс қыздарың бар, менде машина бар, аздаған ақша бар, қалғанын қатырамыз!

Резо: Сөйтіп, группалық секспен айналысамыз ба?

Кирилә: Иә, иә, иә. Ол не нәрсе? Қалай ол?

Резо: Артынан түсіндірем. Негізгі шаруамызға келің.

Кирилә: Е, дұрыс!

Резо: Бәрінен бұрын, мен сіздің құрметті жұбайыңыздың көзіне қайтіп қараймын?

Кирилә: Қай жұбайымның?

Резо: Туған жұбайыңыздың. Ыңғайсыз емес пе?

Кирилә: Ой, қойшы, Резо! Оның көзіне қарап қайтесің?

Резо: Бетпе-бет келіп қалса...

Кирилә: Қарама көзіне!

Резо: Мүлде?

Кирилә: Әрине! Қараушы болма!

Резо: Сіз рұқсат етпеді деймін.

Кирилә: Десең де. Күйеуің рұқсат етпейді де.

Резо: Жарайды. Көз мәселесі шешілді. Дастарханды да сіз жасайсыз ғой.

Кирилә: Жүріс-тұрыс та мойнымда.

Резо: Машинамен рахат қой. Фирменный темекіні де сіз аласыз. Блогы отыз-ақ сом.

Кирилә: Мүмкін олардың аяқтарын күзем ішікпен сүрту керек шығар? Фирменный темекі шекпесе де болады!

Резо: Жарайды, құтыртпаған дұрыс.

Кирилә: Саспа, бәрі жақсы болады. (Іскер көзбен бөлмені шолып шығады) Қора сияқты екен! Ретке келтіру керек.

Резо: Құп болады.

Кирилә: Достарыңа айналшықтамай аулақ жүр де.

Резо: Келтірмеймін.

Кирилә: Алып қояйық. (Стакинын көтереді) Әлемде бейбітшілік орнауы үшін. (Ішеді).

Резо: Сэр, бүгін кешке екі блондинка дайын болады.

Кирилә: Блондинка ма? (Қабағын тыржитып) Жақсы ма оздері?

Резо: Сапа белгісі бар.

Кирилә: (Басына бір ой келеді) Бүгін кешке... Бүгін кешке... Әй, жарайды... (Әмиянінің ақша санап алып,

столға қояды) Міне, отыз сом, шампан-мампан, өзін білесің ғой...

Резо: (Ақшаны алып асықпай санайды) Сіз осы не-тедесіз, құрметті Кирилз?

Кирилз: Қырық бестемін, өміріме өкпем жоқ. Тағы жасай бергім келеді.

Резо: Ендөше... (Кирилзді иегінен көтеріп ал, тұмсықтан ақшамен ұрады) Бір, екі, үш, төрт... Мөңіреме! Бес, алты, жеті... Қырық беске жетпейді екен, қолым талып қалды. (Босатады).

Кирилз: (Ентіге айғайлап) Мен сені милицияға берем.

Резо: Жоғал, жаныңның барында. (Ақшасын, коньягін қолына беріп, есікке қарай итермелейді).

Кирилз тұра қашады. Резо самарқау барып, орындыққа отырады. Кирилз қайта кіреді.

Кирилз: Есігіңді аша алмадым...

Резо: Жоғал! (Кирилзді тұра қуады. Қайтып кеп, темекі тұтатады. Отырады, тұрады. Өрлі-бері жүреді. Телефон шырылдайды) Иә! (Түрі өзгеріп) Шынымен сенбісің? Сәлем, қапан келдің? Біледі екенсің ғой... Рас па? Қапан? Тез кел! Мен күтем! (Бөлмені жиыстырысы кеп, мебельдерді қозғай бастайды. Электроүстарасына жармасады, жүре киініп ваннаға беттейді, қайта кіреді. Кенет шам сөнеді) Қырсық-ай! (Май шам жағады. Есік қағылады) Баря жатырмын! (Нинико кіреді. Ілесе жаңбыр шуылы естіледі) Тағы да жаңбырлатып келдің бе? Сәлем! (Екеуі де көптен көріспеген, құшақтасуға ұмтылады, бірақ әлденеден тартынысып қалады. Нинико қолын созады, Резо ебедейсіз қысады) Тағы да жаңбыр, сосын сен. Бұл қалай? Май шам ба? Таңданатын түгі жоқ, шам сөніп қалды. (Плащын шешіп алады).

Нинико: Өжеңнің қайтқанын естімедім, ойтпесе келер едім.

Резо: Ожем сені жақсы көретіні! Қайтар алдында есіне алды.

Нинико: Ол кісіні мен де жақсы көруші ем.

Резо: Менде шампанский бар. Көптен тұр... (Алып келеді) Отыр, сенің аман-есен келгенің үшін ішеміз. (Құяды).

Нинико: Рахмет.

Резо: Практика қалай өтті?

Нинико: Жаксы.

Резо: Өзің ризасың ғой?

Нинико: Ризамын.

Резо: Алматы қалай екен? Жаксы қала ма?

Нинико: Керемет! Шағын, әдемі қала. Адамдары да жаксы. Медеу, жаңа театр...

Резо: Мен де Алматыға барам ғой деп ем, бірақ жардай солай болды...

Пауза

Нинико: Өкең қиналды ма?

Резо: Жок. Мүлде қиналған жок. «Мен жакында өлетін шығармын» деді. Соны айтты да, қайтып кетті... Қыз күніндегі көйлегімен... Міне, осындай жағдай...

Пауза

Нинико: Темекі берші?

Резо: Шегерін болдың ба?

Нинико: Жок. Кейде ғана.

Резо: Ә... Өкең қалай?

Нинико: Рахмет, жаксы.

Резо: Сені әбден сағынған шығар.

Нинико: Сағыныпты, оның үстіне менің үйден кеткеніме ол үйренбеген ғой. Және...

Резо: Білсең бар ғой... Мен де қатты сағындым! (Пауза) Ал, сен ше?

Нинико: Мен сені жиі ойладым...

Резо: Ал, сен маған елостеумен болдың. Кеше бір қыз кетіп барады екен. Қуып жеттім, бірақ... Шошытқаным мүлде басқа қыз екен.

Нинико: Сен зиратқа жиі барасың ба?

Резо: Күнде барам. Көше іңірге дейін болдым. Соңғы рейспен қайттым. Автобус қара киімді әйелдерге лық толды. Оның үстіне қараңғы. Шамын жаққан жоқ. Ертектегі сияқты. Әйелдердің бәрі маған қарап отырғанын сездім. Сұмдық болды. Көздері о дүниеден төсіліп тұрғандай. Және мен өзімді шешемнің өліміне кінәлімін деп санаймын ғой...

Нинико: Резо, қойпы, сенің түк жазығың жоқ.

Резо: Сол кезде сені ойлап кеттім, бір түрлі жеңілдеп қалғандай болдым. Қараңғыда сенің түрінді елестеттім. Елестеттім де, сені ренжіткенімді есіме алдым, өзегім қатты өртенді. Нинико, Нинико, аяулым. Жаным, мен сені сүйем!

Нинико: Мен де сені сүйем! *(Екеуі сүйіседі. Шегініп кетеді де, жан жағына абдырай қарайды)* Мен үйді ретке келтірейін, көптен жинаған емеспін, қазір...

Резо: Өзім-ақ!

Нинико: Мен бәрібір жинастырам...

Резо: Кейін... *(Құшақтап сүйеді, шегінеді де, тесіле қарайды)* Саған не болған?

Нинико: Не бопты?

Резо: Тас мүсін боп қалыпсың. Мұндай емес ең ғой, Нинико?!.

Нинико: Үй сыпырайын, сыпырғыш қайда?

Резо: Сайтан алсын сыпырғышыңды.

Нинико: Онда мен ас қамдап жіберейін, қарның да ашқан ыпығар?..

Резо: Аш емеспін, қойшы. *(Құшақтап сүйеді, шегініп кетеді. Нинико үндемейді)* Арбалған торғайдай қалтырайсың ғой... Өзіңе не болған, Нинико?

Нинико: Білмедім. Саған солай көрінген шығар...

Резо: Көрінген емес. Бірдеңе болған-ау...

Нинико: Мен сені сағындым, біз көптен бері... *(Ұмтылып кеп құшақтайды да, оқыс итеріп қал, төсекке етпетінен құлай кетіп, жылайды)* Бүйте алмаймын, шыдамаймын!

Резо: *(Абдырап)* Нинико...

Нинико: Мүмкін емес. *(Жылайды)*.

Резо: Не мүмкін емес? Түсіндірсеңші.

Нинико: Сені жалғыз ғой деп, қасыңа мен керекпін ғой деп ойлап едім.

Резо: Сосын?

Нинико: Мен өзімнің аянышты халімді, көрген қорлығымды – бәрін ұмыта алатын шығармын деп ойлап ем... Үйіме барғанымда «Түстің бе қолға, ақымақ» деп, сұқтана қараған дәрігердің ұлы мені онаша шақырғысы келіп...

Резо: Мен оны өлтірем!

Нинико: Ол емес, өзіміз кіноліміз; біз сондай асыл мүлкімізден айырылғандаймыз, қазір бізге соншалық қиын, Резо, қиын!

Резо: Неге саған қиын? Өзіңді көруім мүң екен, маған бәрі жеңілдеп кетті!

Нинико: Маған сенімен болу қиын, жаным. Мен...

Резо: Неге? Кешіре алмайсың ба? Ұмыта алмайсың ба?

Нинико: Білмеймін... Жоқ, бұл бір... Сен неге сақтап қала алмадың?

Резо: Мен қайдан білейін!

Нинико: Менің бірден сүйіп қалғаным, көне кеткенім, естен тана ғашық болғаным саған ұнамады. Мен сен үшін бәріне де шыдап ем. Сені бір камал көріп ем, қандай қатер төнсе де қорғап қалар деуші едім...

Резо: Нинико, сені сүйгенім рас. Әлі сүйем, сенемісің? Бірақ, өзім соны... Ақымақтанып! Сені сүйетінімді білдім, біле тұра сенбедім!

Нинико: Қалайша сенбедің?.. Бәрі де көзге көріліп тұрды ғой.

Резо: Идиотпын мен, Нинико. Рас айтам, барып тұрған идиотпын.

Нинико: Менің сені жарып тастай жаздағаным есінде ме?

Резо: Бекер жарып тастамадың. Дұрыс болатын еді.

Нинико: Сенсіз өмір сүре алмас едім.

Резо: Кім біледі! (Қадала қарап) Айтшы...

Нинико: Нені?

Резо: Ештеңе. (Қарайды) Айтшы Алматыда... ештеңе болған жоқ па?

Нинико: Алматыда не болуы керек еді?..

Резо: Мүмкін... біреу-міреу кездескен шығар. Біреу-міреу, кім сені...

Нинико: Ақымақ.

Резо: Неге? Өбдеп мүмкін ғой...

Нинико: Ештеңе мүмкін емес... Ақымақсың. Егер солай ойлайтын болсаң – сен ақымақсың. Ақымақ, ақымақ...

Кирилэ кіреді.

Кирилэ: Көрші, кешір, есік ашық тұр екен.

Резо: (Шұғыл) Не керек?

Кирилэ: (Ниникоға) Сәлеметсіз бе?

Нинико: Сәлемет.

Кирилэ: Сіз тамаша қызсыз! (Қолынан сүйеді).

Резо: Не керек деймін?

Кирилэ: Резико, бауырым, бір минутқа бола ма? (Резоны оңаша алып шығады) Сен маған ренжімейсің бе? Мен саған ренжімеймін.

Резо: Ренжімеймін.

Кирилэ: Ант етші.

Резо: Рас айтам.

Кирилэ: Сенбеймін. «Ожем марқұмның аруағымен ант етемін» де.

Резо: (Қаһарлы) Тағы не дейін?

Кирилэ: Жақсы, сендім. Егер сен ренжімесең, мен ренжімеймін. Мен жақсы адамға өмірі ренжімеймін. Сен ше, ренжисің бе?

Резо: (Ауыр дем алып) Ренжімеймін.

Кирилэ: Ренжімесең, әйеліме ештеңе айтып қоймайсың ғой?

Резо: Сіз өзі не бықсытып тұрсыз? (Кирилэні тықсыртып, төне түседі) Мені кім деп жүрсіз?

Кирилэ: Бәрі дұрыс, бауырым... (Шегінеді) Мен ренжімеймін, сен де ренжімейсің, бәрі дұрыс... Қыз ше?.. Қайдан алдың, ә?

Резо: Беу, Кирилэ, Кирилэ, ұшқалақсыз! (Ақыры шығарып жібереді) Жабысып қалған не бөле өзі... (Ниникоға) Не істейміз?

Нинико: Қарсы болмасаң, мен үй жинастырайын.

Резо: «Үй жинаймын» дегенді қой. Өзімді де мезі қылды бұл үй. Одан да бөрің басынан бастап көрейік.

Нинико: Қалай?

Резо: Бір-бірімізді қинап болдық, енді жетер.

Нинико: Резо...

Резо: Нинико, жаным, болды ғой енді... Сен мені сүйесің ғой...

Нинико: Резо, түсінсеңші, мәселе онда емес қой...

Резо: Мәселе неде? Мәселе дегенің сонда неде?

Нинико: Сол жолы бірдеңем үзіліп кеткендей болды. Маған уақыт керек... Сен түсін, мен бірден көне алмаймын.

Резо: Сенің неменен үзіліп кетіп жүрген? Менің ештеңем үзілген жоқ. Қайта бөрі қатайды. Мен не сүйем, не сүймеймін. Сүйем десем, онда сүйгенім. Сен ше?

Нинико: Мен де сүйем, бірақ, бара алмаймын. Айтып тұрмын ғой, менің бір жерім...

Резо: Шешін.

Нинико: Қалай?

Резо: (Долылығын тежей алмай) Тез! Бөгелме! Тап қазір! (Блузкасын жыртып жібереді).

Нинико: Резо! (Резо қос қолымен сампайын басып, айналып кетеді. Пауза. Резо темекі тұтатады. Сабырлы) Ине-жіп өкел. (Резо үндемейді, қарамайды) Мен мына күйімде көшеге шыға алмаймын ғой...

Резо: Неге?

Нинико: Ыңғайсыз.

Резо: Мені өуре қылған ыңғайлы ма?

Нинико: Резо, ине-жіп берші.

Резо: Жарайды, сабыр ет, қазір берем. (Жәшікті ақтарады) Қандай түсі керек?

Нинико: Көк.

Резо: Мұнда тек қара жіп.

Нинико: Онда қарасын өкел.

Резо: (Ине жіпті беріп жатып) Сен сондай... мықты боп кетіпсің.

Нинико: Жігіттер қалай? Бадри, Гела?

Резо: Тамаша, жүр.

Нинико: Сенін достарың жақсы.

Резо: Достарым жақсы, өзім жамнымын.

Нинико: Жок, сен де жақсысың. Сені бәрі жақсы көреді, сыйлайды, сондықтан... Шамға не болған? Тығыны күйіп кеткен шығар.

Резо: Төлемеген үшін қиып тастады ғой деймін.

Нинико: Неге төлемедің? Ақшаң жоқ па?

Резо: Жоқ болушы ма еді, ақша бар... Ұмытып кетіппін.

Нинико: Мен ертең төлеймін.

Резо: Не басқа шаруаң жоқ па?

Нинико: (Салмақты қарайды) Жоқ.

Резо: Қажеті жоқ. Өзім-ақ. Менде ақша бар, төлеу ойыма келмейті.

Нинико: Диплом не болды? Бітті ме?

Резо: Жақын қалды.

Нинико: Болады ма өзі?

Резо: (Абдырап) Не? Ә... Иә, болады ғой. Маған институтта, кафедрада қал деп жатыр.

Нинико: Тамаша, қалу керек!

Резо: Жоқ, қалмаймын. Түптеияға тауға кеткім келеді. Екі жылға.

Нинико: Бақташы боласын ба?

Резо: Солай десе де болады. Әдебиет егiнiнде бала бағам. Бірақ, онымнан не шығарын білмеймін...

Нинико: Асықпай шешкен дұрыс. Ойлану керек.

Резо: Ойлаңатын несі бар? Сен болсаң сүймейсің, Тбилисиде не бітірем, жалғызбастымын... Кетем!

Нинико: Тау қызына үйленесің...

Резо: Міндетті түрде!

Нинико: Сол жақта мәңгі бақи қаласың. Мен сені қайтып көре алмаймын. Епкашан.

Резо: Иә. (Ойланyp) Есіме бір оқиға түсті. Бір жағынан... Нана дейтін бір қызым болған. Болғанда былай

енді... Мен сол қызды көндіре алмадым. Олай көрдім, былай көрдім – болмады! Бір жылдан кейін өлгі қыздың құрбысын кездестірсем: «Нана саған ғашық» дейді. Мен, әрине қуанып кеттім. «Қолға түстің бе, ақыры» дедім. Кездестік. Үйіне шығарып салдым. Жол бойы шіреніп келем, қалай екен шіренген деп. Үш тұз қолымда отыр. Жымиып күліп қоям, туа біткен Кларк Бейблмін! Бір кезде... Қолынан сүйей беріп ем, тайып түсіп, тұмсықпен қарға сүңгіп кеттім. Өдөмілең сыпайы құлауға да болар еді. Мен жазған тонқалаң астым. Ұялғаным сонша, қарға белшеменнен батып жатып, тұмсығымды бұзып жатып, өзімді-өзім өлтіріп тастағым келді. Қашан, қалай өлем, соны ойладым. Маған сондай...

Никико: (Күледі) Қызық екен. Ұят болған.

Резо: Ол кезде мен он жетідемін!

Никико: Бәрібір ыңғайсыз ғой. Қыз не болды?

Резо: Қыз не болсын? «Ауырған жоқ па?» деп, сызылып қана сұрады.

Никико: Сол-ақ па?

Резо: Ең қызығы, үйіне жеткізгенше ең кемі он бес рет гүрс-гүрс құлады! Бетімнің әр квадрат сантиметрінде – бір көк түйме, үсті басым сатпақ-сатпақ, ұяттан күйіп барам, сұмдық болды! Үш жылдай сол қыздан тығылып жүрдім. Көрсем – тұра қашам. Кеше кездестірдім, қолында баласы бар. Есімізге түсіріп, күліп алдық. Өзінің шегі қатты... Тігіп болдың ба?

Никико: Болдым.

Резо: Жаңбыр басылсын.

Никико: Қолшатырым бар ғой. (Плащын киеді. Резо көмектеседі) Рахмет!

Резо: Кетпеші.

Никико: Жоқ, кетуім керек.

Резо: Есінде ме, сен жаңбырлы күні келіп ең ғой.

Никико: Содан бері не заман...

Резо: Енді жаңбырда кетіп барасың. Мен шығарып салайын.

Никико: Жоқ, қажеті жоқ. Төңірі жарылқасын. Саған не болды? Сен...

Резо: (Айналып кетіп) Жай, өншейін. Баренді, сау бол.

Нинико: Сау бол.

Резо үндемейді. Нинико ақырын шығып кетеді. Резо тұрып тұрып, төсекке құлай кетеді. Не боп жатқанын кім білсін, әйтеуір қиналып жатыр. Майшамдар ақырын өшеді, алыстан аппақ киінген қыз көрінеді.

Резо: Мама?

Мама: Резо, балам, мен сені оятып жібердім бе?

Резо: Мама...

Мама: Көзің сондай мұңды іңй.

Резо: Солай шығар. Мен сені бұрын түсімде ешқашан көрген емеспін. Ылғи көргім кеп жүрсе де. Ғажап... Мен сені бірден таныдым!

Мама: Бәрі бұрынғы қалпында. Төсекті ғана жылжытып қойыпты. Бұрын ол ана бұрышта тұрушы еді.

Резо: Мама, сен білсең ғой, маған сенсіз қиын! Мен сені сағынумен келем!

Мама: Балапаным сол...

Резо: Он екі жасқа келгенімше папам мен мамамды тірілтіп бер деп дөрігерлерге жалынумен болдым.

Мама: Папанды білесің бе?

Резо: Еміс-еміс білем.

Мама: Сен соған тартқасың.

Резо: Одан темекі мен шараптың иісі шығып тұратын. Үйде бірнеше кісімен мылтықтарын қамдап, анга пығуга дайындалып жатқанын білем. Маған бәрі ертегінің дәулері боп көрінді. Мен атып тұрып: «Мені де соғысқа ала кетіңдер» деп жалындым. Олар күлді.

Мама: Біз әкең екеуіміз сені армандаушы едік.

Резо: Мен сендерді армандаймын!

Мама: Мен сені бір-ақ рет көрдім. Кіш-кішкентай ғып алып келді. Біреу: «Қандай аппақ бала» деді. Тағы біреу: «Ақ емес, көк» деді. Содан соңғысы есімде жоқ. Түнек, қапас, ештеңе...

Резо: Ештеңе?

Мама: Түнек, қапас... Ештеңе... (Алыстайды).

Резо: Мама, кетпеші! Мені тастап кетпеші, жалынамын! Немесе өліңмен бірге ала кет! Сенсіз өмір сүргім келмейді.

Мама: (Алыстан) Өмір сүрген – бақыт! Өмір жасың ұзақ болсын, балам!

Резо: Жоқ, жоқ, өмір сүргім келмейді!

Мама: Мен кетпеймін, Резо, қасыңдамын, сезбеймісің? Мен сені сүйем. Өкең де сүйген еді. Сен тумай тұрып-ақ біз сені армандадық. Махаббат деген – сол, еш қатан таусылмайды. Махаббатыңды сақта, махаббатыңды сақта...

Кенет бәрі қатты соққыдан дірілдеп кетеді. Бадри мен Гела кіреді.

Гела: (Шам жаққысы келеді) Шам жоқ қой?

Бадри: (Төсекте жатқан досын аңғарады. Жетіп кел, сілкілей бастайды) Резо, Резо!

Гела: (Ол да сілкілейді) Шал-ей, Резо!

Резо: Ә... Не болды?

Бадри: (Жеңіл күрсініп) Персе гой, шіркін!

Гела: (Резоны итеріп) Зәремізді алдың гой! Өлтірем!

Кирилэ мен Лена кіреді. Кирилэнің қолында оқтаулы қосауыз, Ленаның қолында кепсер.

Лена: (Бажылап) Қоршап ал! Көмекке!

Кирилэ: Көтеріңдер қолдарыңды!

Бадри мен Гела қолдарын көтеріп тұрып қалады.

Бадри: Пардон, сударынья...

Кирилэ: Молчать!

Лена: (Жатқан Резоны көріп) Баланы өлтіріп тастапты! Өлің қапты!

Гела: Тартыңыз мылтықты, сізге не болған?

Кирилэ: Бір-екі, атам қазір!

Бадри: Э-э-э!

Гела: Резо! Түр!

Лена: Баланы мүлде өлтіріп тастапты.

Гела: Резо. Айтшы, өйтпесе...

Резо: Кирилэ...

Кирилэ: Не бауырым?

Лена: Тірі жатыр...

Гела: Мыналарға айтсайшы...

Кирилэ: Тоқта, өйтпесе атам!

Резо: Кирилэ, атпа.

Кирилэ: Атпаймын, бауырым. Сен маған ренжімейсің бе? Мен саған ренжімеймін.

Лена: Тасташы осынды! (*Бадри мен Гелаға*) Сендер неге есікті сындырдыңдар?

Резо: Кирилэ, мылтығыңды тарт, бұлар менің достарым...

Лена: Резо, сен араласпа. Қане, жауап беріңдер, есікті неге сындырдыңдар? Басқанікі болса, сындыру керек пе? Бұл болса жетім!

Резо: Лена, айғайлама, бұлар менің достарым.

Лена: Дос болса, сындыру керек пе? Достар қайта жасап беру керек, бұлар сындырады!

Бадри: Үш күн бойы телефоны жауап бермей қойды.

Гела: Өзіміз жаман қорықтық...

Кирилэ: Е, жақсы адам екенсіңідей... Қатты қорықтың ба?

Резо: Рахмет сіздерге.

Кирилэ: Сен неге рахмет айтасың? Сен маған іні емессің бе? Рахмет дей ме екен ағасына?! «Кирилэ, дұрыс қылдың» деу керек ағасына.

Резо: Иә, Кирилэ, дұрыс қылдың. Рахмет, Лена.

Лена: Өзіңе де.

Кирилэ: (*Бадриге*) Сен маған ренжімейсің бе? Мен саған ренжімеймін.

Бадри: Неменеге ренжимін...

Кирилэ: Менің атым – Кирилэ, танысқаныма қуаныш тұрмын. (*Гелаға*) Мен саған ренжімеймін. Кирилэ... (*Қолын қысып*) Лена, сен ренжіме, үйге барайық.

Лена: Мен саған ренжимін.

Кирилэ: (*Аң-таң*) Неге?

Лена: Үйге барғасын сөйлесеміз. Тарт мылтығыңды, дүкенші. (*Кетеді*).

Кирилэ: Неге олай дейсің, Лена?! (Кетеді).

Бадри: (Темекі тұтатып) Ай, қорыққаным-ай... (Күледі) Мылтықпен жауға шапқандай... (Күледі).

Гела: Әй, шал, не болды? Тірідей жерленгің келді ме?

Бадри: Нинико жылап келіп: «Оны жалғыз тастамаңдар!» дейді... Түк түсінбедім, жалғыз қалдырған жоқпыз дедім.

Резо: Қашан барды?

Бадри: Алдыңғы күні, кешке де келді. Мен бірден телефон соқтым – жауап болмады. Сосын кешке, ертеңіне тағы соқтым, бірдеңе боп қалған шығар дедім... Мүмкін қаңғырып кетті ме деймін.

Гела: Мен екі күн қатар келдім, есік жабық, терезең жабық – қайран қалдым!

Резо: Бүгін нешесі?

Бадри: Жиырма үші!

Резо: (Өзіне) Яғни, үш күн...

Гела: Үш күн қамалып жаттың ба? (Резо тұрады, теңселіп кетеді. Достары сүйеп қалады) Резо, Резо шал.

Резо: Көзім қарауытып барады. (Басын сілкіп) Мен аздап апығып қалсам керек.

Гела: (Суы бар графинді алып) Мүмкін сен Поль Брегтің диетасына көшкен шығарсың?

Бадри ас үйден тамақ алып келеді. Резоны столға отырызады.

Бадри: Же!

Резо: Жей алмаймын.

Бадри: Ептеп же (Досына қасықпен тамақ береді). Аш аузыңды. Дұрыс. Мынаны ағатайың үшін, мынаны апатайың үшін. Енді мынаны терезесін ашпай, қақайып тұрған мына азғынның денсаулығы үшін. Ой, ақылдым!

Гела терезені ашады, бөлмеге күн сәулесі түседі

Гела: Жігіттер, көктем! (Кеудесін кере тыныс ал) Үш күн бойы жаңбыр жауды, енді, міне, жарқырап тұр! Көктем, жігіттер!

Резо: (Ақырын) Жоғалшы өрі, көктемніңмен қоса.

Гела: Өзің жоғал, өй! (Күледі).

Резо: Мен өддеқашан...

Бадри: Досымыздың басында өз-өзін қомсынған қиын кезең. Ұнамайсың, ө!

Резо: Ұнамаймын. Мен құрыған адаммын.

Гела: Тю-тю-тю!

Резо: Мамам мен үшін өлді. Нинико мен үшін баламызды алдырып тастады. Мен сонда не үшін өмір сүріп жүрмін? Менен бәрі қасірет шегеді. Мен хайуанмын. Қалай болды бұл өзі? Қашан болды?

Бадри: Өзіңді өзің жан-тәңіңмен жек көріп тұрсың-ау? Мен сенің мұндайынды бұрын көрмең едім. Сен ше?

Гела: Мұны жуындырып, қырындырып, тамаққа тойғызып аң, көшеге қуып шығу керек. Бәрі де өте шығарды. Алма ағаштың гүліндей боп ұшып кетеді.

Резо: Арманымның ақ құсын іздеп жүрмін... Не жоғалттым? Не таптым? Не боп кеттім? Осының бәрі неге керек? Мен өзі қандай адаммын?

Гела: Терезеге келшіл

Резо: Бармаймын, терезеңе, олгім келеді.

Бадри: Тамаша, мен жылаймын!

Гела: Мен де.

Бадри: Мен өкіріп жылаймын! Көзімнің жасын тыя алмастан!

Гела: Мен де! *(Терезеге ұмтылады)* Жігіттер, қараңдар, оркестр келе жатыр! *(Терезеден басын шығарып айғайлайды)* Маэстро, Туш!

Құтпеген жерден қиялдағы бір оркестр музыка ойнайды.

Гела: Сандырағы келді деген осы.

Резо: *(Басын көтеріп)* «Приорита!» *(Телефон шырылдайды. Телефонға)* Иә... Не дейсіз? Қайталаңызшы, ұқпай қалдым... *(Кенет күлкі қысады)* Луизаны таптың ба? *(Күледі)*. Рас па? Құттықтаймын, бауырым! Енді жоғалтпа! Ешқашан, естимісің?! Мәңгі бақи!

Тағы да бірдеңе деп айғайлайды, бірақ оның даусын «Приорита» басып кетеді.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ



ԱՄՈՒՆՈՒՄ



ЭРНСТ КАССИРЕР

(1874-1945)

XX ғасырдағы белді философтардың бірі. 1874 жылы Бреслава (*Польша*) дүниеге келген. Берлинде, Лейпцигте, Гейдельбергте білім алған. 1896 жылы профессор Когенге көмекші болады. Бұдан кейін Берлин (1908-1919) және Гамбург (1919-1933) университеттерінде философиядан дәріс оқиды. Германияда билік басына Гитлер келген соң Э. Кассирер Англияға кетіп, Оксфордтың профессоры деген атақты иеленеді. 1941 жылы Америкаға қоныс аударып, өмірінің соңына дейін сонда тұрады. Иель және Колумбия университеттерінде дәріс береді. 1945 жылы Э. Кассирер Принстонда (*Жаңа Джерси штаты*) дүние салады.

АДАМ МӨДЕНИЕТІ ТЕРМИНДЕРІНДЕГІ АДАМНЫҢ АНЫҚТАМАСЫ

«Өзіңді өзің таны» деген афоризмге Платонның мүлде жаңаша түсінік беруі грек мәдениеті мен ой-санасында бетбұрыс кезеңі болды. Бұл түсінік тудырған проблема Сократқа дейінгілердің ой-санасына ғана жат емес, Сократтық әдістердің де шеңберінен шығып кетті. Сократ, Дельфия сәуегейінің (*оракул*) ырқына бағынып, адамды жеке тұлға ретінде қарастыруға мәжбүр болды. Платон Сократтың таным-тәсілінің шектеулі екенін білді. Ол: «Мәселені шешу үшін біз оны кеңірек ауқымда қараймыз керек», – дейді. – Жеке тәжірибемізде кездесетін құбылыстардың алуандығы, күрделілігі мен қарама-қайшылығы сонша, біз олардың ара жігін ажырата алмай-

мыз. Адамды жеке тұлға ретінде емес, саяси және әлеуметтік өмір ортасында зерттеу керек. Адам табиғаты, Платонның ойынша, мағынасын философия ғана ашып көрсететін күрделі мәтін тәрізді. Біздің жеке өмірімізде бұл мәтіннің өте ұсақ әріптермен жазылғаны соншалық, оны оқып шығу мүмкін емес. Философияның әдепкі шаруасы – сол әріптерді таниғындай ету. Философия, мемлекет теориясы түзілмей тұрып, жарамды адам теориясын ұсына алмайды. Адам табиғаты мемлекет табиғатында үлкен әріптермен таңбаланған. Сонда ғана мәтіннің көмескі мәні оқыс ашылып, қараңғы әрі күрделі көрінген нәрселер анық әрі түсінікті болады.

Алайда, адамның қоғамдық тіршілігінің жалғыз формасы саяси өмір емес. Адамзат тарихында мемлекеттің қазіргі түрі – оркенисттің тым бертіңгі жемісі болып табылады. Адам әлеуметтік ұйымның бұл түрін ашқанға дейін өз сезімін, аңсары мен ойын ұйымдастырудың басқа түрлерін де қарастырған. Тіл, миф, дін мен көркем-өнер сондай ұйым мен жүйелеудің тәсілі болып табылды. Осындай ауқымды негізде ғана адам теориясын құруға болды. Мемлекет, әрине, маңызды, алайда барлығы онымен шектелмейді: ол адам әрекетінің барлық түрлерін қабылдап, қорыта алмайды. Өзінің тарихи даму барысында бұл әрекет түрлері мемлекет дамуымен тығыз байланысты, қазір де, көп жағдайда саяси өмірдің әр түріне тәуелді. Дербес тарихи тіршілігі жоқ, сөйтсе де өзіндік мағына мен құндылықтарға ие.

Қазіргі философияда бұл мәселені қозғап, айқын әрі жүйелі түрде қараған Конт еді. Конт позитивизмін Платонның адам теориясына бүгінгі күннің параллелі ретінде қарастыруымыз, әрине, парадокс: өйткені Конт еш уақытта платоншыл болған емес. Ол ешқашан Платонның идея теориясындағы қисындық және метафизикалық алғышарттарды қабылдаған емес. Ол, бір жағынан, француз «идеологтарының» көзқарасына қарсы еді. Ол түзген адам танымының өрлеу сатысының жоғарғы баспалдағында екі жана ғылым: әлеуметтік этика мен әлеуметтік динамика тұрды. Өзімен тұрғылас ойшылдардың

психологизміне ол өлеуметтік тұрғыдан дау айтатын. Оның философиясындағы тұғырлы өзектің бірі сол, біздің адамды зерттеу әдісіміз субъективті болуы керек, шынтуайтында, біз танығымыз келген субъект жеке ақыл-ой иесі ғана емес, – әмбебап субъект болып табылады. Осы субъектіні «адамзат» терминімен шендестіргенде біздің көзіміздің көміл жететіні – адам арқылы адамзат емес, адамзат арқылы адам танылуы керек. Мәселе басқаша сипатталып, басқаша каралып, көп ауқымыда, түбегейлі негізде қойылуға тиіс. Бұл негізді біз өлеуметтік және тарихи таным тұрғысынан зерделейміз. «Өзіңді тану, – дейді Конт, – яғни тарихты білу». Бұдан былай тарихи психология жеке тұлға психологиясының бұрынғы түрлерін толықтырады. «Ақылдың үстінен қадағалау дегеніміз оны өз бойымыздан және дөйексіз қарастырсақ – барып тұрған қиял. Қисын, метофизика, идеология дегендеріміз – егер, сандырақ демесек, бос қиял, арман».

Конттың «Позитивтік философия курсынан» кадам басқан сайын 19 ғасырдағы методологиялық идеялардың өзгерісін аңғаруға болады. Конт таза ғылымнан бастап еді, оның назары математикалық, физикалық, химиялық мәселелерге тұтасымен ауып еді. Өзі түзген адам танымның даму баспалдақтары оны астрономиядан математика, физика және химия арқылы биологияға өкелді. Мұның бәрі күтпеген оқыс бетбұрысқа бастады. Біз адам әлеміне үңілгенде, математикалық және жаратылыстану принциптерінің өз мағынасынан сақтай тұра, тым жеткіліксіз екенін аңғарамыз. Өлеуметтік құбылыстар да физикалық құбылыстардың заңына бағынады, алайда олардың әлдеқайда күрделі ерекшеліктері бар. Оларды физиканың, химияның немесе биологияның терминдерімен сипаттай алмайсың.

«Барлық өлеуметтік құбылыстардан, – деп жазады Конт, – біз жеке тұлғаға қатысты физиологиялық заңдардың өрекетін көреміз, бұдан басқа, сол өрекеттерді өзгертетін, жеке тұлғалардың бірі-біріне өсері саласына тиесілі өлденелерді аңғарамыз. Адамзат нәсілінде бұл

әсер бір ұрпақтың екінші ұрпаққа ықпалы нәтижесінде өте-мөте күрделі күйге түседі. Сөйтіп, біздің әлеуметтік ғылымымыздың жеке тұлғаның тіршілігіне қатысты нәрселерден туындайтыны анықталады. Екінші жағынан, біздің кейбір психологтарымыз сияқты, әлеуметтік физика – бар болғаны қолданбалы физиология деп санауымызға негіз жоқ. Бүл екі саладағы құбылыстар бірдей емес, алайда біртекті, сол үшін де бір ғылымды екіншісімен шатастырмау маңызды. Әлеуметтік жағдайлар физиологиялық заңдардың әсерін өзгеріске түсіретіндіктен де, әлеуметтік физиканың өзіндік зерттеу нысаны болғаны абзал».

Конттың шәкірттері мен ізбасарлары болған жоқ, алайда, кейінгілер әлгі айырмашылықтарды қабылдауға бейімділік танытты. Олар физиология мен социологияның арасындағы айырмашылықты теріске шығарғанда, метафизикалық дуализмге қайтып оралудан қауіптенетін. Өздері әлеуметтік және мәдени әлемнің таза табиғи теориясын қалыптастырудан үмітті еді. Сол мақсаттарына жету үшін адамзат әлемі мен жануарлар әлемі арасындағы барлық бөгесіндерді таптап, күртуды талап етті. Даму теориясы, тегінде, бұл айырмашылықтарды жоюға тиіс болған. Дарвинге дейін-ақ, тарихтың табиғи дамуы бұл теріс теңдікті (*дифференциация*) орнатуға деген талпыныстың бөрің жоққа шығарды. Қарапайым бақылаудың алғашқы сатыларында адамның ерекшелігіне меззейтін белгілерді табуға мүмкіндік болған да шығар. Тіпті кейін де, XVIII ғасырда, адам мен басқа жануарлардың анатомиялық құрылысында көрінеу айырмашылық бар, кейде қарама-қайшылық та ұшырасады деген теория үстемдік құрды. Гетенің салыстырмалы анатомия саласындағы ерен еңбегінің бірі сол теорияға қарсы батыл күрес ашуында еді. Мұндай құрылым біртектілігін анатомия мен физиологияға ғана қатысты емес, адам жаратылысының ерекшелігіне орай да дәлелдеу қажет еді. Бұл мақсатта, ескіше ойлау әдісіне деген шабуылдың барлығы бір мақсатқа жұмылдырылуы тиіс еді: адамның ақылы дегеніміз өз-өзінен айқындалатын әдепкі қабілет

емес. Натуралистiк теорияның жақтастары, дәлел iздеу барысында сенсуализмнің ескі мектептерi қалыптастырған психологиялық принциптерге жүгiнуге мәжбүр болды. Тән өзiнiң адам ақылы мен танымы туралы еңбегiнде жалпы теорияны психологиялық негiзге құрады. Тәннің ойынша, бiздiң «саналы әрекет» деп жүргенiмiз – адам табиғатының принципi немесе артықшылығы емес, – жануарлар реакциясына тән ассоциативтiк механизм мен автоматизмнің жетiлдiрген әрi күрделiленген қолданылымы ғана. Бұл түсiнiктi қабылдайтын болсақ, ойлау мен түсiнiктiң айырмашылығы шамалы: сапалық емес, деңгейлiк айырмашылық қана. «Ойлау» деген терминнің өзi ғылым үшiн маңызын жойып, қажетсiз болып қалады. Бұл тектес теориялардың таңғаларлық әрi ақылға сыймас ерекшелiгi сол – ұсынары мен берерiнiң кереғарлығында. Мұндай теорияларды түзген ойпылдар өздерiнiң әдiстемелiк принциптерiне қатаң қараған. Олар адам табиғаты туралы бiздiң көдүiлгi тәжiрибелерiмiздiң терминiмен сөйлеуге жол бермеген, өйткенi олар ұмтылған биiк мұрат – ғылыми дәлдiктiң абсолюттiк идеалы едi. Алайда, бұл стандарттарды бар нәтижелермен салыстыру үлкен өкiнiш тудырмайды. «Түсiнiк» – шапшаңдық ұғым. Оның сипаттамалық құндылығы бар шығар, алайда түсiндiрмелiк құндылықтан ада. Табиғи немесе адами тiрлiктiң кейбiр құбылыстарын әлдебiр негiзгi түсiнiктерге телiгенде, бiз оның тың себебiн тапқамыз жоқ, тек тың сөз ғана енгiздiк. Сұрақтың өзi жауапсыз қалды. «Түсiнiк» терминiнiң әрi кеткенде берерi *idem per idem**, ал бұл негiзiнен *obscurum per obscurius**. Бүгiнгi биологтар мен психобиологтардың көпшiлiгi тiптi жануарлар мiнезiн сипаттағанда да бұл терминдерге сақтықпен қарайды. Солармен тығыз байланысты аңғарулардан бiздi сақтандырады. Олар «қателiктердi қоздататын түйсiк туралы түсiнiк пен интеллект туралы қарабайырланған түсiнiктен» аулақ болуға не бас тартуға тырысты. Таяуда жариялаған еңбектерiнiң бiрiнде Роберт М.Йеркс, «түйсiк» және «интеллект» терминдерiнiң көнергенiн, олар анықтауға тиiс ұғымдардың, өкiнiшке

орай, қайта байыптауды қажет ететінін мәлімдеді. Антропологиялық философия саласында қайта байыптаудың ауылы бізге өлі тым алыс. Аталған терминдер мұнда көбінесе түрғыдан зерделенбей, бейберекет қолданылады. «Түйсік» ұғымын былайша қолдану, Ульям Джеймс «психологтың адасуы» деп сипаттаған, әдістемелік қатенің жарқын мысалына айналмақ. Адамның ие жануардың әрекетін сипаттауда қолданылған «түйсік» сөзі, ипостасы ұлғайып, жаратылыс күші сияқты бірдеңеге айналмақ. Бір қызығы, бұл қателікке, схоластикалық реализмнің немесе «мүмкіндік психологиясынан» берік сақтап қалған ойшылар жиі ұрынды. Былайша ойлау жүйесіне Джон Дьюйдің «Адам табиғаты мен мінезі» атты еңбегінде ашық әрі бедерлі сын айтылған. «Бастапқы қарекет түрлерін түйсік түрлерінің таңбаланған нақты санымен шектеу, – деп жазады Дьюй – ғылымға жат. Мұндай ұмтылыстардың практикалық нәтижелері де зиянды. Расында, іріктеу қаншалықты мөлшерде табиғи болса, соншалықты мөлшерде пайдалы болмақ. Жеке бастың есепсіз көп өрі құбылмалы оқиғаларын біздің ақылымыз анықтау актілерінің, мүлкті есепке алу, санақтау, жалпы бөлшектер мәліметімен топтарға бірігудің көмегімен жинақтайды. Алайда, біздің санақ ретіміз бен топтарымыз табиғи бөлімдер мен бөлшектерді (*in generalis*) танытады деп тұжырыуымыз, заттармен ықпалдаса әрекет етуімізге септесудің орнына, кедергі келтіреді. Біз өркөкірек өзімшілдігімізден күнәға батамыз, соя үшін де табиғат жазасы жылдам. Біз табиғат пен өмірге төн нәзіктікпен, тазалықпен тиімді әрекет ете алмаймыз. Бөлшектеу мен іріктеуді ұмыту үрдісі және оларды жұмбағы ашылмаған құбылыстардың белгісі деп тану – ғылымдары салалық мамандануға орайлас алған жансақтық. Әуелде физикада таралған бұл ұстаным бұл күнде адам табиғаты жайлы теориялық толғамдарға да төн болып отыр. Адам санап, тізіп, рет-ретімен сыпыра сипаттап ішуге болатын бастапқы түйсіктер шоғырының тасасында қалды. Теорияшылар барлық жағдайда яки ең алдымен, осы түйсіктер қанша және өзара қан-

дай қатынаста деген сұраққа берген жауаптарымен даярланады. Біреулері – өзін оспеттеушілікті, екіншілері – эгоизм мен альтруизмді, үшіншілері – мүддеқорлықты, үрей мен даңққұмарлықты сөз етсе, қалыпты (*эмпириялық*) бақылауға иек артқан зерттеушілері мұндай түйсіктің елу-алпысына ала тарта алады. Анығында, қаншалықты жағдай бар, сол жағдайларға, ондағы мүдделерге орай соншалықты реакция бар, сондықтан біздің тізіміміз – ыңғайлы іріктеу ғана».

Адам кім деген сұрақтың жауабына бұған дейін қолданылып келген әдістерге жасаған осы қысқаша шолуымыздан кейін, біз негізгі мәселемізге көшеміз. Бұл әдістер жеткілікті ме? Оларда бәрі қамтылған деп санауға бола ма? Әлде антропологиялық философияға деген басқа көзқарастар бар ма? Психологиялық бұтарлаудан басқа биологиялық бақылау сынақтың, әлде тарихи зерттеудің басқа бір мүмкіндігі бар ма? Менің ойымша, ондай балама көзқарасты «Символикалық қалыптар философиясы» ашқан. Бұл еңбектегі әдіс, әрине, түбегейлі жаңалық емес. Ол бұған дейінгі көзқарастарды теріске шығармайды, тек қана толықтырады. Символикалық қалыптар философиясы, табиғаттың немесе адам «негізінің» анықтамасы болса, ол анықтама субстанциялық емес, тек қана функционалдық тұрғыда қабылдануы керек деген алғышарттан туындайды. Біз адамды оның метафизикалық негізін қалыптастыратын қандай бір болмасын ішкі принциптер арқылы анықтай алмаймыз; қалыпты бақылаулар көрсеткен туа біткен қабілеттері мен түйсіктері арқылы да анықтай алмаймыз. Адамның ең басты сипаты – оның метафизикалық немесе физикалық табиғатында емес – әрекетінде. Тек қана еңбек, әрекеттер түрінің жүйесі – «адамгершілік шеңберінің» анықтамасы. Тіл, миф, дін, көркемөнер, ғылым, тарих – сол шеңбердің өзегі, құрамдас бөліктері мен түрлі салалары. «Адам философиясы» – ол сондай философия, алғі әрекет түрлерінің өзекті салаларын бізге әйгілей отырып, оны табиғи тұтас күйінде қабылдауымызға мүмкіндік тудырады. Тіл, көркемөнер, миф, дін кездей-

соқ, дербес жаратылмаған, бөрінің тамыры бір. Бірақ бұл тамырлар схоластикалық ақыл-ой қабылдап, сипаттаған *vinculum substantiale* емес, одан *rope vinculum functionale*. Тілдің, мифтің көркемөнер мен діннің қаптаған түрлері мен баяндалу астарынан біз оның осы негізгі міндеттерін іздеуіміз керек, нақ осындай зерттеу ғана олардың ортақ көзін табады.

Әрине, бұл мақсатты іске асыру барысында біз кез келген мәліметке немқұрайды қарай алмаймыз. Барлық тәжірибе мәліметтерін зерттеуге, психологиялық бұталаудың, биологиялық бақылау мен тарихи зерттеулердің барлық әдістерін қолдануға тиіспіз. Бұл қалыптасқан әдістерді сырып тастауға болмайды: оларды жаңаша парасат пайымына бейімдеп, тың тұрғыдан қарау керек. Тілдің, мифтің, діннің, көркемөнер мен ғылымның құрылымдарын сипаттағанда біз психологиялық терминологияның қажеттілігін үнемі сезінумен боламыз. Біз діни «сезім», суреткерлік немесе мифологиялық «қиял», қисындық немесе дөйектік ойлау туралы айтамыз. Алайда, осы әлемдердің ешбіріне сенімді психологиялық әдіссіз бойлай алмаймыз. Адам тілінің дамуын зерттеуге көміл кілтті бала психологиясынан табамыз. Жалпы әлеуметтануды зерттеудің өзі одан да күнды. Жабайы қоғам түрлерін қарастырмай, біз жабайы ойлау түрлерін ұға алмаймыз. Тарихи әдістерді қолдану, тіптен, ауадай қажет. Тіл, миф және дін не деген мәселе, олардың тарихи дамуын терең зерттемей, мүлде шешілмейді.

Алайда, осынау психологиялық, әлеуметтік, тарихи сұрақтардың баршасына жауабымыз әзір болса да, біз «адам» әлемінің шеңберінде қалуымыз керек, одан аттауға болмайды. Адам жаратқанның барлығы да тарихи, әлеуметтік жағдайларға байланысты пайда болған. Сол туындылардың барлығын бағындырып тұрған ортақ құрылымдық принциптерді қармай алмасақ, біз өлгі ерекше жағдайларды ұғына алмаймыз. Тіл, көркемөнер, мифті зерттегенде олардың маңызының мәселесі тарихи дамуының мәселесінен жоғары. Міне, осы арада, әдістемелік ұғымдар мен эмпирикалық ғылым идеяларының

баяу да тоқтаусыз өзгеру процесін көзбен көреміз. Мәселен, лингвистикада, тіл тарихы лингвистикалық зерттеулердің барлық аумағын қамтиды деген догма, ұзақ уақыт үстемдік құрып келді. Осы догма XIX ғасырдағы лингвистиканың барша дамуына таңбасын салды. Бұл күнде, әйтеуір, біржақты көзқарастан арылдык.

Сипаттамалы анализ тәуелсіз әдістерінің қажеттілігі даусыз. Сипаттамалы анализге жүгінбей, адам мәдениетінің бәз бір саласына тереңдей бойлау мүмкін емес. Тарихтық көзқарастан бұрын құрылымдық көзқарасқа ден қойған абзал. Фактілерді жалпы құрылымдық схема арқылы іріктеп, тәртіптеп, жүйелемесе, қаптаған бейберекет фактілер топанының астында тарихтың өзі көрінбей қалады. Көркемөнер саласында мұндай схеманы, мәселен, Генрих Вельфлин жасады. Вельфлиннің пікірінше, көркемөнер тарихшысы, көркемдік сипаттаудың негізгі категорияларының деңіі меңгермесе, жекелеген дәуірлер мен суреткерлердің өнеріне баға бере алмайды. Ол бұл категорияларды көркемдік баяндаудың алуан әдістері мен мүмкіндіктерін зерттеп, талдап барып табады. Мүмкіндіктер шексіз емес, – шынтуайтында олар санаулы ғапа болуы мүмкін. Вельфлин өзінің классика мен барокконың атақты сипаттамасын осы тұрғыдан ұсынды. «Классика» мен «барокко» терминдері өсте белгілі бір тарихи фазалардың атауы ретінде қолданылмайды. Олар, атаулы дәуірмен шектелмеген ортақ құрылымдық үлгілерді сипаттауға қолданылады. Ол өзінің «Көркемөнер тарихының принциптері» атты еңбегінің соңында: «XVI-XVII ғғ. көркемөнер емес, талдау нысаны болған тек қана схема және өнердің осы екі жағдайдағы зертшілдік, шығармашылық мүмкіндіктері, – деп жазады. Осыларды айшықтау барысында біз жекелеген өнер туындыларына жүгінуге мәжбүрміз, алайда Рафаэль мен Тициан, Рембрандт пен Веласкес туралы айтқандарымыздың барлығы істің жалпы барысын ашуға бағытталған... Бәрі өтпелі, тарихты толассыз ағын деп танытын адаммен дауласу қиын. Біздің ойымызша, интеллектуалдық құрып кетуден сақтану оқиғалар то-

лассыздығын олардың санаулы нәтижелерімен шегендеуді талап етеді».

Егер лингвист пен көркемөнер тарихшысына түбірлі құрылымдық категориялар «интеллектуалдық құрып кетуден» сақтану үшін қажет болса, бұл категориялар адамзат өркениетін философиялық тұрғыдан сипаттау үшін өте-мөте қажет. Философия адамзат мәдениетінің дербес үлгілерін талдаумен шектеле алмайды. Ол дербес үлгілердің баршасын жинақтаған өмбебап синтездік көзқарасқа ұмтылды. Алайда, барлығын түгел қамтымақ мұндай көзқарас – қолдан келмес бос қиял емес пе? Адам тәжірибесінде мәдениет өлемінің үйлесімін тудыратын ондай әрекет түрлері ұшыраспайды. Керісінше, біздің көретініміз қарсы күштердің бітіспес майданы. Ғылыми ой мифологиялық ойға қарсы тұрып, оны түншықтырады. Дін өзінің теориялық және этикалық өрлеуі барысында миф пен көркемөнердің қисынсыз қиялдарынан идея тазалығын сақтауға мәжбүр. Сөйтіп, адам мәдениетінің бірлігі мен үйлесімі бар болғаны – *primum desiderium* – нақты оқиға барысында талқандалып отыратын игі тілек қана.

Бұл арада, заттық және шартты көзқарастардың аражігін ажыратқан ләзім. Сөз жоқ, адам мәдениеті түрлі идеяларға бағынған, түрлі жолдармен дамитын әрекеттер нәтижесінде қалыптасады. Егер біз әрекеттер нәтижесі – мифті, діни шаралар мен нанымдарды, көркемөнер туындыларын, ғылыми теорияларды қызықтап қана қоятын болсақ, оларды ортақ жүйеге біріктіру мүмкін емес. Философиялық синтез, алайда, мүлде басқа. Мұнда біз салдар бірлігін емес, әрекет бірлігін, өнім бірлігін емес, шығармашылық процесс бірлігін көреміз. Егер «адамзат» деген терминде мағына болатын болса, ол алдымен – әрекет атаулының түрлері алуан әрі қайшылықты болғанымен, барлығы бір мақсатқа жұмылдырылған деген мағына береді. Түптеп келгенде, бұл түрлердің барлығын үндестіріп, үйлестіретін ортақ кескін, бірегей сипат табылуға тиіс. Біз осы ерекшелікті анықтай алсақ, шашыраған сөулелер ой айнасында то-

ғыспақ. Адам мәдениеті фактілері жекелеген ғылымдар да – лингвистика, миф пен дінді салыстырмалы зерттеу, көркемөнер тарихында жүйеленеді деп, қадап айтқамыз. Бұл ғылымдардың барлығы дін, көркемөнер, тіл құбылыстарын жүйелеп тәртіпке түсіретін кейбір принциптер мен жекелеген «категорияларға» арқа сүйеуге тырысады. Ғылымдар қол жеткізген алғашқы синтездер болмаса философия бастау ала алмас еді. Өз кезегінде философия мұнымен қанағаттана алмайды: ол бұдан да гөрі қоюлық пен жинақылыққа ұмтылуы тиіс. Шексіз көп өрісін алуан мифтік бейнелер, діни ілімдер, тіл түрлері мен көркемөнер туындылары арасынан философиялық ой, соларды тұтастыратын ортақ міндет бірлігін анықтайды. Миф, дін, көркемөнер, тіл, тіпті, ғылым да бір аспаптың алуан шегі сияқты, ал философияның міндеті – бізге сол аспапты тыңдатып, ұғындыру.

Кассирер Э. Адам туралы тәжірибе. Адам мәдениеті философиясына кіріспе. 2-бөлім: Адам және мәдениет. – Лондон, 1945. 144-156-беттер.

М. ХАЙДЕГГЕР

1. Философияның теңдесі жоқтығы

а) Философия – ғылым да, дүниетанымдық насихат та емес.

Біздің дәрісіміз «Метафизиканың негізгі ұғымдары» деп аталады. Бұл атаудан, түрі мүлдем айқын болғанымен, бірдеңе аңғару қиын. Ол басқа дәрістердің атына ұқсас сияқты. Зоологияның басталуы, Лингвистиканың негіздері, Реформация тарихының очеркі дегендей. Біздің білетініміз: алдымызда айқын бедерленген «Метафизика» атты пән. Ендігі шаруамыз, бір семестрдің шеңберінде – қаптаған ұсақ-түйегін түгендемей – оның негізгі ұғымдарымен танысу. Метафизика – философиясының өзекті ілімі болғандықтан, оның негізгі сипатта-

рын талдау философиясының басты мәнін жинақтап баяндауға айналады. Нақтылы ғылымдарға қарағанда философия жалпылық сипаттағы ғылым болғандықтан, біздің оқуларымыз тиісті ауқым мен шеңберде өтеді. Бәрі сақадай сай, университет фабрикасы іске қосылуға өзір.

Ол баяғыда-ақ іске қосылған, қауырт жұмыс істейтіні сонша, кейбіреулер оның екпінінен үмітсіздік пен адасушылықты аңғара бастады. Мүмкін, механизмнің бойында бірдеңе қираған шығар. Қалайша оны ұғым мен қалыптасқан тәртіптің мезілігі және ескілігі күйреуден сақтап тұр? Қайтіп бұл дәрістің өзегін жалғандық пен парасыздық жайлаған? Ал, егер метафизика – философиялық білімнің берік айқындалған саласы деп жүргеніміз – адасу, философия оқытылмақ, зерттелмек ғылым ретінде – көзбояушылық болса ше?

Алайда, мұндай жайларды арнайы сөз етудің қажеті бар ма? Елдің бәрі баяғыдан біледі, философияда, әсіресе метафизикада барлығы орнықсыз, қаптаған алуан ұстанымдар, көзқарастар мен үрдістер бір-бірімен соқтығысып, жұлысуда – күмәнді пікірлер қойыртпағы даусыз ақиқатпен, ғылымның сыналған нәтижелерімен таласады. Бар пәленің басы осы. Философия, әсіресе, метафизика ғылыми кемелдікке өзірше жете қойған жоқ. Ол бір төменгі деңгейде қыбырлайды. Ол Декарттан бері, Жаңа заман басталғалы ғылымның, абсолюттік ғылымның деңгейіне көтерілуге тырысканымен, әзірше қолынан келер емес. Ол бір сәтті күні дегеніне жетуі үшін біз бәріміз барлық күшімізді жұмылдыру керек. Бір уақыттарда ол да аяғынан қаз тұрып, адамзат игілігі үшін ғылымның сыналған жолына түсер. Философия дегеннің не екенін сол кезде білерміз.

Өлде философияға абсолюттік ғылым ретінде үміт арту құрғақ қиял ма? Айталық, жеке адам немесе жеке мектеп бұл мақсатқа ешуақытта жете алмайтындығынан ғана емес, мұндай мақсатқа ұмтылудың өзі – түбірлі қателік және философияның терең мәнін танымау. Философия абсолюттік ғылым ретінде – асқақ, асусыз идея. Солай көрінеді. Мүмкін, философияның құндылық-

тарын ғылыми идеямен өлшеу – оның шынайы мәнін оңдырмай кеміту шығар.

Алайда, философия жалпы алғанда да, түбірімен алғанда да ғылым емес десек, ол неменеге қажет, университет ғылымдарының арасында не алашағы бар? Онда философия әлдебір дүниетанудың насихатшысы болып шықпай ма? Дүниетаным ше? Ол бар болғаны кейін өз жүйелерін құрып алатын аздаған ізбасарын аз уақытқа ұйытқан дара ойпылдық жүйеленген пікірі ғана емес пе? Олай болғанда, философияның тірлігі үлкен бір жәрменкедей болмай ма?

Түптеп келгенде, философияны дүниетанымдық насихат деп қарастыру, оны ғылым ретінде сипаттағаннан бетер адасу. Философия (*метафизика*) – ғылым да емес, дүниетанымдық насихат та емес. Бұлай болғанда, оның ешкісіне не бұйырмақ? Біз бастамаға, оны мұндай қалыпқа сала алмайтын теріс мәлімдеме жасаймыз. Мүмкін, ол басқа бірдене арқылы анықтауға көнбес, *тек өзі арқылы ғана, ештеңемен салыстырмай, өзін ғана қарастырып барып, оған оң анықтама беруге болар*. Мұндай жағдайда философия дербес және түйінді нәрсе.

в) Көркемөнермен, дінмен салыстыру арқылы, айналма жолмен философияның мәні анықталмайды.

Философия ештеңемен салыстыруға келмей ме? Мүмкін, теріс те болса, салыстыруға келер: *көркемөнермен*, өсте шіркеу жүйесі ғана деп қабылдауға болмайтын *дінмен*. Онда неге философияны дәл осылай ғылыммен салыстырмасқа?! Ал, біз философияны ғылыммен салыстырған жоқпыз, оны ғылым ретінде анықтауға тырыстық. Философияны көркемөнер ретінде немесе дін ретінде анықтау ойымызда да жоқ. Сөйте тұра, философияны ғылыммен салыстыру – оның мәнін қисынсыз кеміту, ал көркемөнермен, дінмен салыстыру, керісінше, қисынды әрі қажетті салыстыру. Бұл арада, теңдік бірдейлікті көрсетпейді.

Яғни, көркемөнер мен дін арқылы айналма жолмен философияның мәнін қармауға болады екен ғой? Мұндай жолдың ұсынатын басқа қиындықтарын айтпағанның

өзінде, біз жаңаша салыстырулар арқылы философияның өзегін тағы ұстай алмаймыз – көркемөнер мен дін оған қаншалықты жақын десек те сол мөнді әуелі көзбен қору керек. Сонда ғана біз одан дін мен өнерді ажырата аламыз. Сондықтан да бізге бұл жол жабық, алайда екеуі де – көркемөнер де, дін де жолай ұшырасып отырады. Мұндай салыстырулар арқылы философияны меңгереміз десек біз қайта-қайта кері басамыз. Бұл жолдардың барлығы да ешқайда апармайтын айналма жолдар екенін көреміз. Өз алдына философия деген не, метафизика не деген сұрағымызбен үнемі кері басып отырып, біз қыспақта қаламыз. Айналма жол атаулыдан бас тартатын болсақ, философия дегеннің өз алдына не екенін қандай тәжірибемен білуге болады?

с) Философияның мәнін тарихнамалық бағытпен елес ретінде анықтау жолы.

Қалған соңғы амал: тарихтан іздестіру. Философия – бар болатын болса – кеше ғана пайда болған жоқ. Өзімізді пайдасы жоқ сұрақтармен өурелегенше, тарих арқылы, бірден осы жолға түспегеніміз, тіптен қайран қаларлық. Тарихнаманың көмегімен бағытымызды айқындай сала, біз дереу метафизикаға қатысты түсінік аламыз.

Үш нәрсе тұралы сұраймыз:

1) «Метафизика» деген сөз қайдан шыққан және оның жуық мағынасы не? Біз бұл арада ғажап сөздің ғажайып тарихымен танысамыз.

2) Қарапайым ғана сөз мағынасына сүйеніп, метафизика деп анықталатын әлемге енеміз. Біз филологиялық пәндердің бірімен танысамыз.

3) Ақыры, бұл анықтау арқылы біз аталған заттың өзіне жетеміз.

Айқын да мазмұнды мақсат. Алайда, метафизика дегеннің не екенін өзіміз алдын ала білмесек, ешқандай тарихнама оны сезінуге жордемдеспейді. Ондай білім болмаса, философия тарихының кез келген мәліметі біз үшін мылқау. Біз метафизиканың өзімен емес, ол туралы пікірлермен ғана танысамыз. Сөйтіп, бұл қалған соңғы жолымыз да тығырыққа тірейді. Ең жаманы,

мұнда тарихнамалық мөлiмeттер iздегенiмiздi бiлуге, түсiнуге, табуға мүмкiндiк бередi деген жалған сенiм тұдыру қаупi бар.

2. Новалис сөзiнiң жол көрсеткiш тiнi арқылы философияның анықтамасын өз бойынан табу

а) Метафизиканың (*философияға берiлудiң*) адам өрекетi ретiнде адам жанының түнегiне сiңуi.

Сонымен, метафизиканы айналма әдiстермен сипаттау өрекетiнiң барлығында бiз сөтсiздiкке ұшырадық. Шынымен өтеуiне ештеңемiз жоқ па? Әрi бар, әрi жоқ. Тапқанымыз анықтама немесе сол тақылеттес бiрдеңе емес. Тапқанымыз маңызды, метафизиканың ерекшелiгi туралы, бөлкiм, аса қажет түсiнiк: онымен беттесуден өзiмiз жалтарып, сырғақтаймыз да, айналма жолдарға түсетiнiмiздi ұғамыз; өзiмiз оған ашылып, *метафизиканың түрiн* қайтып көзден таса қалжастай танығаннан басқа жол жоғын ұғамыз.

Алайда, мүлде көрмеген нәрсеңi қайтiп жоғалтуға болады? Бұл қалай: метафизика бiзден сырғақтайды, ал бiз сырғақтап жүрiп жетелеген жерлерiне жете алар емеспiз. Шынымен-ақ бiз оның қайда сырғитынын көрмеймiз бе, әлде метафизикаңы тiкелей қамтитын көсiбi ынтадан үрке қашамыз ба?

Терiс нәтиже айтады: философияның өзiнен танып, басқа бiрдеңе ретiнде айналма жолмен қармау да, анықтау да мүмкiн емес. Ол бiзден айдалаға қарамай, өзiн өзiнен табуды талап етедi. Өзiн алсақ – бiз ол туралы не бiлемiз, ол не және қандай? Бiз философияға берiлгенде ғана ол бар. *Философия дегенiмiз – философия айту*. Мұның бiзге берерi аз сияқты. Алайда, бiр нәрсеңi құр қайталай бергендей болғанмен, бiз үлкен шындықты айтамыз. Қай бағыттан iздеу керегiн бiлдiк, метафизиканың бiзден сырғақтайтын бағыты да көрiндi.

Метафизика философия айту ретiнде, бiздiң меншiктi адами iсiмiз – адам дегенiң бiз өзiмiз болғанда, метафизика философия айту ретiнде, меншiктi адами iсiмiз рет-

інде бізден қалай және қайда қашпақ? Алайда, біз өзіміздің кім екенімізді білеміз бе? Адам кім? Жаратылыстың шыңы ма, әлде қараңғы шатқал ма, үлкен қателік пе, әлде шыңырау ма? Адам туралы соншалықты аз білетін болсақ, өз тірлігіміз өзімізге қалайша жат болмасын? Сол тірліктің түнегіне философия қалайша батпасын? Философия – дегенмен біз өте үстірт білеміз – тіпті де көңіл ауанымызға қарай уақыт қысқартатын әдепкі шаруа емес, қалаған уақытта кітаптардан теріп білім жинау емес; алайда, біз өміс-өміс сезінеміз – бұл тұтастыққа ұмтылған және шегіне жеткен әлдене, мұнда адам ақыр-тақыр арылып, ақтық дауын айтады. Әйтпесе мұнда неге келер едік? Әлде мұнда басқалар келген соң ойланбай келдік пе, әлде бес пен алтынның арасында қолымыз бос болып, үйге қайтқымыз келмеді ме? Неге келдік? Негенеге ұрынғанымызды біз білеміз бе?

в) Отанды сағыну (*ностальгия*) – философияға берілу деп басты көңіл күй және әлем, аяқталу, мүжділ мәселелері.

Философия – адамды басыбүтін және үнемі баурайтын соңғы лебіз, соңғы дау. Алайда адам деген не, ол өз жанының түкпірінде не философия айтады және философия айту деген не? Біз оның қасында кіміз? Қайда ұмтыламыз? Ғаламға біз кездейсоқ келген жоқпыз ба? *Новалис* бір үзіндісінде айтады: «Философия дегеніміз – ностальгия, қайда да үйді аңсау». Ғажап түсіндірме, өрине, ойлы да. Ностальгия дегеннің өзі бұл күнде бар ма? Күнделікті өмірдің өзінде ол бір мағынасыз сөзге айналып кеткен жок па? Шын мәнінде, бүгінгі қала адамы, өркениеттің маймылы, ностальгиядан баяғыда құтылған жоқ па? Енді кеп, ностальгия – философияның анықтамасы. Ең бастысы, философия жөнінде кімге жүгініп отырмыз? *Новалис* – ақын ғана, өсте ғалым, философ емес. *Аристотель* өзінің «*Метафизикасында*» айтпап па еді: «*Көп өтірікті ақындар шығарады*» деп?!

Сөйтсе де куәгеріміздің дұрыстығы мен беделі туралы дауласпай тұрып, көркемөнердің – оған поэзия да жатады – философияның сіңілісі екенін және кез келген ғылым философияға, бәлкім, қызметші ғана екенін еске алайық.

Өзі пікірімізде қалайық та сұрайық: философия – ностальгия деген не? Новалис өзі түсіндіреді: «Қайда да үйді аңсау». Философия мұндай аңсауға айналар еді, егер де біз, философия айтушылар, қашан да үйде болмасақ. Бұл аңсау нені көксейді? Қайда да үйде болу деген не? Мына жерде немесе ана жерде емес, әрбір жерде де емес, қатарынан барлық жерде, яғни қайда да үйде болу дегеніміз – үнемі және ең бастысы, тұтасымен үйде болу. Бұл «тұтастықты» біз «әлем» деп атаймыз. Біз бармыз, бар кезімізде қашан да өлденені күтеміз. Бізді үнемі өлдене тұтастай тартады. Сол «бүтініміз» – әлем. Енді: әлем деген не? – деп сұраймыз.

Тұтас болмысқа бізді ностальгиямыз тартады. Сол тартылыс біздің болмысымыз. Біз түрлі жолдармен осы тұтастыққа беттедік, дұрысы, соған барар жолдамыз.

«Бізді тартады», яғни, бізді өлдене өлдебір амалмен артқа тартады, біз бір кері тартылысқа тап боламыз. Біз сол «тұтастық» жолындамыз. Біз «ол да емес, бұл да емес», өткелміз. Біздің «ол да емес, бұл да емес» деп құбылуымыз неден? Ол да бұл да жоқ, үнемі айтарымыз «бәлкім, өйтсе де жоқ, дегенмен». Осы тынымсыз айнымақ неден? Мұны біз аяқталу дейміз. Ендігі сұрақ: *Аяқталу деген не?*

Аяқталу бізге етене қасиет емес, – ол болмысымыздың басты амалы. Біз осы бар қалпымызда қалғымыз келсе, аяқталудан бас тартып, немесе ол жөнінде өзімізді алдар-ката алмаймыз, оны қоруымыз керек. Оны сақтау – біздің түпкі болмысымыздың бағалы процесі, аяқталуға ынтымамен бойсұнуымыз. Аяқталуға қалтқысыз бойсұнғанда ғана ол бар. Мұның соңғысы адамды қайталанбас тірлігінен оқшаулануға өкеледі. Оқшауланудың мәні, адам өзі әлем деп санайтын, күпініп әр жалғандыққа құлаш ұратын, дәрменсіз де шағын «Менінде» табан тіреп қалуында емес. Мұндай оқшаулану, керісінше, адам бар нәрсенің мәніне, әлемге жақындай түсетін жалғыздық болып табылады. Адам өзінен басқа ешкім жоқтай сезінетін, бұл қай жалғыздық?

Оқшаулану дегеніміз не?

Қаусыра қарастырғанда: өлем, аяқталу, окшаулану деген не? Біз басымыздан не кешіреміз? Адам деген не, оның тіршілігінің негізі неменеге ұшырайды? Біздің адам туралы білетініміздің барлығы – хайуан, өркеннет сайқымазағы, мәдениетті сақтаушы, тіпті, тұлға дейік, осының бәрі, біз қатысу деп атайтын мүлде бөлек нәрсенің көлеңкесі емес пе (*Dasein*)? Философия, метафизика дегеніміз – ностальгия, қайда да үйді аңсау, бұл – соқыр да тиянақсыз сезім емес, қайта бойымызда оянып, өлгінде ғана өзіміз қойған: өлем, аяқталу, окшаулану дегеніміз не? деген сұрақтарға ұмтылдырмақ. Бұл сұрақтардың бәрі де тұтастыққа бағытталған. Бізге мұндай сұрақтармен танысып қана қою аз, шешуші міндет, осылармен шындап айналысуда және оған жеке тірлігімізде (*экзистенция*¹) күш табуда.

Бұл сұрақтардың соңында мимырт аяңдау аз; жоқ, қайда да үйді аңсау, мұндай сұрақтарға көміл жол ашатын амалдарды іздестіру боп табылады. Ол үшін тағы да, мұндай жолды бұзып-жаратын түсінік тегеуріні керек. Бұл түсінік пен ұғым *ежелгі* текті. Метафизикалық ұғым, ғылыми ойдың ішкі салқынқандылығы мен ырықсыз ынтасына құлпын ашпайды. Метафизикалық түсінік, оқып алуға, мұғалімге не өзін философ санайтын адамға еріп, қайталап, өмірде қолдануға болатын нәрсе емес.

Ең бастысы, біз ешуақытта бұл ұғымды, оның қаусырмақ шеңберіне алдын-ала *қамтылмасақ*, ұғымдық дәлдігінде қармай алмаймыз. Осы қамтылуға оның бас көтеріп, орнығуына философия айтудың басты пәрмені жұмсалады. Алайда, барлық тұтылу *көңіл күйден* туады да, соның ырқында болады. Түсіну мен философия айту қатардағы шаруа болмағандықтан, алайда адам болмысының *негізінде* атқарылатындықтан, философиялық қамтылу мен философиялық ұғымдардың қамтуын ту-

¹ Экзистенциализм (тіршілік философиясы) – М. Хайдеггердің ғылымда ұстанған бағыты. «Философиялық сөздікті» қараңыз. (Ауд.)

дыратын көңіл күй, қашан да біздің болмысымыздың негізгі көңіл күйі болмақ, сондай-ақ, адамды өз өуенімен үнемі толықтай баурап отырмақ, ол мұны сол қалпында тануға міндетті болмаса да.

Философия қашан да орнықты көңіл күйде атқарылады. Философиялық қармау қамтылуға негізделген, ал соңғысының торкіні – орнықты көңіл күй. Түптеп келгенде, философияны ностальгия дегенінде, Новалис осыны ойламап па екен? Онда, мүмкін, ақын сөзінің жалғаны жоқ, тек оның мәніне жету керек шығар.

Әрине, біздің бұл тапқанмыздың барлығы да метафизиканың анықтамасы бола алмайды, тіпті керісінше шығар. Біз көрдік: метафизиканы сипаттамақ өуелгі талпыныстарымызда айналма жолмен қайта-қайта артқа шегеріліп отырдық та, метафизиканың ұғымын өзінен іздеуге мәжбүр болдық. Ол бізден үнемі сусып кетіп отырды. Алайда бізді қайда бастап еді? Метафизика бізді қашан да артқа, адам жанының тереңіне тартады. Біздің: «Метафизика не?» деген сұрағымыз: «Адам не?» деген сұраққа айналды.

Бұл сұраққа да біз, әрине, ешбір жауап ала алмадық. Керісінше, біз үшін адамның жұмбағы көбейе түскендей. Қайталап сұрайық: «Адам деген не?» Өтпелі буын ба, вектор ма (математикалық амал), жерде кезген құйын ба, құдайлардың оралуы ма өлде оларды масқаралау ма? Біз мұны білмейміз. Алайда біз осы жұмбақ жанның бойында философиялық оқиғалар барын көрдік.

3. Метафизикалық ойлау, тұтастықты және экзистенцияны қамтитын, шегіне жеткен ұғымдармен ойлау

Біз алдың ала тексерумен айналысамыз. Ол бізді дөрістің максатына бастап, тұтас бағытын айқындайды. «Метафизиканың негізгі ұғымдары» деген атаудың өуелдегі айқындығына қарамай, метафизика дегеніміз не деп, сұрақпен табандырақ айналысып ек, оның алдында абдырап тұрғанымызды көрдік, айналысқан затымызға

белгілі бір көзқараста болу үшін, оның негізгі сипаттарын білсек керек еді. Метафизика дегеніміз не деп сұрақ қойғанда, біз өзінен-өзі көрінеу тұрған, елдің бәрі баяғыдан жүрген, таптаурын жолға түсуге тырысқанда, философияны ғылым ретінде немесе дүниетанымдық насихат ретінде анықтағанымызда, оны көркемөнермен немесе дінмен шендестіруге ниеттенгенімізде, біз үнсіз айналма жолмен жүреді екенбіз, айналма болатыны, ол жолдың жақындығынан емес, біз өз ісіміздің айналасында ғана жүреді екенбіз. Бұл айналма жолдардың өзі – орман соқпағы (Holzwege) сияқты, ізі кенеттен үзіліп, тығырыққа тірейді.

Біз оңай іріктеп алған бұл ұғымдар мен талшыныстар, өте маңызды мәселеге меңзейді: философия мен метафизиканы тікелей әрі тура қамтудан жалтаруға біздің мүлде қақымыз жоқ екен; мұның қиындығы да сонда – сұрақтың тақырыбын берік ұстап, айналма жолдар арқылы сақылау іздемеуіміз керек. Мұндай табандылықтың қиыны сол, философия, біз оны байыппен зерделесек, бізден сусып, өзінің болуға тиісті жеріне: адам ісі ретінде, адам болмысының тіршілік тереңіне барады.

Философия дегеніміз – ностальгия, қайда да үйді аңсау деген Новалис сөзіне біз кездейсоқ әрі машақат үшін жүргіген сияқтымыз. Біз бұл сөзді түсіндіруге тырыстық. Бұдан бір нәрсе алуға талпындық. Сөйтсек, *қайда да үйде болуға ұмтылу*, яғни экзистенциялану – тіршіліктің *тұтас жиынтығында* алсақ, біз өлем деп атаған, «тұтасымен» дегеніміз не деген ерекше мәселемен айналысу қажеттілігі ғана екен. Біздің сұрауларымыз бен іздеулерімізде, шаркүруларымыз бен күмөндерімізде адамның аяқталуы мәселесі бас көтереді. Бұл шарттылықта аяқталу дегеніміз, әркім өзі үшін бір жалғыз ретінде тұтастықпен бетпе-бет келетін, адамының соңғы оқшаулануы. Сөйтіп, бұл кең қамтыған, ұғынықты сұрағымыз, шын мәнінде, бізді анықтауға тиісті, соның құнарынан ғана біз кең көлемді түсінік қабілетін табатын жол не туралы сұрасақ та білдіретін *қамтылуға* негізделген. Қамтылу атаулы көңіл күйден тамыр алады. Түштеп келген

де, Новалистің ностальгия дегені – философияға берілудің орнықты көңіл күйі.

Алдын ала тексеруіміздің алғашқы ізіне қайта оралып, «Метафизиканың негізгі ұғымдары» деген атау нені білдіреді? – деп қайта сұрағанымызда, біз енді оны «зоологияның басталуы», «лингвистиканың негіздері» тақылтес түсінбейміз. Метафизика – әлдебір ақылды техниканың көмегімен, мүліктердің шектеулі шеңберінде олденеге жететін кәсіби ғылым емес. Біз метафизиканы ғылыми пән ретінде басқалардың қатарына қоймай тұра тұрамыз. Метафизика деген не? Өзірше, бұл мәселені ашық қалдыруға тура келеді. Бар білетініміз: метафизика – адам болмысындағы негізгі оқиға. Оның негізгі ұғымдары – ұғымның мәні, ол болса – логикада айтылатындай – көп заттар өзара бірлесіп ортақ бірденеге немесе жалпы бірденеге не болады деген өмбебаптық тұрғыдағы қабылдаудың мәні. Осы жалпылама қабылдаудың негізінде біз дара заттарды да анықтай аламыз, мәселен, мына кафедраны, ана үйді. Ұғым дегеніміз – бір жағынан, анықтау көрінісі. Алайда, метафизика мен философияның негізгі ұғымдары, жалпы алғанда өсте бұлай болмайды, егер еске түсірсек, оның өзі біз қабылдағанды тұтыну нысаны етпейтін шеңберде тамыр жайған, ойтсе де біз ешбір ғылыми көзқарасқа ұқсамайтын, мүлде басқа бағытпен жүреміз.

«Метафизика не?» деп сұрағанда, біз тіршілікті жиынтық тұтастығында қамтуға тырысамыз, сұрақты орашалақ қоятынымыз сонша, өзіміз тергеуге алынамыз.

Соған орай мұндағы негізгі ұғымдар – жиынтықтау емес, кейбір салалардың (жануарлар әлемі, тіл) жалпылама қасиетінің формуласы да емес, бөлек тұрпатты ұғымдар. Олар қашан да тұтас қамтиды, барлық ұғымдарды сіңіріп, жі қанған мағыналар. Сөйткенмен олар – өзара тығыз байланысты өрі маңыздары бірдей екеуді: саналы адам мен оның болмысын, бір мезетте, біріксіз бірі болмайтын жағдайды қарастыратын қамтушы ұғымдар. Философияға берілген экзистенцияны қармамай,

тұтас қамту жоқ. Метафизикалық сана дегеніміз – осы екіұшты тұрғыда қамтушы ұғымдармен ойлау: тұтастыққа ұмтылу өрі экзистенцияны қамти ойлау.

М. Хайдеггер. Метафизиканың негізгі ұғымдары // Вопросы философии. – 1989, №9. 116-122-беттер.

М. ХАЙДЕГГЕР

КАНТТЫҢ БОЛМЫС ТУРАЛЫ ТЕЗИСІ

Атауына сай, мәтініміз Кант философиясының белгілі бір тарауына талдау жасалса керек еді. Сөйтіп, біз өткен дәуір философиясының бір үлгісімен танысамыз. Мұның өзі пайдалы болуы мүмкін, егер дәстүрді сезіну қабілетіміз сақталған болса.

Алайда, соның өзі таусылуға айналды ғой, өсіресе дәстүрге байланысты айтар болсақ, ол қашан да, қайда да бізге, адамдарға қатысты, ал біз оны аңғармаймыз да. «Болмыс» деген сөзді білеміз. Бұл зат есім, біз «бар», «болды», «болады» деп білетін нәрселердің атауы. Бізге не қатысты, біз неге қатыстымыз, барлығы да ауыздан шықса да, шықпаса да, «бар» сөзімен белгіленеді. Бұл жағдайдан біз ешқашан, ешқайда жалтара алмаймыз. Бізге «бардың» әшкере де, жасырын да түрлері белгілі. Сөйтсе де, «болмыс» деген сөзді ести сала, одан ештеңеге көз жеткізбейміз, одан ештеңе түсінуге болмайды деп сендіре бастаймыз. Ағаттау айтылған бұл сөзде де оділдік бар деп ойлауға болады; ол «болмыс» туралы өңгіменің (егер бос мыжу демесек), елді соншалықты ығыр еткендігінен, «болмыстың» әзіл-оспақ нысанасына айналған жағдайын ақтайтындай. Болмыс туралы ойланбастан, өзіне қалайша сана кіргенін ескерместен, жұрт «болмыс» сөзінде мағына бар-жоғын шешетін қазы болғысы келеді. Сонысымен-ақ мәселенің дәнін мойектен айыратынын да ешкімнің шаруасы жоқ.

Мәселе бұлайша күрделеніп бір кезде біздің тарихи тірлігіміздің көзі болған нәрсе өзіл-оспаққа айналса, байыппен ой жүгірткеннің артықтығы болмас.

«Болмыс» деген сөзден ештеңе ұғынуға болмайды. Әйтсе де, мұндайда ойшылдың міндеті болмыстың не екендігіне анықтама беру ғана деп санауға бола ма?

Мұндай анықтама беру тіпті ойшылдың өзіне қиын болғанмен, ол үнемі адам назарында болуға татырлық болмысты қайта-қайта ой елегінен өткізу міндетінен арыла алмайды.

Айтылған жорамалға жүгініп, бір ойшылдың болмыс туралы сөзіне ден қояйық. Кантты тыңдайық.

Болмыс туралы бірдеңе білу үшін біз неге Кантты тыңдауымыз керек? Мұның екі себебі бар. Біріншіден, Кант болмысты бедерлеуде алысқа меңзер қадам жасады. Екіншіден, Канттың бұл қадамы дәстүрге берік, яғни оны бір мезетте сын тезіне салды, соның арқасында ол тың тұрғыдан танылды. Канттың болмыс туралы байламын еске салатын бұл екі себеп те бізді ойға қалдырады.

Канттың басты шығармасы «Таза сананың сынындағы» (1781) тұжырымға сай, оның болмыс туралы тезисі былай:

«Болмыс анық нақтылы предикат¹ емес, яғни өлдебір заттың құрамдас бөлігі болып табылатын өлдене туралы түсінік. Ол заттың немесе былай да белгілі ұғымдардың жорамалы ғана».

Бізді тіршілік иесі ретінде ығыстырып, болмыссыздық қаупін төндіріп тұрған қазіргі барымызбен салыстырғанда, Канттың болмыс туралы тезисі дәйексіз, залалды өрі дәрменсіз сияқты. Оның үстіне, Канттан бергі философиядан, өлемді түсіндіріп қана қоймай, абстракттілі алыс-берісінде адаспай, өлемді іс жүзінде өзгерту талап етіліп отыр.

Әрине, өлемнің өзгеруін бұлайша түсіну, айтылған талаптың торкіні сананың өзгеруінде жатқандықтан,

¹ Предикат – емеурінмен білдірген затты анықтайтын логикалық ұғым. (Аух.)

алдымен сана өзгерісін талап етеді. (Қараңыз: Карл Маркс. «Неміс идеологиясы», «Фейрбах туралы тезистер»: «Философтар түрлі жолдармен әлемді түсіндіріп қана көлді, мақсат оны өзгертуде ғой!»).

Алайда сана қайтіп сілкінеді, егер ол ой қорегіне таптыр жолға баспаса? Ой қорегіне болмыстың анық татынын өз бетімізбен танып, немесе еріккеннен тауып отырғанымыз жоқ. Бұл, жұрт мөн бергісі көлмегенмен, әлдеқайда табанды түрде бізді анықтаушы, жанды дәстүрдің ыркы.

Канттың тезисі, оның ұғындыру тұрысында не айтқанын және қалай айтқанын зерделеуге жағдайда ғана, бізді дәйексіздігінен, залалдылығымен өзінен бездіреді. Бізге байламның түсіндірілу барысын қадағалау қажет.

Бұл түсіндіру қай аймаққа беттесе, біз сонымен жақынырақ танысуымыз керек. Канттың «болмыс» деп атағаны қай нүктеде, біз соны зерделеуге тиіспіз.

Қалай ойымызды іске асыруға кірістік, солай таңғаларлық нәрсеге тап боламыз. Кант өз байламын негізінен «үзік-үзік» түсіндіреді, яғни өзінің басты еңбектеріне қоспа, түсіндірме, тіркеме ретінде. Оның жүйесіндегі болмыс туралы байламы, мөні мен маңызына орай айқын жорамал болып табылмайды да, өз алдына жүйе болып ұлғаймайды да. Алайда, сырт қарағандағы бұл кемшілік артықшылыққа да ие, алуан түрлі үзінділерден Кант ойының, айттым-бітті деу талабынан ада, таза жемісін көреміз. Ендігі баяндауларымыз Канттың осы ерекше-легіне бейімделуге мәжбүр. Канттың барлық түсіндірмелерінен, тұғырлы философиялық бағдарынан, тіпті оның еңбектерінің арнайы бедерленген сәулеттік сұлбасын түзбесе де, қайдан болса да оның тезистегі өзекті ойы қылаң беретінін көрсету талабы басшылыққа алынбақ. Сондықтан бірін-бірі ашып тұруы үшін, тиісті мөліндерді салыстыру тәсілі қолданылады, сөйтіп тікелей айтылмаған ойлар бәрібір ашылып отырмақ.

Кант тезисін осылай ойластырғанда ғана, біз болмыс туралы мәселенің шешуші мәнін және барлық маңызын

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс Шығ. 3 т. 4-бет.

сезінеміз. Ендігі кезекте қазіргі ой-сана Кант байламымен шендесуге әзір ме, және қаншалықты әзір деген толғам тұрады, яғни Кант тезисі неге сүйенеді, қай мағынаға негізделген және оны қайтіп талдауға болады деген мәселе қойылады. Белгіленген бұл мақсаттар әдепкі баяндаудың мүмкіндігінен тыс, бүгінгі күннің машықты ойлау мүмкіндігінен де тыс. Өткенмен шектелмей, бүгінгі күнді ойлап, дәстүрге зердемен дең қою қажеттігі арта түспек. Міне, тағы да Кант тезисі:

«Болмыс анық нақтылы предикат емес, яғни әлдебір заттың құрамдас бөлігі болып табылатын әлдене туралы түсінік. Ол заттың немесе былай да белгілі ұғымдардың жорамалы ғана».

Кант тезисінде екі пікір бар. Бірі – теріс, болмыстағы нақты предикат таңбасын жоққа шығарады, тек өйтеуір нақты предикат таңбасының өзін жоққа шығармайды. Соған орай, байламдағы келесі оң пікірі болмысты «жорамал ғана» деп сипаттайды.

Қазір де, тезистің мазмұнын екі пікірге ажыратқан соң да, бізге «болмыс» сөзінен ештеңе ұғуға болмайды деген әсерден арылу қиын. Дегенмен, егер біз нақты байыптаудан бұрын, Кант «Таза сананың сынының» ішкі құрылымы мен ағымының қай тұсында өз тезисін ұсынатынына назар аударсақ, бізді билеген шарасыздық кеміп, Кант тезисі бізге жақындай түседі.

Бір ескере кететін тарихи жағдай, батысеуропалық сананың «Шынайы дегеніміз не?» деген сұрақпен таныстығы. Ол болмыс туралы мәселені осы тұрғыда қояды. Кант осы «Таза сананың сыны» арқылы бұл ойдың тарихында шешуші бетбұрыс жасады. Осыдан барып, Кант өзінің басты еңбегіндегі өзекті ойын өрбітуді болмысты талдаудан және өз тезисін ұсынудан бастады деп күтуге болады. Істің мәні басқарак. Қайта біз аталған тезисті «Таза сананың сынының» соңына таман, дәлірек айтсақ, «Күдәйдың барекетін онтологиялық дәлелдеудің мүмкін еместігі» атты тараудан ұшыратамыз.

Сондай-ақ, батысеуропалық сананың тарихына жүгінгенде, болмыс мәселесінің шынайылық мәселесі

ретінде екі жақты қарастырылатынын көреміз. Бір жағынан, онда шынайылық дегеніміз шынайылық ретінде не дейді. Бұл мәселе төңірегіндегі пікірлер философия тарихының барысында онтологияға телінеді. Екінші жағынан, «Шынайылық дегеніміз не?» деген мәселеде: «Қандай шынайылық жоғарғы шынайылық және ол қандай?» деп сұралады. Бұл – құдіреттілік пен Құдай туралы мәселе. Ол мәселенің өрісі теология деп аталады. Шынайылық туралы мәселенің екі ұшын да онтология саласы біріктіреді. «Шынайылық дегеніміз не?» деген сұрақ қос тармақты, біріншіден, «Шынайылық (жалпы алғанда) дегеніміз не?» дейді, екіншіден, «Шынайылық (анығын айтса) дегеніміз не, ол қандай?» дейді.

Шынайылық мәселесінің қос тармақтылығы, ақиқатында, шынайылық болмысының қалай айқындалатынына байланысты болар. Болмыс негіз атты тұрғыда айқындалады. Жалпы шынайылық дегеніміз – топырақ мағынасындағы негіз, шынайылық бұдан өрі соның құнарында қарастырылады. Шынайылық жоғарғы шынайылық ретінде – шынайылықты болмысқа ұластыратын негіз.

Болмыстың негіз ретінде анықталуын осы уақытқа дейін басы ашық деп санайды, алайда, осының өзі көбірек сұрақ тудырады.

Неге болмысты негіз ретінде анықтай бастады, негіздің мәні неде, мұны екшеуге мүмкіндік жоқ. Үстірт көрінген бұл толғам, өз-өзінен болжамға ұласады: Канттың болмысты жорамал (*position*)¹ ретінде анықтауы біз негіз деп атаған норсмен төркіндес. *Positio, penere* – яғни қондыру, қою, салу, жату, алдында жату, негізінде жату.

Онтология тарихының барысында туындайтын мәселе жоғарғы шынайылықтың не екенін көрсету ғана емес, шынайылық атаулының ең өміршеңі – Құдайдың бар екенін дәлелдеу. «Тіршілік ету», «болмыстың бары», «өмір шындығы» (*Existenz, Dasein, Wirklichkeit*) деген сөздер болмыстың бір түрін білдіреді.

¹ Бұдан өрі негізгі мәтінде тік жақшаға алынған сөздер аудармашыныкі. Канттан алынған дәйек сөздер де М. Хайдеггердікі

1763 жылы, «Таза сананың сынынан» жиырма жыл бұрын Кант «Құдайдың бар екенін дәлелдеудің жалғыз-ақ мүмкін негізі» атты трактат жариялады. Бұл трактаттың «алдымен қарағандары», «жалпы тіршілік ету» және «жалпы болмыс» ұғымдары. Бұдан да біз Канттың болмыс туралы тезисін кездестіреміз, тіпті оң және теріс пікірлі екі түрінде. Екі пікірдің де тұжырымы белгілі жағдайда «Таза сананың сынындағы» тұжырымға үйлес. Сыңға дейінгі трактаттағы теріс пікір: «Тіршілік ету тіпті де предикат немесе бір затты анықтау емес», – дейді. Оң пікірі: «Жорамал және анықтау ұғымдары өте қарапайым, әрі болмысқа шекдес», – дейді.

Осыған дейін Кант өзінің тезисін философиялық теология мәселелерінің шеңберінде ұсынғанын атап өту ғана қажет еді. Бұл тіршілік болмысының мәселесінен, яғни өзінің өзекті мәніндегі метафизикадан үстем. Бұдан айқын көрінетіні: болмыс туралы тезис, айтылу әуені бізді басында оңай ұйытқанындай, философияның қосалқы, дәйексіз саласы емес.

«Таза сананың сынындағы» қарсылықты теріс пікірде «анық» деген қыстырма сөз бар. Осыған орай, бұл пікірде айтылған нәрсе: болмыс – анық нақты предикат емес екенін анық көрсету керек. Бүгінгі біздер үшін бұл байламның ешқандай көрінеу айқындығы жоқ. Өйткені болмыс – нақты шындық қой. Онда қалайша болмысты нақты предикат емес деп қабылдаймыз? Алайда «нақты шындық» сөзінің Кант үшін бастапқы мағынасы бар. Ол бәз бір *гел* (затқа), мүлікке, мүліктің, заттың мәніне қатысты өлденені білдіреді. Нақты мысалға, тасқа қатысты болса «ауыр» предикат, тастың шын мәнінде бар жоғы сеп емес. Сөйтіп, Кант тезисіндегі «нақты», фактымен, өмір шындығымен санасатын нақты саясатты алсақ, біз ойлағанды білдірмейді. Нақты шындық Кант үшін өмір шындығын емес, заттықты білдіреді. Нақты предикат – бұл заттың мүліктік мағынасына қатысты және оған үстеуге болатын өлдене. Заттың мүліктің мағынасын біз оның ұғымынан табамыз. Біз «тас» сөзімен аталғанды елестете аламыз, тіпті елестеткеніміз нақты

бір тас ретінде болмай-ақ қойсын. Тіршілік ету, болмыстың бары, яғни, Кант тезисінде айтылған болмыс – «анық нақты предикат емес». «Нақты шындық» сөзін Кантша түсінсек, бұл көрі пікірдің дұрыстығына бірден дең қоямыз. Болмыс дегеніміз – нақты бар нәрсе.

Кант философиясы және қазіргі заман. Аудармалар жинағы, 2-бөлім. – М., 1976. 18-25 беттер.

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ

1. Бұл кітапта Александр патша мен Помпейді жеңген Цезарьдің өмірін баяндай отырып, қарастыра отыратын оқиғалардың көп, оқырмандардан бізді жазғырмауларын өтінеміз. Бұл адамдардың даңқты ерліктерін түгел түзіп талдаймыз. Жазып отырғанымыз тарих емес, ғұмырнама, оның үстіне, кісілік, яғни, кішілік, аса даңқты істерде көріне бермейді, көбіне адам мінезін мыңдаған жұрт мерт болар соғыстары, сансыз қолды басқаруы, қалаларды жаулауы емес, болымсыз бір әрекеті, сөзі не өзілі айқынырақ ашады. Адамның бар депесіне аса мән бермей-ақ, түрі мен көз жаңарын дәл кескіндеу арқылы мінезін дәл басатын суретшілер сияқты өр ғұмырнама ны адам жанын жарқырата ашар әрекеттері негізінде түзіп, ұлы істер мен шайқастарды жырлауды өзгелерге қалдыруға біз ықтиярлымыз.

2. Александрдың шығу тегі ешбір дау тудырған емес. Өкесі жағынан Каран арқылы Гераклдан, шешесі жағынан Неоптолем арқылы Эактан тарайды. Филипп пен Олимпиада – бірі бозбала, бірі ата-анадан айрылған тұлдыр қыз шағынан бастап Самофракий құпиясы менгерген дейді. Филипп оған ғашық болып, қайын ағасы Ариббтің ризашылығымен неке қидырған. Күйеу мен қалыңдықты одаша қалдырар түн қарсаңында Олимпиадаға күн күркіреп, найзағай оның құрсағына түсіп, лаулап от жанады да, жалын тілі партарапқа жетіп барып

сөнгені елестейді. Тойдан соң ұзамай Филипп түс көреді. Түсінде ол әйелінің құрсағына арыстап бедерленген мәр басқан екен. Барлық сәуегейдер бұл түсті Филипп жұбайлық хұқына ие болсын деген ыңғайда жорыды да, Тельмесстен шыққан Аристандр: «Олимпиада жүкті, өйткені бос нәрсені мөрлемейді және арыстан мінезді ұлға жүкті» деп айтты. Бірде Олимпиада ұйықтап жатқанда қойнында шұбатылған жылан көреді, бұл жағдай, әсіресе Филипптің құмарлық пен ғашықтық жалынын суытты дейді. Содан ол әйелінің қасына сирек түнейтін болды, дуа қылар немесе ішірткі берер деп қорықты ма, жоқ әлде бір күдіретпен байланысы бар шығар деп бойын аулақ салды ма екен?... Бұл жөнінде де мынандай бір өңгіме бар. Ол елдің әйелдері Диониске бағышталған орфиялық құпиялар мен оргияларға ертеден қатысатын; құпияға қатысушыларды «клодонкалар» және «мималлонкалар» деп атайтын, олардың өрекеті көп жағдайда Гемостың етегін жайлаған Эдония мен Фракия әйелдерінің салтына ұқсас еді. Олимпиада бұл сауықтарға өзгелерден гөрі құлыныша кірісіп, тағыдай тулайтын; салтанатты піерулер кезінде ол алып жүретін қолға үйретілген үлкен жыландар әйелдердің тристары мен гүлтәждеріне оратылып, ерекектердің үрейін ұшыратын.

3. Осылайша аян бергеннен кейін Филипп мегалополиттік Херонды Дельфаға аттандырады, ол бұған Аполлонның оракулын (киіз кітабын) өкелді, онда Амонға құрбандық шалып, өзге құдайлардан гөрі соған көбірек сиынуды нұсқаған. Жылан кейпіне еніп, мұның әйелімен жатқан құдайға есік саңылауынан сығалаған Филипп көзінен айырымды деген де сөз бар. Эратосфеннің айтуынша, Олимпиада Александрды жорыққа аттандырарда оған тууының сырын ашып, шыққан тегіне сай болуын өтініпті. Басқа тарихшылардың айтуынша, керісінше, Олимпиада бұл қисындарды жокқа шығарып: «Александр мені Гераға жазғыруын қапқан қояр екен?» деп жиі кейіпті.

Александр македондықтар лой аттандырған гекатомбеон айының алтыншы күні туған, дәл сол күні Артеми-

да Эфисскаяның ғибадатханасы өртенген. «Аргемпда-ның ғибадатханасы өртенгенге түк те таң қалуға болмайды, – деді ол. – Бұл күні құдай-ана Александрдың өмірге келуіне көмектесіп, қолы босамады ғой». Эфестегі сиқыршы-магтар ғибадатханаға кесапатты жаңа қасіреттің хабаршысы деп қабылдады; бұл күні Азияға үлкен апат-қайғы өкелді деп олар өз-өздерін сабалап, қала ішінде байбалам сап жүрді. Сол кезде ғана Потидеяны үлкен соғыста иллиршіліктерді жеңді, екінші – аты Олимпиада ойындарында бөйгенден келді, үшінші – Александр туды. Филипптің зор қуанышқа бөленгені әбден түсінікті, сөуегейлер «Үш жеңісіне орай туған ұл ешқашан жеңілмейді» деп мерейін асырды.

4. Александрдың сыртқы келбетін Лисиптің статуялары, басқаларға қарағанда өте дәл кейіптеді. Ол да бұл мүсіншіні өз бейнесін сомдауға ең лайығы деп бағалаған. Бұл шебер мойынның солға өптек бүгілуі мен көзқарастың тұнжырлығын бұлжытпайды, бұған кейін өз ізбасарлары мен патшаның достары да еліктеді. Александрды жай ойнатушының бейнесінде жасалған Аппелес патшаның өңін өмірдегіден гөрі тотығыңқы қылған. Александр өте аққұба адам болған дейді, терісінің ақтығы кей тұстарда, өсіресе, беті мен төсінде қызғылт рең алады екен. Александрдың исі жағымды, аузынан да жұпар аңқып, онысы киіміне жұғады екен, мен мұны Аристоксеннің естеліктерінен оқыдым. Олай болуы оттай ыстық төн қызуынан шығар, өйткені, Теофрастқа жүгінсек, ылғалға ыстық ұрса хош иіс шығады екен. Сондықтан да ең хош иіс құрғақ та ыстық елдерде мол болады, себебі күн қызуы денені шірітетін ылғалды құрғатып тұрады. Александрдың ішімдікке жақымыдығы мен шалт мінезі төнінің осы қызулығынан сияқты.

Оның ұстамдылығы бала кезінде-ақ байқалған. Нәпсі-құмарлығына салқын қарайтын, оған көп салынбайтын; ал даңққұмарлығына келсек, ол жөнінде, жас жөліперіне қарамай, байыпты да асқақ ойларға берілетін. Абыройды талғай білетін және оны Филиппке ұқсап, софистерге парашар ділмарлығына мақтанып немесе күйме-

сінің озғанын теңгеге бедерлеттіріп, көрінген жерден іздемейтін. Бірде достары Александрдың жаужүректігіне меңзеп, «Олимпиада ойындарында жүгіріске қатысқың келмей ме?» деп сұрағанда ол: «Әрине, егер қарсыластарым патшалар болса!» – депті.

Александр трагик ақындардың, флейташылардың, кифаредийшілер мен рапсодийшілердің, сондай-ақ түрлі саят бөсекесі мен таяқтасу ойындарын жиі өткізіп тұрған, алайда, жұдырық төбелесі мен паткратияға ешқандай қызығушылық білдірмеген, ол үшін бәйгелер тағайындамаған.

5. Филипп жокта Македонияға парсы патшасының елшілері келгенде Александр еш жалтақтамай, оларды жарқын қарсы алған. Елшілерді биязылығымен баурап және де балаға тән бірде-бір болымсыз сұрақ қоймаған. Мына баланың зор талабының қасында Филипптің бар тындырғаны солғын тартады. Филипп әлдебір атақты қаланы жаулап, небір даңқты жеңіске жетіпті деген хабар келген сайын Александр түнеріп, өз құрбыларына: «Балалар, өкем бәрін жаулап алады да, мені мен сендер атқарар ешбір ұлы жарқын іс қалмайды», – дейді екен. Жая бағу мен байлықты төрк етіп, ерлік пен даңққа ұмтылған Александр «Өкемнен негұрлым көп алсам, өзім соғұрлым аз тындырам» деп санады. Македонияның қуаты артқан сайын Александр зор өрекеттердің барлығы маған дейін жасалады-ау деп күдіктене бастады, өзі болса, сөн-салтанат, береке мен байлыққа емес, жорықтар мен майдандарға, даңқ жолында күрестерге бастар билікті мұра етуге талаптанды.

Александрға көптеген тәрбиешілер мен төлімгерлер, мұғалімдер білім бергенін айтпаса да болады; олардың басында Олимпиаданың туысы, катал мінезді Леонид тұрды; Леонидтің өзі «Тәрбиеші нағашы» деген тартымды атақтан қымсынбаса да, оның өз басын өрі туыстығын сыйлағаннан жұрттың бәрі оны «Александрдың жетекшісі» атандырды. Нағашылықты акариалық Лишмах иемденді. Бұл кісі талғамнан жұрдай болса да, өзін Феникс, Александрды Ахилл, Филиппті Пелей атандырға-

ны зор бағаланып, тәрбиешілер арасында екінші тұлға саналатын.

6. Фессалийдегі Филоник Филиппке, отыз талантқа сатам деп, Буцефалды әкелгенде, атты сынау үшін алаңға шығарды. Буцефал тәлімге көнбес тағы боп шықты, Филипп нөкерлерінің ешбірі атқа айтқанын істете алмады, үнемі көкке шапшып, үстіне ешкімді отырғызбайды. Филипп мұны үйрету мүмкін емес деп, ашуланып, Буцефалды өкетуіне бұйрық қылды.

Соң кезде Александр тұрып: «Мына жұрт қандай аттан айрылғысы кеп тұр, өздерінің қорқақтығынан қорбандып үйрете алмады-ау», – деді. Филипп өуелде үндемеді, Александр өлгі сөзін, күйзеліп, әлденеше қайталағанда ғана, патша: «Сен үлкендерді жазғырасың, аттың тілін мен кімнен болсын артық табам», – деп жауап қатты. «Ол қолыңнан келмесе дөрекілігің үшін қандай жаза тартасың?» – деп сұрады Филипп. «Зевс атымен ант етем, мен мына аттың құнындай айып тартам!» Жұрт ду күлді, өкесі мен баласы ат құнына келісіп, қол алысты. Александр атқа жетіп барып, тізгінінен алып, тұмсығын күнге бұрды. Тегінде ол көлеңкелерден аттың үркіп тұрғанын аңғарған болуы керек, атты сипалап, біраз уақыт жүгіртіп жүрді. Еркін тыныстап, тыныпталғанын көрген соң Александр плащын лақтырып тастап, атқа жеңіл қарғып мініп алды. Өуелі тізгінді баяу тартып, қамшыламай, ауыздықты жұлқымай, Буцефалды тежеп жүрді. Аттың бөтен мінез көрсетпей, тек алға жұлқынып тұрғанын байқаған соң Александр Буцефалдың басын қоя беріп, айғайлап ұран салып, тебініп-тебініп қалды. Филипп пен оның нөкерлері үрей құшағында үнсіз қалды, тек Александр ат басын сейіс салтымен кері бұрып, масайрап оралғанда ғана шуласып қоя берді. Өкесі қуанғаннан көзіне жас алған көрінеді; аттан түскен Александрды сүйіп: «Балам өзіңе сай патшалық ізде, Македония саған тарлық етеді!» – депті.

7. Филипп Александрдың болмысынан бірбеткей екенін байқады, шамданса шарт кетеді, есесіне жөн сөз айтсаң ынғайға тез көнеді, сондықтан да өкесі жекіруге

емес, жетесіне жеткізуге тырысатын. Филипп баласының тәрбиесін жалпы білім шеңберіндегі музыка мен өзге пәндердің оқытушыларына толық сеніп тапсыра алмады. Бұл мәселені: «Бағу көрген, қағу да көрген абзалы» деп, Софокл айтқандай, мейлінше күрделі санады. Сондықтан патша грек философтарының ішіндегі ең атақтысы, ең білімпазы Аристотельді алдырды, ақысын тамаша тиімді жолмен төледі. Филипп бір кезде өзі қиратқан Стагира қаласын қалпына келтіріп, қуғында, күлдіқта жүрген тұрғындарды қайтарды. Ол Аристотель мен Александрдың шұғылданып, өңгіме-дүкен құруларына Миездің қасынан нимфалар тоғайын берді, ал отырған тас орындықтарды, шөкіртімен серуендеген саяси жерлерді, барсаңыз өлі де көресіз. Александр тегінде мінез-кұлық жайындағы ілімдерді меңгеріп қана қоймаған, философтар «ауызша ғана», «жасырын» деп санап, жұртқа жария қылмайтын құпия, терең ілімдерді де меңгерген. Александр кейін Азия жүргенінде Аристотельдің кейбір ілімдерін кітап етіп жариялағанын бітіп, философияны қорғап, оған мынандай бір бүкпесіз хат жазған: «Александр Аристотельге игілік тілейді! Ауызша ғана айтылатын ілімдерінді жариялауың дұрыс болмады. Біз тәлім алған ілімдер жалпыға бірдей болса, біздің өзге жұрттан неміз артық? Мен өзгелерден құзырымның күштілігімен емес, кемел біліміммен алсам деп едім. Сау бол». Намысы күйген Александрды жұбатып, Аристотель ол ілімдердің жарияланса да жалпыға ортақ еместігін айтып ақталады. Шынында да табиғат туралы шығармалары сауатты адамдарға арналған, өздігіңнен оқу да, біреуді оқыту да мүмкін емес.

8. Меніңше, Александрдың өмішлікке құмарлығын оятқан да, басқа ешкім де емес, ол – Аристотель. Патша бұл ғылымның құр қызығын қана қоймай, сырқаттанып қалған достарына әр түрлі ем-дом қолданып, жәрдем еткені хаттарынан байқалады. Жалпы Александр ғылыммен айналысып, кітап оқуға болмысынан бейім болған. «Илиаданы» зер салып оқыған адам жауынгерлік айбын табады» деген сөзін жиі айтатын. Онсекриттің айтуын

ша, ол, «Илиаданың» Аристотель түзетін, «Сандықтан алынған Илиада» атаған көшірмесін жанынан тастамаған, жастығының астында қанжарымен бірге сақтаған. Азияның қиырында жүрген Александрға Гарпал Филипптің шығармаларын, Еврипидтің, Софокл мен Эсхилдің көптеген трагедияларын, сондай-ақ Телест пен Филоксенийң дифирамбаларын жіберіп тұрған. Әуелде Александр Аристотельді мақтан тұтқан, «Филиппке өмір сүріп жүргенім үшін қарыздармын, Аристотельге өмірімді тартымды сүріп жүргенім үшін қарыздармын» деген. Кейін патша Аристотельге күдікпен қараған, тек қастаспаған, философқа деген ыстық ықыласы суып, жырақ тартқан. Алайда, Александрдың философияға деген туа біткен, бала күннен бойына сіңген құмарлығы сөйбеген, мұны Анасархқа көрсеткен құрметі, Ксенократқа елу талант жібергені, Динамид пен Каламға қылған қамқорлығы дәлелдейді.

9. Филипп Византияға жорыққа аттанарда Македонияны он алты жасар Александр билеп қалған, оған мемлекеттің мөрі сеніп тапсырылған. Бұл уақытта Александр медтерді тізе бүктіріп, қалаларын жаулап алып, оны әр елден қоныс аударушыларға беріп, Александрополь деп ат берген. Хоренея маңында гректермен болған соғысқа да қатысып, фивалықтардың қасиетті жасағы сапын алғашқы боп майданға ұмтылған дейді. Нефис өзенінің бойындағы Александрдың емені атанған көрі еменді күні бүгінге дейін көруге болады, Александр шатырын соның қасына тігіпті, маңында македондықтардың қабірі бар. Мұнысы үшін, әрине, Филипптің ұлына деген сүйіспеншілігі арта түскен, македон елі Александрды патша атап, Филиппке қолбасшы десе, тіпті, қуанады екен.

Филипптің неке, ғашықтың машақатына байланысты туған патша шанырағындағы қолайсыз жайлар әйелдер арасындағы ісі болудан қалып, мемлекет мәселесіне айнала бастады; қызғаншақ та ашушаң Олимпиаданың Александрды үнемі әкесіне қарсы қайрап салуының салдарынан қаптаған шағымдар мен қақтығыс, шаршысулар

жиіледі. Филипп жасы келгеніне карамай, Клеопатра есімді жас қызбен некелескенде, Атталдың кесірінен ең үлкен жанжал той үстінде шықты. Қалыңдықтың нағашысы Аттал той үстінде мас боп, Македония жұртын, Филипп пен Клеопатрадан тақтың заңды мұрагері тусын деп, Құдайға жалбарынуға шақырды. Бұған зығырданы қайнаған Александр: «Сонда не, сұмырай, мен ойнастан туыпшы ба?» – деп Атталға тостаған лақтырды. Филипп қылышын суырып алып, баласына ұмтылды, екеуінің де бағына орай ашулы патша сүрініп, құлап түсті. Александр өкесін табалап: «Жарандар, жарандар! Сөкіден сөкіге аттай алмай сұлап жатқан бұл кісі Еуропадан Азияға аспақшы», – деді. Осы бір мастық жанжалдан соң Александр Олимпиаданы Эпирге апарып орналастырды да, өзі Иллирияға қоныстанды. Соң кезде патшамен тамырлығының аркасында еркін тілдесетін Демарат Филиппке келді. Амандық саулықтан соң Филипп одан «Гректердің арасы тыныш па?» деп сұрады. «Несін айтасың, Филипп, өз ордасына ойран кіргізген сен ойламай, Грекияның жайын кім ойласын?!» – деді Демарат. Бұл сөздер Филиппке ой түсіріп, ол Демаратты араға сап, Александрдан үйге қайтуып отінді.

10. Карияның сатрабы Пиксатор Филипппен әскери одақ құрғысы келгенде туыстасу үшін патшаның ұлы Аридейге қосуға өзінің үлкен қызын ұсынып, Аристокритті құдалыққа жіберді. Тағы да өсек гүледі; Филипп Аридейге жақсы жерден қыз әперіп, байлауыстарын нығайтып, патшалықты бергелі жүр деп, Александрдың шешесі мен достары өкесін жазғыра бастады. Александр қатты алаңдап, Пиксаторды некесіз туған әрі ақымақ Аридейден бездіріп, оның орнына менімен туысуға көндіріп кел деп, Карияға Фоссалды жұмсады. Бұл ниет Пиксаторға бастапқыдан гөрі көп ұнады. Филипп жұны білген соң...¹

Александрдың тату достарының бірі – Парменионның Филотын ертіп, оның бөлмесіне көлді. Патша ұлын сөгіп,

¹ Түпнұсқа бүлінген

«Жатжұрттықтарға күні түскен көршіге күйеу болғың келді, шыққан тегіңе сай емессің, тексізсің» деп балағаттады. Фессалды Македонияға шынжырлап қайтарыңдар деп, Филипп коринфиялықтарға жазып жіберді. Филипп Александрдың өзге достары – Гарпал, Неарх, Эригия мен Птолемейді Македониядан қуып шықты; кейін Александр бөріні қайтарып, зор құрметке бөледі.

Кейін Павсаний Аттал мен Клеопатра үшін күйініп, Филипптен өділдік таба алмай, оны өлтіргенде, бұл қылмыс үшін алдымен Олимпиаданы жазғырып, ыналы жасты үгіттеп, бұл іске итермелеген сол десті. Александрды да кінәлаушылар болды. Қорлық көрген соң Павсаний Александрды жолықтырып, тағдырына налығанын айтқан екен, ол «Медеедан» жыр оқыпты. Әйтсе де Александр сатқындық жасағандарды ұстап, жазалады; өзі жоқта Олимпиаданың Клеопатраны қатты жөбірілегеніне де рөніш білдірді.

II. Сонымен жасы жиырма бірге жеткен шақта Александр қолына алған патшалыққа қызғаншақ, жау көршілерден зор қауіп төніп тұр еді. Жатжұрттар құл болудан бас тартып, ықылымынан бергі патшалықтарын қалпына келтіруге тырысты. Грекияға көлсек, Филипп оны қарудың күшімен жауласа да бағындыра алмап еді. Филипп ол елді астан-кестен қылып, қалыпты тірліктің бұзылуынан күшейген алауыздық пен толқуда қалдырды. Осының бәрі – македон жұртына қауіп төндірді. Олар Александр Грекия ісіне араласып, тізе көрсетпесін, ал жатжұрттықтарды төубеге келтіріп, қатаң шараларға бармай-ақ, төңкеріске төуекелін тумай жатып тұқыртқаны жөн деп санады. Александрдың ойы бұған қарамақайшы еді, ол қауіптен құтылып, тығырықтан шығу үшін төуекел керек, тізгінді сәл босатсам бар дұшпаным тарпа бас салады деп білді. Сонау Истра өзеніне дейін қол бастап барып, трибаллдар патшасы Сиридті талқандап, жатжұрттардағы толқулар мен қақтығыстарды сап тыйды. Фиваға келген соң Александр оның тұрғындарына тағы да мүрсат беріп, Феник пен Протитті ғана ұстап берулеріне пәрмен қылып, өз жағына шыққандарды жаза-

ламауға серт етті. Фивалықтар, өз тарапынан, Филот пен Антипатрды беруін талап етіп, гректердің азаматтығы демегісі келгендер қатарымызға келсін деп үндеді. Сонда Александр македониялықтарға шайқасты бастауға бұйырды. Фивалықтар өзінен күші басым жаумен жігерлене соғысты. Бірақ та, Кадмеяда тұрған македон гарнизоны тылдан шабуылдағанда, фивалдықтардың көбі қоршауда қалып, майданда қаза тапты. Қала алынды, тоналды, жөрмен-жексен болды. Александр бұл оқиға жандарын түршіктірген гректер төубесіне келеді деп есептеді, өз ісінен тағы бір одақтастарын ырза қылды, фивалдықтардың фокейліктер мен платейліктердің алдында көп айыбы бар еді. Абыздар мен македониялықтардың тамырларына, пиндар ұрпақтарына және де көтеріліске қарсы дауыс бергендерге ғана кешірім жасап, Александр қалғанын құлдыққа сатты, олар отыз мыңнан астам еді, алты мыңнан астамы өлді.

12. Қалаға келген апат пен қайғы-қасірет үстінде мынандай бір оқиға болды. Бірнеше фракейлік Тимоклея атты жақсы аты шыққан қайырымды әйелдің үстіне басы-көктеп кірді. Өзгелері Тимоклеяның мүлкін тонап жатқанда, олардың басшысы әйелді зорлады, сөйтті де, «Тыққан алтын-күжісің бар ма?» деді. Тимоклея бар деп, фракейлікті баққа апарып, құдықты көрсетіп, қаланы жаулау кезінде ең құнды дүниесін осында тастағанын айтты. Фракейлік еңкейіп құдыққа үңілгенде, Тимоклея артынан итеріп, құлатып жіберді де, таспен ұрғылып өлтірді. Патша «Сен кімсің?» деп сұрағанда Тимоклея: «Херонейдің бойында қаза тапқан, гректердің азаттығы үшін Филиппен арпалысып өткен Теагеннің қарындасымын» деді. Оның сөзі мен ісіне қайран болған Александр әйелі мен балаларына бостандық берді.

13. Александрмен бітімге келгеніне қарамастан, афиналықтар Фиваға орнаған апатқа күйзеліс білдірді; басталып кеткен мейрамдарын доғарып, аза жариялады. Фиваның қашқындарына қолдау көрсетті. Арыстандай айбатын сарқып жуасыды ма, өлде адамшылдыққа жатпайтын қатігездігін қайырымдылықпен қайтарғысы

келді ме, Александр афиналықтардың ағаттығын кешіріп қана қоймай, Александр оларға өзі олай-былай болған күнде елдегі жағдайды қадағалап отыруды тапсырды, өйткені, мен жокта Грекияны Афина билеу керек деген ойда болатын. Кейін Александр фивалдықтарға өкелген кәсіреті үшін қатты күйзеліп, олардың көпшілігіне көмек қылды дейді. Оның үстіне Александр мастықпен Клитті өлтіріп алғаның да, македондықтардың үнділерді шабудан бас тартып, жорығын аяқсыз, даңқың тиянақсыз қылғаның да, Дионистің ыза-кегіне балады. Фива тұрғындарының тірі қалғандарының бірде-бірінің бұйымтайын Александр кейін аяқсыз қалдырмайтын болған. Фиваға қатысты жайлар осы.

14. Истмада Александрмен бірге бас қосып, онымен бірге парсы еліне жорыққа жүруге ұйғарған гректер оны өздерінің көсемі деп жариялады. Соған байланысты көптеген мемлекет басшылары мен философтар Александрға келіп, қуаныштарын білдірісті. Александр Синоптан шыққан Диоген де сүйтер дөп еді, ол бұл кезде Коринф маңында тұратын. Алайда, Диоген Александрды қаперіне де алмай, Кранияда емін-еркін тұрып жатты, сондықтан патша оған өзі барды. Диоген күнге қыздырынып жатыр екен. Өзіне қарай қаптап келе жатқан кісілерді көрген соң Диоген басын сал көтеріп, Александрға тесіле қарады. Аямандасқан соң, патша Диогеннен қандай тілегі барын сұрады. «Сәл былайырақ тұрсаң, — деді ол, — маған күн түссін». Диоген сөзі Александрға керемет әсер етіп, өзін мүлде меңсінбеген адамның ұлылығы мен өрлігіне таң қалды дейді. Ол қайтар жолда философ тәлкек қылып, өзілдесіп келе жатқан достарына айтты: «Мен Александрмын, мүмкін болса Диоген болып туғанымды қалар едім».

Алдағы жорығы жайында Құдайдан аян алмаққа Александр Дельфаға келді. Оның көлісі жору айтылмайтын сөтсіз күнге дөп келді. Александр абыз әйелді тақыртып өді, ол заңға иек артып, келуден бас тартқан соң өзі барып, әйелді шіркеуге күштеп өкелді. Сонда абыз Александрдың табандылығына таңданып: «Сені жеңу

мүмкін емес, балам!» – деді. Бұл сөзден соң Александр енді ештеңе жорудың қажеті жоқ, алғым келген аянымды естідім деді.

Александр жорыққа жүргенде Төңірінің білдірген нышандарының ішінде біреуі мынандай болды: Сол күндері Либетрда тұрған Орфейдің ағаш мүсінінен (ол кипарис ағашынан жасалған еді) пәлмектеп тер саулады. Мұны бәрі үрейлі нышанға балады, тек Аристандр ғана жұртты берік болуға шақырып, Александр жырлап таусылмас ерліктер жасап, ақын біткенді тер төгуге мәжбүр етеді дейді.

15. Александрдың жасағын кем дегенде «Отыз мың жаяу, төрт мың атты әскерден тұрды» десе, асырып айтқандар «Қырық мың жаяу, бес мың атты әскер» дейді. Аристобулдың айтуынша, Александрдың әскеріне бөлінген қаржы жетпіс таланттан аспапты, Дуридтің айтуынша, азық-түлігі отыз-ақ күнге жетерлік екен, Онесикриттің айтуынша, патша екі жүз талантты қарызға алған. Александрдың аттанар алдындағы қаржы-қаражаты мардымсыз болса да, ол кемеге отырмас бұрын алдымен достарының жағдайын сұрастырып, біріне – ананы, біріне – мынаны еншілеп, біреулерін мекендер мен гаваньдардың түсіміне ортақ қылған. Патша дәулетін түгелге жуық жаратып болған кезде, одан Педерикке: «Патшам, өзіңе не қалдырасың?» – деп сұрады, сонда Александр «Үміт!» – деді. «Олай болса, – дейді Педерик, – бірге аттанып бара жатқан біз де соныда ортақ болсақ». Педерик өзіне бөлінген дүниеден бас тартты, оған Александрдың басқа да достары қосылды. Александр не сұрап келгендерге де мырзалық танытты, сөйтіп Македониядағы дәулетін түгелге жуық таратты.

Сол ниет, сол батылдықпен Александр Геллеспонттан асты. Илионға келген соң Афинаға құрбан шалып, қаһармандарға шапағат тіледі. Ахилл қабірі басында, дәстүр бойынша, ғұсыл жасап, достарымен бірге ескерткішті айналып, жаяу жарысқа қатысты; кейін гүл қойған соң Ахиллді бақытты адам санайтынын айтты, өйткені оның тірісінде адал досы, өлісінде даңқының ұлы жаршысы

болды. Бірде патша Иллионды аралап, қаланың көрікті жерлерімен танысып жүргенінде, одан біреу Александр лирасын көргің келе ме деп сұрайды. Патша оған мүлде қызықпайтынын айтты, іздеп жүргені Ахиллдың лирасы еді, ол соның сазымен атақты ерлердің ерлігімен аспандатып, даңқын асырған еді.

16. Бұл кезде Дарийдің қолбасшылары қисапсыз өскер жинап, Граниктің откеліне шеп құрған кез еді. Қақтығыстан қаша алмайсың, бұл ара Азияның қақпасы тәрізді, жаулау үшін жарып кіру керек. Алайда, көпшілікті өзеннің тереңдігі, жағалаудың жарлауыттығы үркітті. Кейбіреулер десий айына қатысты дәстүрді бұзбау керек десті. Бұл айда Македон патшалары жорыққа жүрмейтін. Бұл айды екінші артемисий деп атауға бұйырып, Александр жағдайды түзеп жіберді. «Кешкі уақытта өзеннен оту қауіпті» деп өзеуреген Парменионға Александр: «Геллеспонттан өтіп, Граниктан қорықсам – Геллеспонттың алдында ұятқа қалам» деді де, он үш атты өскерімен өзенге қойып кетті. Өзен ағысы аттарды жұлып өкетіп, толқыны бастан асып тулағанда, найзамен жебеге қарсы бастап салғанда, есінен адасқан ақымақтың ісін істеп жүргендей көрінді. Қалай болғанда да, Александр таймас тегеурінмен өзеннен өтіп, көп қажыр қайрат жұмсап, жағаға шықты. Шыға қидаласқан қырғынға кірісті, әуірімдеп өскерін бір жобаға келтіргенше сарбаздары жаумен жөке-дара, бей-берекет арпалысты. Жаулар қиқу салып, атты өскерге атты өскер шапты; құлаштап найза серместі, найза сынса, қынаптан қылып суырысты. Көбі Александрға ұмтылды, оны қалқанымен, дулығасындағы айдарынан тез тануға болатын: айдарының екі жағынан ашпақ, үлкен екі қауырсын үлпілдейтін. Патшаға лақтырылған шолақ сапты найза сауыттың майыстырғанымен, денесіне дарымады. Сол арада Александрға парсының екі бірдей қолбасшысы Ресак пен Спитридат – ұмтылды. Патша біреуінен жалтарып қап, Ресакқа өзі алдымен шабуылдап, найзасын сермеп еді, ол сауытқа соғылып сынды да, Александр қолына қылып алды. Спитридат шайқасын жатқандар

ға қаптап кетіп, қалың болып, үзеңгіге шіреп көтеріле беріп. Александрға қылыш сілтеді. Дулығанын ұшуы мен бір қауырсын қырқылып түсті, дулыға соққыға әрен төтеді, қылыштың жүзі Александрдың шашына тиді. Спитридат тағы көтеріле беріп еді, қара батыр атанған Клит оған найзасын бұрын сұғып, өңменінен өткізді. Ресак та бірге құлады, оны Александр шауып түсірді.

Александрдың атты әскері осы бір қатерлі майданды салып жатқан шақта македон фалангалары өзеннен өтіп, жаудың жалу әскерімен арпалысты. Парсылар сылдыр қарсыласты, көп ұзамай, грек жалдамаларынан басқа-сы тым-тырақай болды. Олар бір төбенің бауырында шеп түзеп, Александр бас амандығын уәде қылса, берілеміз деді. Өзін ақылға емес, ашуга жеңдірген Александр алдымен оларға өзі лап қойып, атынан айырылды, қабырғасына қылыш кірді (бұл Вуцефал емес, басқа ат). Дол осы шайқаста македондықтар көп жараланып, көп қырылды, өйткені олар өмір үшін белдесіп, ашынған жауынгер жұртпен соғысты. Жатжұрттықтар жиырма мың жалау әскерінен, екі жарым мың атты әскерінен айырылды дейді. Аристобуддың айтуынша, Александр қолынан отыз төрт адам шығын боқты, оның тоғыз атты әскер. Александр қаза болғандардың қола мүсіндерін күюға бұйрық берді, оны Лисипп орындады. Жеңісті гректермен бөліскен патша афиналықтарға атап, жаудан түскен үш жүз қалқан бөлді, өзге олжаға мынандай бір сөз жаздырды: «Александр Филипп баласы және гректер, македониялықтардан басқасы, мұны Азияны мекендеген жатжұрттықтардан алды». Парсылардан алынған мүйіз тостаған, қан қызыл мата сияқты нәрселердің денін Александр шешесіне жіберді.

17. Бұл шайқас істің барысын Александрдың пайдалына шешіп, ол жатжұрттың теңіз бойындағы басты бекінісі – Сардыны алды. Өзге қалалар мен аймақтар да оған бағынды, қарсылық көрсеткен Галикармас пен Милет қана. Бұл қалаларды да қажырмен алып, төңірегіндегі елдерді бағындырған соң Александр бұдан әрі не істейтінін ойлап, бір тоқтамға келе алмады: біресе Дарий-

мен шешуші шайқасқа тезірек шыққысы келді, біресе текіз жағалауындағы аймақтың байлығының арқасында алдымен күш жиып алып, содан соң патшаға қарсы аттансам деді.

Ксант қаласының төңірегінде, Ликияда бір бұлақ бар дейді, соя күндерде өз-өзінен бүркылдап, тасып-төгіліп, түбінен көне жазу бедерленген мыс табақ шықты. Онда парсы мемлекетінің күні батады, оны гректер талқандайды деп жазылған. Бұған қанаттанған Александр теңіз жағалауындағы аймақты сонау Финикия мен Киликияға дейін парсылардан тазартуға асықты. Македониялықтардың Памфилиядан оңай өтуі көптеген тарихшылардың асыра сілтеп, ағат айтуына құнарлы қорек берді. Олардың айтуынша, өншейінде толқындары жаға тепкілеп, тау аңғарындағы сирек жартастарды ғана жаппай қалатын асау теңіз Александрға шегініп жол беріпті. Менандр өзінің бір комедиясында қисынға келмейтін осы өңгімені ожуалағаны сөзсіз:

Александр секілді маған да оңай барлығы.

Кімді іздесем, қарсы алдымнан жолығады әр күні.

Теңіз дейсің. Қажет болса теңізден де қарғыдым.

Александр болса, өз хаттарында ондай кереметтердің болғанын жазбайды, «Баспалдақ» аталған өдіспен кешіп өтіп, Фесалидадан шыққанын ғана айтады. Ол бұл қалада бірнеше күн болып, базар алаңында тұрған, жақында ғана қайтыс болған Теозекттің мүсінін көрді (Ол Фесалидада туған). Кешкі астан соң Александр мас калпы, көңілді иокерлерін ертіп, ескерткішке көлді, көп гүлдер қойды. Осылайша Аристотельдің және философиямен айналысқанының арқасында танысқан құрметті адамына ізет қылды.

18. Бұдан соң патша өзіне қарсылық көрсеткен Писидияны бағындырды, Фригияны алды. Көне патша Мидястың отаны дейтін Гордий қаласын алғанда Александр оқ ағашы мойынтұрыққа қызыл талдың қабығымен жалталған атақты күймені көріп, «Мойынтұрықты бекіткен

түйінді кім шешсе, сол әлемнің патшасы болады» деген аңызды естіді (оның шындық екеніне жұрт ішүбалапбайтын). Көптеген жазушылар айтады: түйін қиын шешіліп, ұштары шебер жасырылғаны сонша, Александр шешсе алмай қылышпен шапты. Алайда, Аристоклестің айтуынша, Александр жұмбақты оңай тауып, мойын тұрғын тез босатқан, оның белдігіне бекітілген ілгекті оқ ағаштың алдыңғы басынан шығарған.

Көп кешікпей Пафлагония мен Каппадокияны алған Александр Мемнонның қайтыс болғаны туралы хабар алды, Дарий қолбасшыларының ішінде содан ғана сескенуге болатын. Бұл хабар Александрдың ел ішіне бойлап соғыспақ ниетін бекіте түсті.

Бұл кезде Дарий Суздан шығып, теңізге беттеді, ол өз күшінің басымдығына сенді (қарауында алпыс мың әскер бар еді) және жорықшылар шындықты айтудан гөрі жағынуға тырысып, жорыған бір түсі де оған қанат бітірді. Дарийдің түсінде Александр мұның қызметінде жүр екен, содан Александр Бел шіркеуіне кірді де жоқ болды. Меніңше, құдіреттің бұл түс арқылы көрсеткісі келгені македондықтар төрткүл дүниеге өйгілі тамаппа ерліктер жасап, жаушыдан патша дәрежесіне көтерілген Дарийдің өзіне ұқсап Александр Азияны билейді, содан соң көп кешікпей, македон патшасы даққ тұғырында өмірден өтеді.

19. Дарий Александрдың Киликияда көп бөгелгенін қорыққанға балап, мүлде нығая түсті. Оның кешігуінің шын себебі патша наукас еді, біреулердің айтуынша, зорыққан, біреулердің айтуынша Кидн өзенінің мұздай суына шомылам деп суық тигізген. Қауіптің күштілігінен, наукас ешбір дәріге көнбес деп, сәтсіздікке ұшыраса македондықтардың жазғыруымен қаһарына тап болатындықтан ешбір дәрігер Александрды емдеуге бата алмады. Акарналық Филипп қана, наукастың асқынып бара жатқанын көріп, достыққа адалдығынан Александрды қатерде қалдыра алмай, өз басына қауіп төнетініне қарамай, қолда бар емін қолданбақ болды. Ол дәрі-дәрмегін дайындап, патша өл жинап, соғысын әрі созғы-

сы келсе, ештеңеге күмәнданбай, ішіп салу керектігін айтып көндірді. Сол кезде македон қосында жүрген Парменион патшаға хат жазып, Филипптен сақтан деді. Дарий оған көп сый-сыяпат ұсынып, қызын бермек болып, Александрды өлтіруге бейімдепті. Келісілген уақытта Филипп дәрісін алып, достарын ертіп патшаға келді. Александр оған хатты берді де, қобалжымай, қауіптен-бей дәріге қол созды. Бұл бір тандана тамашалауға татитын көрініс еді. Филипп хат оқып тұрғанда Александр дәріні ішіп салды, содан соң бір-біріне жалт қарасты, бірақ екеуінің қылығы үйлеспеді. Александрдың ашық жарқын жүзінде ізгілік пен Филиппке деген сенім нұрланса, жалаға жаны күйген дәрігер біресе қолын көкке жайып, Құдайды куәға тартып, біресе Александрдың төсегіне ұмтылып, берік болуын, өзіне толық сенім білдіруін өтініп жалбарынды. Александрға дәрі жойқын әсер етті: бар күшін сылып алғандай, науқас естен танып, тіршілік белгісін танытпай қойды. Алайда Филипп Александрдың есін жиғызды, ол тез өлденіп, ақыры патшаларын бір көруге зар боп жүрген македондықтардың алдына шықты.

20. Дарийдің әскерінде Александрдың мінезін жақсы білетін, отанынан қашып жүрген Аминт атты бір македон бар еді. Дарийдің Александрға қарсы таудың тар соқпағымен беттегісі келетінін көріп, Аминт парсы патшасына «Орныңнан қозғалма, майданды кең жазықта беріп, әскеріңнің сан жағынан басымдығын пайдалан» деп ақыл берді. Дарий «Александр қаша жөнеліп, уысымнан шығып кетер...» деген қауіпін барын айтты. «Босқа қауіптенесің патшам, – деді Аминт. – Александр саған қарсы келеді, ендігі шыққан да болар». Алайда, Аминт Дарийді көндіре алмады да, ол тік көтеріліп, Киликияға беттеді, дәл сол уақытта Александр да әскерін алып Сирияға тартты. Түнде екі жақтың әскерлері бір-бірінің тұсынан өтіп кетті де, кешікпей қайта бұрылысты. Александр кездейсоқ орайы келген іске қуанып, парсыларды таудың тар соқпағында басып қалуға асықты, Дарий болса, әскерін тар жерден алып шығып, бұрынғы орнына әкетуге

ұмтылды. Ол кателескенін түсінді, бір жағынан теңіз, бір жағынан тау қусырып, ортасын Пинар өзені жарған қылтаға киліккенде атты өскерін ыңғайсыз жағдайда қалдырды, ал жаудың ықшам қолына бұл ара оңтайлы еді. Александрға ұрымтал тұсты тағдыры жазса, жеңіске жеткізген, соқыр бақыт емес, шебер қолбасшылығы еді. Бөгде жұрттың күші сан жағынан басым болса да Александр қоршауға түспеді, керісінше, өзінің оң қанатымен жаудың сол қанатын айналып өтіп, сырттан соққы берді де, қарсы алдында тұрған парсы күшін қуғынға ұшыратты. Алдыңғы шеште майдан сап жүріп, Александр жамбасынан жараланды, Хареттің мәліметі бойынша, екеуі бетпе-бет айкасып, Дарийдің өзі қылыштаған. Алайда Александр Антипатрға жазған хатында бұл соғыс туралы өңгімелесе де, жараны кім салғанын атамайды. Ол жамбасына қанжар тигенін, бірақ жарасының қауіпті емес екенін жазады.

Александр тамаша жеңіске жетті, жүз он мыңнан астам жауын жайратты, тек Дарийді қолға түсіре алмады, ол қашып, төрт-бес стадий бойына ұзап кетті. Қуғын үстінде Александрдың қолына патшаның күймесі мен садағы түсті. Қайтып келгенінде ол македондардың бөгде жұрт қосын тонап, түрлі бағалы заттарды тасып жатқанын көрді, парсылар көптеген кірелерін Дамаскіде қалдырып, ұрыс даласына жеңіл келсе де қазына тым көп еді. Өскерлері Александрға қымбат мүлікке толы Дарийдің шатырын қаптаған қызметшілері мен бірге бай жабдығымен еншіледі. Александр қару-жарағын жедел шешіп: «Жүріңдер, Дарийдің моншасына барып, майдан теріп жуайық!» – деп, моншаға беттеді. «Дарийдің емес, Александрдың!» деді достарының бірі. Жеңілгеннің мүлкі жеңімпазға тиесілі ғана емес, атына телінеді ғой!» Александр таза алтыннан шебер құйылған сан алуан құмыраларды, шылаңшындарды, май құйылған құтыларды көргенде, хош иісті шөптерді иіскегенде, ақыр аяғында кеңдігімен, еңселілігімен, төсек-орын сәні мен дастархан молдығы тәнті еткен шатырға кіргенінде достарына қарап: «Менінше, патшалық күру дегенің осы!» – деді.

21. Александрдың түскі асты алдына алғаны сол еді, оған Дарийдің шешесі мен әйелі, ұзатылмаған екі қызы күйме мен садақты көріп, патшаны олдіге балап, өздерін кеудеге сабап, еңіресіп жатқанын мәлімдеді. Александр ұзақ үнсіз қалды: оны өз тағдырынан гөрі Дарий өулетінің қайғысы көп қобалжытты. Ақыры Леонатты жұмсап: «Әйелдерге айт, – деді. – Дарий тірі, олар Александрдан қорықпасын, өйткені биік билік үшін бұл тек Дариймен соғысады, бұрын, Дарий заманында көрген игіліктері түгел өз иеліктерінде қалады». Әйелдерге бұл сөз мейірімді, қайырымды көрінді. Ал, Александрдың ісі тіпті адамгершілік болды. Бұл олардың соғыста өлген парсылардың ішінен қалағандарын жерлеуге, ол үшін олжаға түскен киімдер мен безендіру құралдарын пайдалануға рұқсат берді. Дарий өулетін бұрынғы көрген құрметінен қақпады, қызметшілерін де қысқартпады, тіпті оларды асырауға бөлінген қаржыны да көбейтті. Алайда, Александрдың патшаға төн ең ғажап қайыры сол, асыл текті, күнәдан пәк бұл әйелдер, тұтқынны бола тұрып, абыройларын төгетін не бірде-бір сөз естіп, не бір теріс қылық көріп, еш қауіп күтпеді. Оларға ешкім жақындай алмады, ешкім көрмеді, жау қосында тұтқын емес, қасиетті де таза қыз тұрағында жүргендей өмір сүрді. Ал, енді жұрттың айтуынша, Дарийдің әйелі патшайымдардың ішіндегі ең сұлуы еді, Дарий де еркек атаулының ең бір сұңғағы да, сымбаттысы болған; қыздары ата-аналарына тартқан. Тегінде Александр патшаның өзін-өзі ұстай білуі жауын жеңе білуден де маңызды деп білген болар, тұтқын әйелдерге тиіскен жок; жалпы ол Барсинаға үйленгенше әйел көрмеген. Мемнонның жесірі Барсина Дамаск түбінде тұтқынға түскен. Ол грек тәрбиесін алған. Жақсы мінезімен танылған. Өкесі Артабаз патша қызынан туған. Аристокбулдың айтуынша, Александр осы бір сұлу әрі ақылды әйелге Парменионның ақылымен жақындасқан. Өзге тұтқын қыздардың сұлу, сұңғағын көргенде, Александр өзілдеп, парсы қыздарының түрі көзге бейнет дейді екен. Олардың келісті келбетіне өзінің бойын берік билеу қасиеті мен тазалы-

ғын қарсы қойып, ешқайсына назар аудармаған, тірі әйел емес, жансыз мүсіндей қабылдаған.

22. Бірде теңіз жағасында тұрған қолдың басшысы Филоксан Александрға хат жазып, өзіне тарентшілік Феодор деген біреудің келгенін, тамаша сұлу екі бала сатқысы келетінін айтып, патшадан аласың ба деп сұрады. Александр бұл хатқа қатты ашуланып, достарына шағынып, «Осыншама жексұрындыққа итеріп, Филоксен мен туралы пынымен жаман ойлай ма?!» деп сұрады. Филоксеннің өзіне аямай ұрсып хат жазып, Феодорды тауарымен қоса қу деп бұйырды. Коринфтегі атышулы Кробил деген баланы сатып өкелем деп жазғаны үшін Гагнонды да аз сөккен жоқ. Парменионның қарауындағы екі македон Дамон мен Тимофей әлдебір жалдамалылардың әйелдерін маскаралағанын естігенде Парменионға хат жазып, егер қылмыстары дәлелденсе, екеуін де адамзаттың сорына туған жыртқыш аң ретінде өлтіруге үкім қылды. Сол хатта патшаның өзі туралы айтқанын сөзбе-сөз келтірейік: «Мен Дарийдің әйелін көрді деп, не көргісі келді деп, тым болмаса, оның сұлулығын сөз қылғандарды тыңдады деп ешкім айта алмайды». Александр «Өзіңді тірі өлік сезінуге ұйқы мен әйелқұмарлық мәжбүр етеді, зорығу мен зинақорлық адам табиғатындағы тамырлас міндер» деген. Александр төбетін тежей білуімен де ерекшеленген, онысына көптеген айқын дәлелдер келтірген. Соның бірі өзі анасындай көріп Карихқа патшайым қылған Адаға айтқаны. Сүйіспеншілігі белгісі ретінде Ада оған күн сайын төтті тағамдар ұсынып, кейін өзінің тамаша аспаздары мен наубайшыларын да жіберген. Патша Адаға сәлем айтып, «Маған мұның бірдебірі қажет емес, өйткені тәрбиешім Леонид тамаша аспаз берген: оразаға – түнгі жорық, түстікке ораза» деді.

23. Әдетте жұрттың ойлағанындай, Александрдың шарапқұмарлығы да болмаған. Солай ойлайтыны; ол серне дастарханында ұзақ отыратын. Шын мәнінде Александрдың ішуінен өңгімелесуі көп болатын. Әрі жұрттың алдында ұзақ сөйлейтін. Сернені де бос уақыты көп кездері ғана жасайтын. Іске келгенде, басқа қолбасшылардай емес, Александрды шарап та, ұйқы да, сауық та, әйел

де, қызғылықты ойын да тоқтата алмаған. Бұған оның өмірі ... (Түпнұсқа бүлінген) куә, қаншама келте болса да, ұлы ерлік істерге толы өмір. Бос уақытында Александр ұйқыдан тұрған бойда құдайға құлшылық қылатын, содан соң отырып оразасын ашатын, күндіз аңға шығатын, содан соң отырып сот істерін қарайтын, әскери жарлықтар беретін немесе кітап оқитын. Жорық үстінде егер асығыс болмаса, Александр садақ тартып жаттығатын, немесе жүріп келе жатқан күймеден бір секіріп түсіп, бір қарғып мініп отыратын. Күнделіктерін де көрсеткендей, Александр түлкі мен құс аулауды ермек қылатын. Қоналқыда патша ғұсыл жасап, денесін сылататын: бұл уақытта аспаздар мен наубайшылардың меңгерушісінен астың өзiрлiгiн сұрастыратын. Александр шынтақтап жатып асқа кіріскен шақта қараңғылық қоюланып, кеш түсетін. Ас үстінде патша дәмдестеріне көп көңіл бөліп, ешкімнің қағажу көрмеуін қадағалайтын. Патша өзінің көп уақытын шарап үстінде өткізетін. Жайшылықта жұрттың бәрін өзіне тез үйіргіш Александр патша атаулының ілтипаттысы болатын, ал, серне дастарханы басындағы мақтапшақтығы ауырлау тиетін. Өзі тоқтаусыз мақтанып, жағымпаздардың сөзінде беріле тындайтын, сонысымен кей қонақтарын қиын жағдайда қалдыратын, олар болса да жағымпаздармен жарысқылары да келмейтін, Александрды мақтаудан қалысқылары да келмейтін: мұның бірі ұят, бірі қауіпті іс болатын. Сернеден соң Александр ғұсыл жасап, көбіне түске дейін ұйқтайтын, кейде келесі күнді түгел төсекте өткеретін.

Александр тәтті тағамға мүлде қызықпайтын, көбіне теңіз жағалауынан әкелінген сирек жемістер мен балықтарды достарына таратып, өзіне түк қалдырмайды. Алайда, Александрдың берген қонақасы керемет болатын, оған бөлген шығыны табысымен бірге өсіп, шегіне жетті. Патша шығынын көп асырмайтын, артық ақша шаштырмайтын.

24. Иссадағы шайқастан соң Александр Дамаскіге әскер жіберіп, ақша мен көр-жер тоңатып, парсылардың

әйелдері мен балаларын тұтқындатты. Олжаның басым көпшілігі ұрыста ерекше көзге түскен Фессалий атты өскеріне түсті. Александр оларды байыту мақсатымен Дамаскіге әдейі жіберген еді. Александрдың өзге өскері де молшылықта болды. Сол жолы македондықтар алтын мен күмістің, әйелдің қадірін білді, Жатжұрт өмірінің рахатын тапты, содан барып, иісшіл иттердей парсының бар байлығын тауып алып тонауға құлшынды.

Александр алдымен теңіз бойын баурап алуды ұйғарды. Сол бойда-ақ, Қыбырыс (Кипр) патшалары оның дәрегейіне жығылды. Финикия да Тирдан өзгесі түгел бағынды. Александр Тирды жеті ай бойы қоршауда ұстайды: топырақ үйдіріп, өскери құрылыстар салып, қаланың теңіз беткейін екі жүз триерден тұратын флотпен бекітті. Қоршау кезінде Александр түсінде қала қорғанының үстінен Гераклдің өзіне қол созып, шақырып тұрғанын көрді. Сол кезде Тирдің көптеген тұрғындарына түстерінде Аполлон: «Мен Александр жағына шығамын, өйткені бұл қаланың тірлігі маған ұнамайды» деп айтыпты-мыс. Сонда Тир халқы тап біреуді қылмыс үстінде ұстағандай құдайдың үлкен мүсінін арқанмен шандып, құжыраның тасына бекітті де, Аполлон «александршыл» деп мадақтап жүрді. Александр және бір түс көрді, өзіне алыстан қылық көрсеткен Сатир патшаға ұстатпай, бұлталақтап көп қапсады, ұзақ қуғынмен үгіттеуден соң өзер қолға түседі. Сәуегейлер бұл түсті бекем жорып, «Сатир» сөзіне жіктеді: «Са» (сенікі) және «Тир». Александр түсінде сатирді осы бұлақ маңында қуған деп бір бұлақты әлі көрсетушілер бар.

Қаланы қоршап тұрған кезінде Александр Антиливан тауын жекендеген арабтарға шабуыл жасады. Бұл жорықта патша өзінің тәрбиешісі Липмах үшін өз басын қатерге тікті. Финикстен кәрі емеспін, қауқарсыз емеспін деп Липмах қайда барса да Александрдан қалмайтын. Александрдың өскері қалаға жақындағанда аттарын қалдырып, өрі қарай жаяу тартты. Бәрі ұзап кетті де, патша қалжыраған Липмахты тастай алмады, оның үстіне кеш түсіп қалған еді, дұшпан болса таяу. Шалды

жұбағып, қасында келе жатқан Александр аздаған жауынгер мен әскерден жырылып қалды, қараңғылық қоюланып, күн суытқан соң қаһарлы да қатерлі жерге қоналқаға тоқтады. Алыста өр жерден жаудың жаққан оты көрінді, қиындық сөтте македондықтарды өз ісі мен жігерлендіре білетін Александр, жүйріктігіне сеніп, таяу отқа жетіп барды, от басында отырған екі жауды қылыштап өлтіріп, оттан шала алды да, өз адамдарына қайтып келді. Македондықтар лаулатып от жақты да, жатжұрттықтардың көбі қорқып қашты, тақалуга төуекелі жеткендерді бұлар қуып тастап, түнді тыныштықпен өткерді, бұл оқиға туралы Харет жазған.

25. Тирды былайша алды. Толассыз шайқастардан соң, Александр негізгі күшін Дамаскіге жіберді де, дұшпанға дамыл таптырмау үшін, қала іргесіне шығып, жасақтар аттандырып тұрды. Сол күні Аристандр сөуегей құрбан шалып, малдың іш құрылысын көрді де, қасындағыларға да қала осы айда алынады деген берік байламын айтты. Сөуегейдің сөзі күлкі мен қалжың тұдырды, өйткені дәл сол күн айдың соңғы күні еді. Жорұшылардан жордемін аямайтын Александр, сөуегейдің қиналып тұрғанын көріп, бүгінгі күнді айдың отызыншы емес, жиырма сегізінші күні санауға бұйырды. Содан соң керней тарттырып, Тир қамалына вуелдегі ойлағанынан да гөрі оршелене шабуылдай бастады. Шайқастың шиеленіскені соншалық қоста қалғандар да шыдай алмай көмекке ұжтылды. Тирлықтар қарсыласуын доғарды да, қала сол күні алынды.

Бұдан соң көп кешікпей, Александр Сирияның ең үлкен қаласы Газаны қоршағанында оның иығына үстінен ұшып бара жатқан құс тастаған топырақ түсті. Құс қоршау құрылысына барып қонды да, арқан бекіткен тарамысқа тұзақталып қалды, Аристандр мұны дұрыс жорыды: Александр оң иығынан жараланды. Бірақ бөрібір қаланы алды.

Мұнан түскен олжасының көбін Александр Олимпиада мен Клеопатраға, достарына жіберді. Тәрбиешісі Леонидке бала кезіндегі бір арманы есіне түсіп, бес жүз та-

лант ладан мен жүз талант мирра жіберді. Баяғыда Александр құрбандық шалу кезінде жұпарды уыстап-уыстап отқа лақтырғанында, Леонид: «Сен жұпары аңқыған елдерді жаулап алғанында жұпарды аямай отқа жағарсың, әзірше қолында барды үнемдеп жұмса», – деп сөккен. Енді Александр Леонидке хат жазды: «Құрбандық шалу кезінде тарынбасын деп, мен саған ладан мен мирра жіберіп отырымын!»

26. Бірде Дарий мүлкін сұрыптаушылар қолға түскен дүниенің ішіндегі ең құндысы деп бағалаған бір қобдишаны Александрға әкелді. Александр бұл қобдишаға қандай асылымды салсам деп достарынан сұрады. Біреуі ананы айтты, біреуі мынаны айтты, патша болса, бұған «Илиаданы» салып сақтаймын деді. Мұны сенуге тұратын адам растайды. Егер александршылардың Гераклідке сілтеп айтқандары рас болса, Гомер Александрдың жорықтағы пайдалы да қажет серігіне айналған. Мәселен, Мысырды алған соң Александр сол жерде халқы көп, үлкен қаланың негізін қалап, оған өз атын бергісі келді дейді. Сәулетшілердің кеңесімен болашақ қалаға орын бөліп, оны қоршап та қойған еді, бірақ түнде бір ғажап түс көрді. Түсінде ақ басты қадірмен қария қасында тұрып, оған мына өлеңді оқыды:

Тулап-шулап теңіз жатыр, ортасында арал бар,
Дәл Мысырдың маңайында, Фарос дейді оны адамдар.

Александр атып тұрып, Камоб сағасынан сәл жоғарыдағы Фаросқа тартты; ол кезде бұл арал еді, қазір қиыршық төсеп, құрлықпен жалғастырған. Александр керемет ыңғайлы орналасқан жерге тап болды. Бұл бір жердің тілігі секілді; арналы өзенді теңізден бөліп тұратын да, Дәл сол маңда үлкен де ыңғайлы айлақ пайда болатын. Патша айтты: «Қай жағынан болса да тамсануға тұратын Гомер, оның үстіне, данышпан сәулетші. Александр сол арада жер жағдайына бейім деп болашақ қаланың жобасын сызуға бұйырды. Бор табылмады да, сәулетшілер арпа ұнын алып, қарсыдан тік сызықтармен керілген

үлкен доға сызды, сойтіп, әскери алаңға ұқсас бедер пайда болды. Патша жобаға ризаланды, бірақ кенеттен көлмен өзеннен үлкенді-кішілі әртүрлі құстар қара бұлттай қаптап келді де, ұнды шұқып кетті. Александр мұны жаман ырымға балап еді, алайда сәуегейлер: «Бұл салған қала гүлдеп, әр түрлі елдің халқын асырайды» деп жорығанда, ол көңілденді. Бұдан соң бақауылдарына құрылысты бақылауды тапсырып, Александр Аммон шіркеуіне жүріп кетті. Оның жолы ұзақ та азапты еді. Алдымен жолаушыларға екі қауіп тонді: судың тапшылығы, өйткені бұлар көп күн шөлмен жүрді және сусыған ұлы құмның ішінде тап болған оңтүстіктің долы желі. Ықылымда бұл жер Камбиз әскерін құм жалдарымен қоршап, бүкіл елу мың адамды жұтқан дейді. Мұны бәрі бұрыннан білетін, Алайда Александр алдына бір мақсат қойса, оны тоқтату мүмкін емес еді. Өйткені барлық талабына қажырлық қылған тағдыры оны бірбеткей етіп еді. Ол бірде-бір жауынан жеңілмегені былай тұрсын, кеңістік пен уақыттан мықты боп шықты және оның даңққұмарлығы асқынды да, ылғи бір алынбас асуларға ұмтылатын.

27. Бұл қиын жорықта Төңірінің Александрға көрсеткен жәрдемі, жұрттың оған деген сенімін, кейіннен аян болған жорулардан да гүрі ұлғайта түсті. Зевстің күдіретімен төпел беріп, елді шөл қаупінен құтқарған мол жаңбырларды айтса да болады. Жаңбыр аптап құмды салқындатып, ылғалдандырды өрі бекітті, ауаны тазартты, тыныс жеңілдеді. Артынан жүргіншіге бағыт сілтейтін қарақшы белгілер табылмай, македондықтар жолсызда бір-бірінен адасып жүргенде қарғалар тап бола кетті де, жөн сілтеді. Жұртты ізіне салып, олар алда ұшып жүрді, бөгелгендермен қалып қалғандарды күтіп алысып отырды. Каллисфеннің айтуынша, ең ғажабы сол, түнде құстар жолдан адасқандарды дауыстап шақырған, қашан жұрт жолға түскеніне қарқылдай берген.

Шөлден өтіп патша гибадатханаға жеткенде, Аммон шіркеуінің абызы алдынан шығып, Александрды Аммон оулие өз ұлындай қабыл етеді деді. Патша «Өз әкесін

өлтіргендердің ішінде жазадан құтылып кеткендері жоқ па?» деді. Абыз Александрдың күпірлік қылуына тыйым салып, оның өкесі ажалдылар санатынан емес екенін айтты. Сонда патша сұрағының өңін айналдырып қойды да, Филиппті өлтіргендердің бәрі де жаза тартты ма деді, бұдан өз жайын сұрап, бар адамның өміршісі болуыма жаза ма деп сұрады. Жазады деді. Құдай жөне Филипптің кегі толық қайтқанын айтты. Патша Құдай жолына мол тарту жасап, жұртқа ақша үлестірді.

Жорушының айтқаны жөнінде көптеген тарихшылар осыны жазады. Александрдың өзі анасына жазған хатында күшія бір болжамдар естідім, барған соң өзіңе оңаша айтам деді. Кейбір мәліметтерде абыз Александрды дос пейілмен қабылдаймын деп, оған грекше «О, пайдион!» (О, ұлым!) деп амандасқанда жатжұрттық мәнерде «и» дыбысының орнына «с»-ны айтқан, сөйтіп «О, пай Диос!» (О, Зевстің ұлы!) деп естілген. Александрға бұл жақылыс ұнаған да, содан барып тәңірі оны Зевстің ұлы атандырды деген қауесет тараған. Александр Мысырда Псаммонды тыңдаған деп те айтады. Философтың бар айтқанына оған ең ұнағаны «Бар адамды Құдай билейді, өр адам Тәңірден бастау алады» деген ой еді. Бұл тұрғыда Александрдың өзі әлдеқайда кемел тұжырып, «Құдай бар адамның Қамқоршысы, ол өзіне ең жақсыларды жақын тұтады» деген.

28. Жалпы Александр өзін жатжұрттықтардың алдында төкаппар ұстайтын. Гректердің алдында ұстамдылау болды. Рас, Самсонға байланысты афиналықтарға жазған хатында ол: «Атақты да азат бұл қаланы мен сендерге бермес едім, кезінде өздеріңе өмірші, маған әке болған жаннан алған екенсіңдер, билеңдер», – деді. Мұндағы айтып отырғаны Филипп еді. Алайда, кейінірек жебеден жараланып, қатты қиналғанында Александр: «Бұл, достарым, ағып жатқан қан, «бақытты аспан тұрғынының бойындағы ылғалы емес», – деді.

Бірде күн қатты күркіреп, отырғандар тегіс үрейленгенде софист Анаксарх Александрға айтты: «Зевс ұлы, сен осыған ұқсас бірдеңе жасай аласың ба?» «Жасағым

да келмейді. Сен айтқандай, достарымың үрейін ұшырып қайтм?» деп Александр күлді. Саған менің түстігім ұнамайды ғой, өйткені дастарханымнан сатраптың басын емес, балық көріп отырсың». Расында да, патшаның Гестиионға жіберген балықтарын көріп, Анаксарх басына қатер төндіріп, көп қажыр жұмсап даңққа жеткендерді тәлкек қып, бұлар қанағатын тойдырғанда, не ләззат алғанда жай адамдардан айырмасы жоқ дегендей ой айтса керек.

29. Мысырдан Финикияға қайтқан соң Александр Құдайға құрбан шалып, салтанатты шерулер мен кикликалық және трагедиялық хорлардың бәйгесін ұйымдастырды. Бұл бәйгелер аса молшылық жағдайда өткенімен ғана емес, ұйымдастырушылардың бойгесімен де тартымды болды, өйткені хор иелері Қыбырыс патшалары еді, әсіресе, саламиндық Никореонб пен солилік Пасикраттың бәсекесі шиеленісті өтті. Жеребе бойынша оларға ең атақты актерлер тап келді: Пасикратқа – Афинодор, Никокреонбқа – Фессал, мұның жеңісіне Александр да мүдделі еді. Алайда ол бұл актерға бүйрегі бұратынын сездірген жоқ, дауыс беру арқылы жеңіс Афинодорға тигенде ғана, театрдан шығып бара жатып, төрешелерді қолдайтынын, алайда Фессалдың жеңілісін көрмеуі үшін жарты патшалығын беруге әзір екенін айтты дейді. Дегенмен, афиналықтар Дионисий күніндегі жарысқа қатыспай қалғаны үшін Афинодорға айып салып, ол патшадан өзін қорғап хат жазуын өтінгенде, Александр хат жазбаса да оның айыбына өз жауынан төледі. Сахна серісі Ливон Скарфийский бір комедиялық қойылымда өз рөліне сөз қыстырып жіберіп, он талант жөнінде отінді.

Сол кезде Дарий македон патшасына өз достарынан хат жолдап, тұтқындарының сауғасына он мың талант, Евфраттың бергі бетін түгел, өйелдікке бір қызын және өзінің достығы мен одақтастығын ұсынды. Александр бұл туралы жақын достарына айтқанда Парменион: «Егер мен Александр болсам бұл шартты қабылдар едім», – деді.

«Зевс атымен ант етем, мен де осылай етөрем, – деді Александр. – Егер мен Парменион болсам!» Александр Дарийге хат жазып, македондықтарға өз аяғымен келсе қошеметпен қабылданатынын, өйтпеген жағдайда парсы патшасына мұның өзі баратынын айтты.

30. Алайда, көп кешікпей, ол бұл жауабына өкінді, өйткені Дарийдің әйелі баладан қайтыс болды. Александр қайырымдылық көрсетудің орайлы сәтің өткізіп алғанына өкінішін жасырған жоқ. Ол патшайымды еш шығыннан тартынбай, бар сөн-салтанатымен жерлеуге бұйырды. Парсы әйелдерімен бірге тұтқынға түскен Тирей деген өтек македондықтар қосынан қашып шығып, атпен ұзақ жол жүріп кеп, Дарийге әйелінің өлімін естіртті. Өксіп жылап, патша өзін басқа салып, өкініш айтты: «Парсы елінің қайырымсыз тағдыры-ай! Патшаның жары әрі қарындасы жау қолына түсті де, өлген соң падишаша жерлене алмады!» «Жоқ, патшам, – деді өтек, – патшайымның жерленуі мен көрген құрметіне келгенде парсылардың қайырымсыз тағдырына өкпелей алмайсың. Тірісінде әулием Статира да, пешен де, қыздарын да еш мұқтаждық көрген жоқ. Олар бұрынғыдай бар игілік пен мүмкіндікке ие болды, тек қана Оромазда піріміздің пәрменімен өлі солғын тартпаған сенің мынау нұрыңды көре алмады. Статира қайтқанда оған көрсетілмеген құрмет жоқ, оны тіпті дұшпандар да жоқтады. Александр ұрыста қаншалықты қаһарлы болса, жеңілгендерге соншалықты қайырымды ғой». Бұл өңгімені естіген соң Дарийдің толқытқан қасіретін үлкен күдік жайлады да, өтекті шатырдың терең түкпіріне шақырып алып айтты: «Егер сен парсылардың соғыстағы бағындай македондықтар жағына шығып кетпесең, мені өзіңнің әміршің деп танысаң, сені Митраның ұлы иуағымен және патшаның оң қолымен қарғаймын, айтпаған, мен қазір Статираның басына түскен қасіреттердің ең кеміне күйзеліп тұрған жоқ па, тірісінде бұдан үлкен қасіретке тап болмап па еді?

Егер біз сорымызға орай қанішер жаумен беттессек, арымызға сол жеңіл болмас па еді? Аралары таза болса

жас адам жаудың әйеліне мұнша құрмет қылар ма еді? Патша сөзін бітірмей-ақ Тирей оның аяғына жығылып, Александрды босқа кінәламауын, өзінің ең үлкен жұбанышыңнан, табиғаты ерекше жанның жеңілдім деген сөзімен ажырау қажет емес деді ол. Әтек өз сөзін көп қарғана растап, Александрдың ұстамдылығы мен қарапайымдылығынан мол мысалдар келтірді. Дарий сонда нөкерлерінің алдына шығып қолын көкке жайды да, Құдайға жалбарынды: «Менің руыма, патшалығыма жар болушы құдай, парсылардың құдіретін қалпына келтіруіме мәдет бер, патшалығым баяғыдай бақытқа кеңелсін, жеңімпаз болған соң Александрдың мен сорға тап болғанда жақын-жараныма көрсеткен жақсылығын өзіне қайтарайын. Егер зауал сағаты соғып, ұлы өзгерістерге ұшырап, парсы патшалығы құлайтын болса, Кир тағына Александрдан басқа ешкім отырмасын». Көп жазушылар бұл оқиғалар мен сөздерді осылайша жеткізеді.

31. Александр Евфратқа дейінгі жерлерді түгел алған соң өзіне қарай саны миллионға жеткен қолмен келе жатқан Дарийге қарсы жүрді. Жолда нөкерлерінің бірі, патшаны күлдіргісі кеп, кірешілердің қандай ойын пығарғанын айтты: екі топқа бөлініп ап, әрқайсы көсем қолбасыларын сайлап, бірін Александр, бірін Дарий атап дырған. Әуелі бір-біріне кесек балшық лақтырысып еді, содан жұдырық төбелесі басталды, ақыры, бәсеке қыза келе, тас пен таяққа жармасты; көбін ажырату қиынға түсті. Мұны естіп, патша екі көсем жекпе-жек майдан-дассын деді. Өзі «Александрды», Филот «Дарийді» қару-ландырды. Бүкіл әскер жекпе-жекті көріп, одан болашақтағыны болжауға тырысты. Тегеурінді тайталаста Александр атанғаны жеңді. Патша оған он екі сәлкебай сыйлап, парсыша киініп жүруіне рұқсат етті. Осылайша Эротосфен өңгімелейді.

Дариймен ұлы шайқас, көбі жазып жүргендей, Арбала түбінде емес, Гавгамела түбінде өтті. Бұл атау жергілікті тілде «Түйенің үйі» деген мағына береді, ойткені ескі патшалардың бірі жаудан жалғыз өркеш нармен қашып құтылып, оны осында орналастырып, асырауына көп қаржы болған.

Боздормин айында, шамамен Афинада құпия түндер аталар шақта ай тұтылды. Ай тұтылғанның он бірінші түнінде екі қол бір-біріне қарама-қарсы келіп тоқтады, Дарий өскерлерін сапта қалдырып, алау жарығымен тексеріс өткізді. Александр болса, македондықтар ұйықтап жатқанда, Аристандр сөуегеймен бірге шатырының алдында құпия да қасиетті рәсімдер жасап, Фобос Құдайға құрбан шалды. Нифат пен Гордей тауларының арасындағы бар жазықты жатжұрт өскерінің оттары жарық қып тұрды, парсы костарынан көмескі гуіл естіліп, теңіздей шулап жатты. Александр нөкерлерінің үлкендері, әсіресе Парменион, жаудың қисапсыздығына қайран қалысып, бір-бірі мұнша ашық соғыста жеңу өте қиын іс десті. Құрбан шалуы аяқтап болған патшаға келіп, олар жауға түнде бас салу керек, қараңғыда македондықтардың үрейін алатын нәрселер көзден таса болады деп ақыл қосты. Александрдың: «Мен жеңісімді жасырмаймын», – деген атақты жауабын көбі жеңілтек өрі мұндай қатердің алдында орынсыз деп тапты. Кейбіреулері Александр өз күшіне нық сенеді және болашақты дәл болжайды деп ішесті. Ол бұрынғы сәтсіздіктерін тау мен теңіздің қолайсыздығынан көріп жүрген Дарийдің ендігі жеңілісін түнгі мезгіл мен қараңғылықтан көріп, тағы бір майданға тәуекел етуін қаламады. Александр түсінгені – ұлы күштер мен кең байтақ елі қолында тұрғанда, ашық соғыста жеңіліп, жігері мен үмітінен ажырағанда ғана тоқтатады.

32. Нөкерлері кетті де, Александр шатырына кіріп, демалуға жатты, ол түннің қалғанын шырт ұйқымен өткеріп, әдеттегісіндей таңнан тұрмады дейді. Бұдан өрі баяулатуды уақыт көтермеді де, Парменион шатырға кіріп, Александрдың төсегіне кеп екі-үш рет дауыстады. Александр оянганда Парменион одан алда ұлы шайқас тұрғанда жеңімпаздың ұйқысымен ұйықтауды қалай деп сұрады. Александр күліп айтты: «Немене! Мынау бос жатқан байтақ елді ұрыстан жалтарған Дарийді енді қуып жатпаймыз, сол үшін де жеңіс біздің жақта деп есептемеймісің?»

Александр шайкас алдында ғана емес, соғыс қызған шақта да өзін ерік-жігерінен ажырамайтын ұлы жауынгер ретінде көрсете білді. Парменионның қарауындағы сол қанат Бактрий атты әскерінің қысымымен бейберекет шегіне бастады, олар македондықтарға айғай-сүренмен жақсы шабуыл жасады. Бұл уақытта Мазейдің аттылары күзетіне бас салып еді. Парменион Александрға жаушы жіберіп, егер патша алғы шептегілердің бір бөлігін тылдағы жауынгерлерге көмекке жібермесе қостар мен кіренің қолды болатынын мәлімдеді. Дәл сол уақытта Александр өз қасындағы әскерге шабуылға белгі беріп еді. Көмек сұрағанын естіп, ол «Парменион ақылынан адасқан шығар, саскалақтап жүріп ұмытқан ба, жеңімпазға жаудың бүкіл мүлкі қалады ғой, жеңілгендер дүние мен құлдар туралы ойламай, батыл соғысып, ажалды мойымай қарсы алу керек» деді.

Осыны Парменионға жеткізуге бұйырып, Александр дулығасын киді. Өзге жарағын шатырда киген еді: Сицилия шеберлері жасаған белбеу, оның үстінен Исса бойында қолға түскен қос қабат зығыр сауыт. Теофил жасаған темір дулыға күмістей жарқырады. Оған мойынды жауып тұратын, әшекей тастармен безендірілген темір жаға бекітілді. Александрдың қолында Кития патшасы сыйға тартқан кереметтей жеңіл тамаша семсер, семсер оның соғыстағы бас қаруы. Жарағының үстінен жамылған шекпені бөрінен де бағалы еді. Үлкен Геликон тіккен бұл киімді Александрға көрсеткен құрметіміз деп Родос шаһарының тұрғындары берген, соғысқа кірерде ылғи соны киетін. Әскери төртіп орнатып, бұйрықтар беріп, жауынгерлерін жігерлендіріп өрі олардың дайындығын тексеріп, Александр сапты айналып шықты, астында Буцефал емес, басқа ат еді, өйткені Буцефалдың жасы келген себепті оны тың сақтайтын. Бірақ дәл майданға кірерде оған Буцефалды тартатын, Александр атқа қонып, шабуылын бастайтын.

33. Фессалиялықтар мен өзге де гректер көп сөйлесіп, Александрдың оларды жатжұрттықтарға бастауын өтініп, сенімін нығайта түсті. Александр Каллисфеннің

айтуынша, найзасын сол қолына алып, оң қолып көкке жайып, «Егер мен Зевстің ұлы екенім рас болса, гректерге жәрдем етіп жігер бер» деп Кұдайға жалбарынды. Аппақ киімді, алтын төжді Аристандр сәуегей Александрмен қатар шауып келе жатып, оның төбесінде қалқып, дұшпанға қарай төніп келе жатқан бүркітті көрсетті. Мұны көргендер күлпінына түсті. Әскерлер бір-бірін жігерлендіріп, аттылардың соңындағы фаланга дұшпанға лап қойды. Алдыңғы теп соғысып үлгермей-ақ жатжұрттықтар шегіне бастады. Талқандалған дұшпанын қаһарлана шабуылдап, Александр парсыларды ортаға, Дарий тұрған маңға тықсырды. Парсылардың алғы шебінен аса карап, Александр оны алыстан көрді. Дарий патша жасағының ортасында, биік күйменің үстінде тұрды, ұзын бойлы, сұлу жүзді, күймесін қоршаған салт аттылар қарулары жарқ-жүрк етіп жауды қарсы алуға сақадай сай. Алайда олар шегінгендерді алға сап айдап, беріспей жатқандардың шебін бұзып, Александр жақындаған сайын сасқалақтай бастады, бұл Дарийдің жан пидаларын түгелге жуық үрейлендіріп, тырағайлатып жіберді. Ең бір қайсарлары мен қайырымдылары ғана патшалары үшін ақтық демі біткенше айқасты; бір-бірінің үстіне құлап, олар қуғынды қиындатты, жау әскерімен жанұшыра шайқасты. Бұл сұмдық көрініс Дарийдің көз алдында өтіп жатты, қоршаған әскері патшаның тап қасында жан тапсырып жатты. Күймені бұрып пығару мүмкін емес еді, қаптаған өліктер донғалақты тапжылтпады, таубоп үйілген мәйіттердің астында қалған аттар аспанға шапшып, жағдайды мүлде қиындатты. Жұрттың айтуынша, Дарий қарулары мен күймесін тастай салып, жақында ғана жақында ғана құлындаған бірбиеге мініп қатқан. Ол, тегінде, бұл жолы құтылмас еді, Александрға Парменионнан жаушы келіп, жәрдемге шақырды, ол қанатта жаудың талқандалмаған өжеп-теуір күші қарсылық көрсетіп жатыр еді. Жалпы Парменионды бұл соғыста сылбыр да самарқау болды деп жазғырады, жасы келген соң бұрынғы жігері жасыды ма екен, өлде, Каллисфен айтпақшы, Александрдың өсіп

келе жатқан үкімі мен құдіретін күндеді ме екен? Парменионның көмек сұрағанына қапаланып, Александр әскеріне жағдайды жарияламай-ақ, қуғынды тоқтатуға белгі берді, қараңғылық түсті, қантөгісті доғару керек дегендей қып. Қатерде қалған әскеріне ұмтылған Александр жаудың толық талқандалып, қуғынға түскенін жолда естіді.

34. Соғыстың бұлайша аяқталуы парсылардың құдіретін мүлде жойды. Александр Азияның патшасы деп танылған соң салтанатты құрбандықтар берді, достарына қазына үлестірді, сарайлар сыйлады, билеулеріне бүтін аймақтар таратты. Александр гректердің құрметіне боленгісі келіп, оларға тирандар үкіметі барлық жерде жойылып, мемлекеттер түгелдей азаттық және тәуелсіздік алуы керек деп жазды. Платейліктерге үндеу хат жолдап, қалаларын қайтадан салып беруге уәде қылды, өйткені олардың ата-бабалары бір кезде Грекияның азаттығы үшін соғысуға жерлерін беріп еді. Әскери олжаның бір бөлігін Италиядағы Кротон қаласының тұрғындары жөнелтіп, атлет Финалдың ерлігі мен талабына құрмет көрсетті, өйткені ол парсы соғысы кезінде барлық италийоттардың гректердің жеңісінен түңілгеніне қарамай, өз қарсыласына кеме жасақтап, қатерді елмен бірге көру үшін Саламинаға жүзіп келген.

35. Өзіне бірден тұтас берілген Вавилонияны көктей өткенде Александр ...дегі¹ шыңырауға аса қайран қалды, бұлақтан су атқылағандай толассыз жолын бүркіп, мұнай тасқыны селдеп, шыңырау маңы көлге айналышты.

¹ Мәгія бүлінген

Мазмұны

Алғы сөз	3
----------------	---

Өңгімелер

Қаралы көш	9
Ата қаз (<i>Эксперимент</i>)	16
Наполеон Адайский	28
Қалбатонн деуші өдім... (<i>Естелік</i>)	32
Қасқырдан қашқан бала (<i>Мультфильмге сценарий</i>)	36

Повесть

Келер жылы жазда	41
------------------------	----

Пьесалар

Қызыл қала Қызылжар (<i>Екі бөлімді драма</i>)	72
Біржап сат (<i>Трагедия</i>)	118
Батыр Баян (<i>Екі бөлімді трагедия</i>)	160
Айналайын, азатым! (<i>Либретто</i>)	186
Сауықшыл Наһара Суоһ. <i>Иван Гоголев</i> (<i>Үш бөлімді, бес көріністі халықтық комедия</i>)	206
Арманымның ақ құсы. <i>Лаша Табукашвили</i> (<i>Екі бөлімді пьеса</i>)	258

Аудармалар

<i>Эрнст Кассирер</i> . Адам мәдениеті терминдеріндегі адамның анықтамасы.	311
<i>М. Хайдеггер</i> . Философияның теңдесі жоқтығы	321
<i>М. Хайдеггер</i> . Канттың болмыс туралы тезисі	332
Александр Македонский	338



Ерік Асқаров (1959-2003) – акын, аудармашы, драматург, айтулы айтыскер. Солтүстік Қазақстан облысы М. Жұмабаев ауданы (бұрынғы Булаев) Дүйсеке ауылында дүниеге келген.

Қазақ драма театры жанындағы актерлік студияны, Алматы мемлекеттік театр-көркемсурет институтын, Көкшетау гуманитарлық университетін бітірген.

Бірқатар өлеңдері «Қарлығаш», «Жетіген» ұжымдық жинақтарына енді. «Көгілдір», «Қазақстан ғасыры», «Астана жұртын айналсам» жыр жинақтары жарық көрді.

О. Бокеевтің «Қар қызы» повесі мен С. Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасы бойынша бейнефильмдер түсірілген.

М. Мақатаев атындағы сыйлықтың, Қазақстан Комсомолы сыйлығының иегері, Халықаралық «Түріксай» поэзия фестивалінің лауреаты.